

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФАКУЛТЕТ ПОЛИТИЧКИХ НАУКА

Марина Ж. Пантелић

**ЈЕДНОРОДИТЕЉСКЕ ПОРОДИЦЕ И НОВИ
СОЦИЈАЛНИ РИЗИЦИ: ИМПЛИКАЦИЈЕ НА
СОЦИЈАЛНУ ПОЛИТИКУ И ПРАКСУ У
РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ**

докторска дисертација

Београд, 2019. године

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF POLITICAL SCIENCES

Marina Ž. Pantelić

**SINGLE-PARENT FAMILIES AND NEW
SOCIAL RISKS: IMPLICATIONS FOR
SOCIAL POLICY AND PRACTICE IN
REPUBLIC OF SERBIA**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2019

ПОДАЦИ О МЕНТОРУ И ЧЛАНОВИМА КОМИСИЈЕ

МЕНТОР:

Проф. др Наталија Перишић, ванредна професорка, Универзитет у Београду - Факултет политичких наука

ЧЛАНОВИ КОМИСИЈЕ:

1. **Проф. др Мира Лакићевић**, редовна професорка, Универзитет у Београду - Факултет политичких наука
2. **Проф. др Биљана Радивојевић**, редовна професорка, Универзитет у Београду - Економски факултет

ДАТУМ ОДБРАНЕ: _____

Изјава захвалности

Мој рад на овој дисертацији не би био могућ без великог броја оних који су ме усмеравали и подржавали током целокупног процеса њеног настајања, као и мог досадашњег професионалног развоја и стручног усавршавања. Израда докторске дисертације представља подухват који захтева строгу посвећеност, те је исти незамислив без окружења које охрабрује и подстиче неопходну мотивацију да се у том процесу истраје. Стога, у неколико речи, изразити захвалност свим људима који су на било који начин допринели да ова дисертација угледа светлост дана не представља нимало лак задатак за мене.

Првенствено, желим да изразим искрену захвалност мојој менторки, проф. др Наталији Перишић, на изузетној посвећености и константном усмеравању које ми је указала током процеса израде докторске дисертације, својим стручним и прецизним коментарима на текст, као и на неизмерној подршци и утицају који је имала на мој академски развој у последњих десет година. Такође, велику захвалност упућујем и мојој професорки, проф. др Мири Лакићевић, чији су ме савети, разговори, истински ентузијазам и поверење у мој рад инспирисали да истрајем у овом подухвату, чак и у тренуцима када то није било лако. Нарочиту захвалност дугујем и проф. др Биљани Радивојевић на подршци у мом академском развоју још од мастер академских студије, а посебно на првим знањима које сам захваљујући њој стекла из области демографије и на тај начин развила интересовање за ову научну област.

Захваљујем се, такође, и свим учесницама у овом истраживању. Хвала за ваше животне приче које су ми помогле да разумем сву комплексност животних околности у којима се налазите и идентификујем одређене заједничке обрасце унутар ваших различитих искустава. Изузетно сам вам захвална на подршци и добровољном пристанку да се укључите у ово истраживање, за које смо још на почетку знале да ће бити пуно изазова, а у појединим сегментима можда и не тако пријатно искуство. Волела бих да именујем и појединачно се захвалим свакој од вас, али то нећу учинити због поверљивости коју сам вам обећала. Посебно се захваљујем председницама различитих организација цивилног сектора на њиховим напорима у проналажењу учесница за ово истраживање.

Захвалност дугујем и мојим драгим пријатељицама и колегиницама са којима годинама уназад непрестано размењујем знање и искуство о различитим питањима из области социјалне политике и социјалног рада. На подршци и охрабрењу које сам добијала током рада на докторској дисертацији, као и на непроцењивим коментарима и критичким увидима на делове текста које су читале у различитим периодима, посебно сам захвална: Анити Бургунд Исаков, Драгани Штекел, Марији Вучинић Јовановић и Сузани Михајловић Бабић – хвала вам, драге моје!

Коначно, током целокупног образовног процеса, као и за време настајања ове докторске дисертације, имала сам апсолутну подршку и разумевање своје породице. Посебну захвалност на безусловној љубави, посвећености и поверењу дугујем својим родитељима, Мирјани и Жарку. Ослонац који сам знала да увек имам у вама, као и слобода коју сте ми дали у креирању сопственог живота и изборима које сам правила, одредили су мој лични и професионални развој. Надам се да сам вас учинила поносним. Такође, особа која је, поред родитеља, највише заслужна за то што сам данас и мој највећи узор је моја сестра Марија. Имати тебе за лидера и неког ко „пробија лед“ је прилика на којој сам неизмерно захвална, а ова дисертација је потврда да си урадила одличан посао. Посебна захвалност током процеса настајања ове дисертације припада и мојој Коалицији – хвала на техничкој подршци и „враћању“ изгубљених делова текста, као и на симпатичним опаскама на предмет мог истраживања, које обећавам да ћу узети у разматрање приликом даљег истраживања овог проблема. И последње речи захвалности сачувала сам за два најдрагоценија бића у мом животу, моје две девојчице - Ленку и Јану, којима и посвећујем ову дисертацију. Иако је ваш долазак променио моју листу приоритета и утицао на динамику писања дисертације, дечија радост, ведрина и безбрижност којом зрачите допринеле су да се све стваралачке кризе лакше превазиђу, а вас учиниле мојим ветром у леђа за цео живот.

ЈЕДНОРОДИТЕЉСКЕ ПОРОДИЦЕ И НОВИ СОЦИЈАЛНИ РИЗИЦИ: ИМПЛИКАЦИЈЕ НА СОЦИЈАЛНУ ПОЛИТИКУ И ПРАКСУ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

РЕЗИМЕ

Једнородитељске породице представљају једну од најзначајнијих и најочигледнијих манифестација породичне нестабилности и промена у структури и дистрибуцији ризика у Европи (Millar, 2002). Стога, не изненађује чињеница да су неретко предмет политичког, научног и истраживачког интереса, како на националном, тако и на наднационалном нивоу. Представљајући изразито хетерогену друштвену групу, унутар које нису нужно сви угрожени у остваривању истих права или у задовољавању потреба, а како се прилично разликују и по начинима суочавања са ризицима, једнородитељске породице захтевају свеобухватну и разноврсну помоћ државе, као формалног система подршке. Фокус овог истраживања је на анализи потреба, ризика и тешкоћа са којима се суочавају једнородитељске породице (породице самих мајки са децом) у Србији, идентификовању различитих система друштвене подршке (формалних и неформалних) који су им доступни и њихових ограничења, као и могућности њиховог редизајнирања. За анализу проблема употребљен је специфичан теоријско-концептуални оквир, који представља новину у односу на досадашње перспективе у тумачењу ове појаве. Реч је о комплементарној употреби концепта социјалних улагања и различитих дискурса о једнородитељским породицама, а сама анализа је обухватила два нивоа, микро - индивидуални ниво и макро - институционални и системски ниво.

У истраживању подаци су прикупљани комбиновањем квантитативних и квалитативних метода. Квантитативни део истраживања био је усмерен на прикупљање социо-демографских и социо-економских података о узорку. Прикупљање ове врсте података вршено је уз помоћ упитника, који је посебно сачињен за потребе овог истраживања, и било је у функцији изградње профила једнородитељских породица самих мајки обухваћених узорком. Са друге стране, квалитативни део истраживања заснива се на подацима који су добијени из дубинских, полуструктурисаних интервјуа, који су вођени

како са самим мајкама, тако и са представницима јавног и цивилног сектора, како би се стекао увид у комплексност животних, породичних и професионалних прилика самих родитеља код нас.

У истраживању је учествовало 35 самих мајки, а узорак је балансиран према типу једнородитељске породице (удовице, разведене и невенчане саме мајке), као и према социо-демографском и социо-економском статусу испитаница. Такође, како би се добила свеобухватна слика о положају, проблемима и изазовима са којима се суочавају саме мајке са децом код нас, реализовано је и 10 интервјуа са представницима владиног и невладиног сектора, са којима је разговарано о начину на који је ова осетљива друштвена група препозната у постојећем нормативном оквиру, односу друштва према њима, мерама за побољшање њиховог положаја и предлозима за унапређење политике и праксе.

Када је у питању индивидуални ниво анализе, налази до којих се дошло у истраживању потврђују да је реч о изразито хетерогеној друштвеној групи, тако да конкретне животне околности, узроци настанка, као и личност самих родитеља утичу на изазове и тешкоће са којима се суочавају у свакодневном животу и у значајној мери опредељују извор, врсту и квалитет друштвене помоћи и подршке. Неразумевање друштва за специфичну позицију у којој се ове породице налазе доприноси њиховој већој структуралној рањивости у односу на остатак популације, првенствено двородитељске породице. Такође, однос окружења према самим родитељима (самим мајкама) представља неку врсту континуума, који обухвата вредности од апсолутне подршке, преко амбивалентног става, све до осуде и неразумевања, премда неразумевање и осуда представљају најчешће начине на које се наше друштво односи према родитељима који сами подижу децу.

На институционалном нивоу, налази овог истраживања указују да је формални систем помоћи и подршке једнородитељским породицама у нашој земљи у значајној мери ограничен и да изостаје системски и плански одговор друштва/државе на потребе и проблеме самих родитеља. Иако је у институционалном контексту латентно присутно становиште да једнородитељске породице представљају друштвени проблем, оно није испраћено адекватним политичким одговором државе, операционализованим кроз конкретне мере јавне политике. Изостанак конкретног одговора државе према овим

породицама, који се манифестује кроз недостатак адекватног институционалног окружења и системских решења, односно ограниченост и недоступност мера помоћи и подршке, чини их невидљивим субјектима социјалне политике.

На темељу идентификованих потреба и приоритета самих родитеља/мајки, анализи актуелног друштвеног и политичког контекста, као и постојећег институционалног оквира, дефинисани су предлози за унапређење њиховог положаја и подстицање њихове социјалне интеграције, те се резултати овог истраживања могу искористити за унапређење праксе у правцу отклањања недостатака постојећег и формулисању адекватног системског одговора на проблеме и изазове са којима се суочавају једнородитељске породице у нашој земљи.

Кључне речи: једнородитељске породице, саме мајке, нови социјални ризици, држава благостања, концепт социјалног улагања, социјална заштита.

Научна област: Политичке науке

Ужа научна област: Социјална политика

УДК број: 316.356.2(497.11) (043.3)

316.812.31(497.11)(043.3)

304:364(497.11)(043.3)

SINGLE-PARENT FAMILIES AND NEW SOCIAL RISKS – IMPLICATIONS FOR SOCIAL POLICY AND PRACTICE IN REPUBLIC OF SERBIA

ABSTRACT

The rise in single-parent families represents one of the most visible outcomes of family instability and change in the structure and distribution of risks in Europe (Millar, 2002). Therefore, it is not surprising that such families have become the subject of political, scientific and research interests both nationally and internationally. As a very heterogeneous social group, within (which) not necessarily all are jeopardized in having the same rights or in meeting the same needs, and as they quite differ in a way of coping with risks, single-parent families require a comprehensive and diverse state support, as a formal support system. The focus of this research is on the analysis of needs, risks and difficulties faced by single-parent families (single-mothers with children) in Serbia, identifying different systems of available social support (formal and informal) and their limitations, as well as their possibilities of redesigning. A specific theoretical and conceptual framework, which represents a novelty in relation to the previous perspectives in the interpretation of this phenomenon, was used for the analysis of the problem. The social investment concept and different discourses around single-parent families were complementary used as theoretical and conceptual framework, and the analysis itself included two levels, micro - individual level and macro – institutional level.

The data were collected by combining complementary quantitative and qualitative methods. On the one hand, the quantitative part of the research was focused on gathering socio-demographic and socio-economic characteristics of the sample. Collection of this type of data was carried out using a questionnaire, which was specially designed for the purposes of this research, in order to create a profile of the single-mother families representing the sample. On the other hand, the qualitative part of the research is based on data obtained from in-depth, semi-structured interviews, which were conducted with both the single-mothers, as well as with representatives of the public and civil sector, in order to gain insight into the complexity of life, family and professional opportunities of single-parents in our country.

The study involved 35 single-mothers and the sample was balanced by the type of single-parent family (widowed, divorced and unmarried single-mothers), as well as by the socio-demographic and socio-economic status of participants. Also, in order to obtain a comprehensive overview of the status, problems and challenges facing single-mothers with children in our country, 10 interviews were conducted with the representatives of the governmental and non-governmental sector, discussing the ways in which this vulnerable social group is recognized in our national legislation, the dominant social attitude towards them, programs and measures to improve their position and recommendations for enhancing policy and practice.

At the individual level of analysis, our findings confirm that it comes to a highly heterogeneous social group, so that the specific life circumstances, the causes of single-parenthood, as well as the personality of the single-parents themselves influence the challenges and difficulties they are facing in everyday life, and to significant extent determinate the source, type and quality of social (formal and informal) support. The lack of sympathy and understanding of the society for the specific position in which these families are, contributes to their greater structural vulnerability than the rest of the population, especially two-parent families. Also, the social attitude towards single-parents (especially single-mothers) represents some kind of continuum, which includes values from absolute support, through an ambivalent attitude, to persuasion and lack of understanding, but the lack of understanding and persuasion are the most prevalent way our society refers to parents who raise their children alone.

At the institutional level, the findings of this research indicate that the formal system of support to single-parent families in our country is to the great extent limited and that organized and planned, system's response to the needs and problems of single-parents is missing. Although the social problem discourse around single-parent families is latently present in our institutional context, it is not accompanied by an adequate political response by the state, operationalized through concrete public policy programs and measures. The lack of a concrete state response to single-parent families, manifested through the lack of an adequate institutional framework and system's solutions, i.e. the limited and unavailable assistance and support measures, makes them invisible subjects of social policy.

Based on the identified needs and priorities of the single-parents (single-mothers), as well as the analysis of the current social and political context and the existing institutional framework,

recommendations to improve social position and further social integration of single-parent families have been defined. Hence, the results of this research can be used to enhance practice towards elimination of the existing shortcomings and the formulation of an adequate system's response to the problems and challenges faced by single-parent families in our country.

Key words: single-parent families, single mothers, new social risks, welfare state, social investment perspective, social protection.

Scientific field: Political Science

Scientific sub-field: Social Policy

UDC no: 316.356.2(497.11) (043.3)

316.812.31(497.11)(043.3)

304:364(497.11)(043.3)

СПИСАК ТАБЕЛА

Табела 5.1. Породице са децом према типу и броју деце у Србији (%).....	123
Табела 6.1. Стручна спрема самих мајки у све три категорије.....	143
Табела 6.2. Узрасна структура деце	146
Табела 6.3. Здравствено стање самих мајки	151
Табела 6.4. Задовољство квалитетом живота	177
Табела 6.5. Повезаност задовољства квалитетом живота и подршке формалног и неформалног система.....	181

СПИСАК ГРАФИКОНА

Графикон 1. Стручна спрема разведених самих мајки.....	143
Графикон 2. Стручна спрема обудовелих самих мама.....	144
Графикон 3. Стручна спрема невенчаних самих мајки	144
Графикон 4. Број деце.....	145
Графикон 5. Тип домаћинства	147
Графикон 6. Врста некретнине у којој живе испитанице.....	148
Графикон 7. Власништво над некретнином у којој живе.....	149
Графикон 8. Услови становања	150
Графикон 9. Услови становања	150
Графикон 10. Здравствено стање деце испитаница	152
Графикон 11. Радни статус испитаница.....	153
Графикон 12. Врсте уговора о раду.....	154
Графикон 13. Сектор запослења испитаница	155
Графикон 14. Постојање уговора о раду.....	155
Графикон 15. Права по основу запослености у подузорку разведених самих мајки	156
Графикон 16. Права по основу запослености у подузорку обудовелих самих мајки.....	157
Графикон 17. Права по основу запослености у подузорку невенчаних самих мајки.....	157
Графикон 18. Просечно радно време испитаница	158
Графикон 19. Прековремени рад	159
Графикон 20. Рад викендом	159
Графикон 21. Организација посла	160
Графикон 22. Додатни посао	161
Графикон 23. Активно траже запослење	162
Графикон 24. На евиденцији Националне службе за запошљавање	163

Графикон 25. Извори прихода у подзорку разведених самих мајки.....	164
Графикон 26. Извори прихода у подзорку обудовелих самих мајки	164
Графикон 27. Извори прихода у подзорку невенчаних самих мајки	165
Графикон 28. Лакоћа задовољавања основних трошкова помоћу укупних прихода по подзорцима 166	
Графикон 29. Лакоћа задовољавања основних трошкова помоћу укупних прихода.....	166
Графикон 30. Потребни минимални приходи	167
Графикон 31. Задовољство подршком у групи разведених самих мајки	169
Графикон 32. Задовољство подршком у групи обудовелих самих мајки.....	170
Графикон 33. Задовољство подршком у групи невенчаних самих мајки.....	171
Графикон 34. Задовољство формалним и неформалним системом подршке по групама испитаница 172	
Графикон 35. Тежина идентификованих проблема у групи разведених самих мајки	174
Графикон 36. Тежина идентификованих проблема у групи обудовелих самих мајки.....	175
Графикон 37. Тежина идентификованих проблема у групи невенчаних самих мајки.....	176

САДРЖАЈ

УВОД.....	1
1. ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКЕ ОСНОВЕ ИСТРАЖИВАЊА	9
1.1. Предметни оквир истраживања	9
1.1.1. Формулација проблема истраживања	9
1.1.2. Предмет истраживања	12
1.1.3. Теоријско и операционално одређење предмета истраживања	13
1.2. Циљеви истраживања	17
1.3. Хипотетички оквир	17
1.4. Теоријски и практични значај истраживања	18
2. ТРАНСФОРМАЦИЈА ДРЖАВЕ БЛАГОСТАЊА – НОВИ СОЦИЈАЛНИ РИЗИЦИ И ПРОМЕНА ПАРАДИГМЕ	21
2.1. Од „златног доба“ до „повлачења“ државе благостања	23
2.1.1. „Златно доба“ државе благостања	24
2.1.2. „Сребрно доба“ трајне штедње	26
2.2. Промена структуре социјалних ризика	31
2.2.1. „Стари“ vs „нови“ социјални ризици	34
2.3. Концепт социјалног улагања као нова парадигма социјалне политике	38
2.3.1. Развој и карактеристике концепта	38
2.3.2. Концепт социјалног улагања - кључна подручја примене	42
2.3.3. Критике концепта социјалног улагања	45
3. ПОРОДИЦА, ПОРОДИЧНИ ЖИВОТ И ПРОМЕНА ПОРОДИЧНИХ ОБРАЗАЦА У ЕВРОПИ	52
3.1. Дестандардизација породичног живота	54
3.1.1. Промене стопе фертилитета и репродуктивног понашања	55
3.1.2. Промена у сфери партнерских и породичних односа	58
3.1.2.1. Појава нестандартних породичних модела	61
3.1.2.1.1. Кохабитација	61
3.1.2.1.2. Једнородитељске породице	62
3.1.2.1.3. Реконструисане породице	63
3.1.2.1.4. Парови који живе одвојено (Living Apart Together Partnerships - LAT)	63
3.1.2.1.5. Истополна партнерства	64
3.1.3. Промене у структури домаћинства	65

3.1.4.	Измењена улога жене у породици и на тржишту рада	66
3.2.	Теоријске експликације дестандардизације породичног живота	69
3.3.	Импликације на породичну политику	75
4.	ЈЕДНОРОДИТЕЉСКЕ ПОРОДИЦЕ: „РИЗИЧНА ДРУШТВЕНА ГРУПА“ ИЛИ „ЗНАК ДРУШТВЕНЕ ПРОМЕНЕ“	79
4.1.	Концептуализација једнородитељских породица – термилошке недоумице и доминантни дискурси	81
4.1.1.	Термилошке недоумице и одређење појма	82
4.1.2.	Доминантни дискурси и друштвена реалност	85
4.1.2.1.	Једнородитељске породице као „друштвена претња“	88
4.1.2.2.	Једнородитељске породице као „друштвени проблем“	89
4.1.2.3.	Једнородитељске породице као „алтернативни друштвени стил“	90
4.1.2.4.	Једнородитељске породице као „бекство од патријархата“	91
4.1.3.	Контекстуализација дискурса	92
4.2.	Изазови једнородитељских породица – компаративни преглед истраживања	93
4.2.1.	Једнородитељске породице и сиромаштво	96
4.2.2.	Једнородитељске породице и запосленост	100
4.2.3.	Једнородитељске породице и мреже помоћи и подршке	103
4.2.4.	Једнородитељске породице и здравствене импликације	104
4.2.5.	Једнородитељске породице и добробит деце	106
4.3.	Једнородитељске породице као субјекти социјалне политике	109
5.	ЈЕДНОРОДИТЕЉСКЕ ПОРОДИЦЕ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ	115
5.1.	Појмовно одређење и ставови друштва	117
5.2.	Сами родитељи у Републици Србији – контекст свакодневног живота	121
5.3.	Сами родитељи у систему заштите породица са децом у Републици Србији	127
6.	МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА: ИНФОРМАЦИЈЕ О ИСТРАЖИВАЊУ И КАРАКТЕРИСТИКЕ УЗОРКА	134
6.1.	Дизајн истраживања	134
6.2.	Процедура	135
6.3.	Узорак	137
6.4.	Инструменти за прикупљање података	138
6.5.	Обрада добијених података	141
6.6.	Структура узорка	142
6.6.1.	Социо-демографске карактеристике узорка	142

6.6.1.1.	Старосна структура узорка.....	142
6.6.1.2.	Стручна спрема	142
6.6.1.3.	Број и узраст деце.....	145
6.6.1.4.	Тип домаћинства и услови становања.....	146
6.6.1.5.	Статус самог родитеља.....	151
6.6.1.6.	Здравствено стање мајки и деце	151
6.6.2.	Социо-економске карактеристике узорка.....	153
6.6.2.1.	Радни статус.....	153
6.6.2.2.	Запослене	153
6.6.2.3.	Незапослене	162
6.6.2.4.	Извори прихода	163
6.6.2.5.	Дискриминација приликом тражења посла	168
6.6.3.	Подршка.....	168
6.6.4.	Врста и тежина проблема.....	172
6.6.5.	Задовољство различитим аспектима живота.....	177
7.	ТЕМАТСКА АНАЛИЗА: ПРИКАЗ РЕЗУЛТАТА ИНТЕРВЈУА СА САМИМ МАЈКАМА И ПРЕДСТАВНИЦИМА ВЛАДИНОГ И НЕВЛАДИНОГ СЕКТОРА.....	183
7.1.	Приказ резултата интервју са самим мајкама	183
7.1.1.	Свакодневни живот једнородитељских породица самих мајки са децом.....	185
7.1.2.	Положај на тржишту рада	192
7.1.3.	Доступни системи помоћи и подршке – врста и квалитет	197
7.1.3.1.	Неформални систем подршке	198
7.1.3.2.	Формални систем подршке	201
7.1.3.3.	Подршка НВО	208
7.1.4.	Изазови и тешкоће родитељства у једнородитељским породицама	209
7.1.5.	Актуелни друштвени контекст – ставови, очекивања и однос друштва према једнородитељским породицама	215
7.1.6.	Однос са бившим супружником/оцем детета.....	222
7.2.	Приказ резултата интервјуа са представницима владиног и невладиног сектора.....	227
7.2.1.	Однос друштва/државе према самим родитељима	228
7.2.2.	Проблеми и изазови самих родитеља.....	233
7.2.3.	Оцена постојећег нормативног оквира	234
7.2.4.	Однос професионалаца и улога НВО-а.....	237

8. ДИСКУСИЈА РЕЗУЛТАТА И ОГРАНИЧЕЊА СТУДИЈЕ	241
8.1. Контекстуализација (актуелних) налаза истраживања.....	242
8.1.1. Профил једнородитељских породица	242
8.1.2. Свакодневица самих мајки – конфликт улога.....	244
8.1.3. Организација рада и пословно окружење – саме мајке на тржишту рада	247
8.1.4. Друштвени системи подршке – неформални и формални	249
8.1.5. Изазови и тешкоће самих родитеља.....	254
8.1.6. Друштвени и институционални контекст – друштвена стигма.....	258
8.2. Резултати истраживања и хипотетички оквир	264
8.3. Ограничења студије.....	267
ЗАКЉУЧЦИ И ПРЕПОРУКЕ	270
ЛИТЕРАТУРА.....	281
ПРИЛОЗИ.....	309
БИОГРАФИЈА АУТОРКЕ.....	326

The family form is changing rapidly. Social policy has failed to recognize the change and the least useful thing to do now is to start stigmatizing the victims of these changes.

[Prof. Jonathan Bradshaw, The Guardian, 13.10.1993.]

If researchers study only family problems, they are likely to find only family problems. Similarly, if [they] are interested in family strengths, they look for them. When these strengths are identified, they can become the foundation for continued growth and positive change in a family and a society.

[De Frain, 1999: 6; наведено према Kinnear, 2002: 42]

УВОД

Трансформација породичне структуре и породичног живота, оличена у плурализацији породичних облика и односа последњих деценија XX века, захватила је европска друштва различитом брзином и различитим интензитетом. Промене у сфери партнерских односа и родитељских улога, као и измењена друштвена слика породице учиниле су нове облике породичног живота све распрострањенијим.

Дестандардизација породичних прилика, као и деинституционализација и опадање значаја различитих друштвених институција, попут брака, резултат су процеса индивидуализације и слабљења нормативних ограничења која одређују могуће, прихватљиве и пожељне транзиције у животима појединаца, као и њихов редослед (Brückner & Mayer, 2005; Buchmann & Kriesi, 2011). У друштвеном дискурсу све је израженија толеранција према понашању које се раније сматрало неприхватљивим, а које представља одступање од устаљених хетеронормативних стандарда када је реч о породици и организацији породичног живота. Отуда, поједини социолози породице предлажу да се уместо појма „породица“ користи појам „породичне праксе“ како би се предупредила реификација концепта (Morgan, 1996; наведено према: Roseneil, 2007: 2).

Промена породичних образаца и дестандардизација породичног живота биле су предмет изузетно поларизоване дебате. За оне који заступају конзервативније друштвене ставове, дестандардизација породичног живота представља изразито негативан феномен, док је „криза породице“ последица општег пада моралних вредности и доминације индивидуализма над традиционалним вредностима личне одговорности и обавеза. Циљ социјалне политике, према овом становишту, треба да буде заштита конвенционалне нуклеарне породице, која представља најбоље и често једино легитимно окружење за подизање деце и развој партнерских односа. Насупрот њима, они који заступају прогресивнија друштвена уверења, одбацују тезу о „кризи“ и „слому“ породице говорећи о „транзицији“ породице, истовремено дајући

легитимитет различитим породичним модалитетима. Заговорници овог приступа доводе у питање идеализовани модел нуклеарне породице, наглашавајући да је значајан део промена у породичној сфери директна реакција на рестриктивне и репресивне аспекте конвенционалног породичног живота. Стога, они породицу посматрају као флуидан друштвени конструкт, који генерише шире друштвене промене, док истовремено и сам бива трансформисан (Kinneag, 2002). На тај начин, доприноси се развоју једног ширег схватања породице, које није ограничено на формалне (хетеросексуалне) брачне везе, где је задатак практичне политике да на адекватан начин одговори и подржи промену породичне структуре.

Почевши од осамдесетих година прошлог века, плурализација породичних облика, као и промене које карактеришу организацију породичног живота, проузроковала је значајне проблеме како у разумевању нових породичних образаца, тако и у антиципирању будућности породице и породичног живота, те стим у вези неопходности формулисања и спровођења адекватних и усмерених мера јавне политике.

Једнородитељске породице постају све присутнији породични модалитет у савременом свету и једна од кључних манифестација поменуте дестандардизације породичног живота. Не само да је у последњих пар деценија дошло до повећања броја једнородитељских породица у апсолутном броју породица са децом, већ се и њихов профил у значајној мери изменио. Неретко се једнородитељске породице перципирају као хомогена друштвена група иако су евидентне разлике у обрасцима њиховог настанка, што је значајан фактор који треба узети у обзир, будући да, између осталог, утиче на свеукупне породичне прилике, односно благостање деце и породице.

У контексту у ком је институција брака представљала норму, а развод брака био неприхватљив, обудовелост је била главни узрок настанка једнородитељских породица. Међутим, прилике су се промениле, те су једнородитељске породице постале све заступљенији породични аранжман, док су се околности које доводе до њиховог настанка значајно изменили. Данас, у већини европских земаља,

једнородитељске породице су најчешће последица развода брака или прекида/престанка заједничког живота. Не само да су промене које су се догодиле у обрасцима настанка једнородитељских породица промениле перцепцију овог породичног модалитета, већ су и покренуле бројна питања за савремену социјалну политику и демократске институције система. Мере практичне политике нису више искључиво усмерене на то да се надомести недостатак мушког храниоца породице, већ се настоји да се очувају односи и комуникација између родитеља, односно бивших супружника/партнера и након прекида брачне заједнице/партнерства, као и да се предупреди ризик од социјалне искључености и изолације ове вишеструко депривираних друштвених скупова.

Нови обрасци који доводе до настанка једнородитељских породица представљају значајан изазов за социјалну политику и истраживања у области породичне политике. Пре свега, овај породични модалитет је све теже идентификовати у савременом друштву услед све веће диверзификованости и комплексности породичних и животних аранжмана појединаца. Затим, једнородитељске породице неретко представљају само „фазу“ у животном току појединаца, будући да значајан број самих родитеља у неком тренутку живота заснује ново партнерство и реконструише породицу, стога их треба посматрати као транзициону етапу. И на крају, једнородитељске породице и овај облик родитељства заслужују посебну пажњу у конципирању одговарајућих мера социјалне политике, будући да су препознати као један од „нових социјалних ризика“ и друштвена група која се налази у значајном ризику од сиромаштва и социјалне искључености.

Полазећи од начина на које ове породице покушавају да се носе са изазовима и тешкоћама са којима се суочавају, ова дисертација ће настојати да укаже на евентуалне правце развоја и имплементације свеобухватних и конкретних политичких решења, која ће бити у стању да осигурају максималне могућности за све породице, без обзира на њихову структуру, као и да допринесе предузимању шире друштвене акције у циљу обезбеђивања већег степена њихове социјалне сигурности. Такође, ова дисертација ће показати да су економске тешкоће и социјална искљученост, поред стигматизације и

недостатка друштвене подршке са којима се суочавају једнородитељске породице, главни изазови за савремену социјалну политику, те и за политику и праксу у Републици Србији.

Друштвени легитимитет и правно признање једнородитељских породица као све присутнијег породичног облика у друштву Србије, несумњив је механизам њихове веће социјалне интеграције. Стога, циљ ове дисертације јесте да покаже да савремена социјална и породична политика треба да представљају кохерентну мешавину мера и услуга које обезбеђује држава - од материјалних до институционалних и нормативних – свим породицама и у свим фазама животног тока појединаца. Уместо настојања да породична структура буде што приближнија унапред одређеном идеалу, како би се обезбедила њена већа стабилност, треба обезбедити подршку свим породичним модалитетима у одговорном испуњавању родитељских функција, конструктивном решавању конфликта, остваривању економске егзистенције и шире друштвене интеграције.

Дисертација је у структурално-садржинском смислу подељена на две велике целине – теоријску и емпиријску – које обухватају укупно осам поглавља, уз уводна и закључна разматрања. Теоријски део се састоји од пет поглавља у којима се детаљно образлаже предмет истраживања и теоријско-концептуални оквир за његову анализу.

У првом поглављу биће образложен полазни истраживачки проблем, као и релевантност и значај теме. Детаљно ће бити представљени предмет и циљеви докторске дисертације, као и основни хипотетички оквир, уз осврт на њен научни и друштвени допринос.

Друго поглавље докторске дисертације представља контекстуализацију теоријско-концептуалног оквира који ће бити коришћен у истраживању и посвећено је анализи нових социјалних ризика и приказу концепта социјалног улагања, као корисне стратегије за редизајнирање начина на који социјална држава делује и задовољава потребе самих родитеља. Будући да су једнородитељске породице на самом врху листе „нових социјалних ризика“, на које традиционална држава благостања не успева да

одговори, бројни социјални покрети инсистирају на промени фокуса социјалне политике. У овом делу настоји се указати на значај концепт социјалног улагања као корисног теоријско-концептуалног оквира у социјалној политици, који је усмерен на превенцију и заштиту од нових социјалних ризика и стварање услова за изградњу и развој адекватних и циљаних политика, мера и услуга којима се обезбеђује системска подршка једнородитељским породицама.

Треће поглавље докторске дисертације сумира кључне аспекте актуелних демографских процеса у сфери породичног живота у Европи. Оно нуди увид у тренутну демографску ситуацију, стављајући посебно нагласак на променама које се догађају у структури савремене породице и променама породичних и партнерских образаца, указујући на крају и на теоријске експликације ових промена, као и импликације које оне могу имати на породичну политику и праксу.

У оквиру четвртог поглавља изложени су и анализирани доминантни дискурси о једнородитељским породицама у савременим друштвеним и политичким дебатама, који на различите начине одређују сам појам и дефинишу узроке настанка једнородитељских породица. Такође, ово поглавље посвећено је и анализи кључних проблема самих родитеља и овог облика родитељства, кроз компаративни преглед налаза релевантних истраживања о изазовима са којима се они суочавају попут: материјалне депривације и сиромаштва, приступа адекватним приходима, незапослености, бриге о деци, усклађивања рада и родитељства, здравственом стању деце и родитеља и њиховом благостању.

Пето поглавље докторске дисертације посвећено је анализи нормативног оквира, односно положаја самих родитеља у јавном и политичком дискурсу у Србији. У овом делу дат је преглед низа законских и подзаконских аката којима се регулишу права, као и мере и услуге које сами родитељи могу остварити у нашој земљи, као и анализа других значајних стратешких докумената и прописа којима се регулише ова област. Анализа је представљена у светлу недостајућих закона и одредби, као ограничења која у пракси постоје.

Шесто, седмо и осмо поглавље докторске тезе представља емпиријски део рада. У овом делу биће представљени кључни налази истраживања добијени обрадом квалитативних и квантитативних података, за чије прикупљање је коришћена комбинација комплементарних квалитативних и квантитативних метода. Шести део сумира налазе до којих се дошло обрадом квантитативних података из упитника, који је конструисан за потребе овог истраживања, и који је послужио за прикупљање социо-демографских и социо-економских карактеристика узорка, чиме се стекао увид у профил једнородитељских породица обухваћених истраживањем. Резултати овог дела истраживања су табеларно и графички представљени и праћени одговарајућим образложењима.

Седмо поглавље представља приказ квалитативних података добијених из интервјуа са самим мајкама и представницима владиног и невладиног сектора. За потребе овог дела истраживања конструисан је протокол за прикупљање података којим се настојало да се ближе сагледају потребе, проблеми и изазови једнородитељских породица самих мајки са децом; недостатак одговарајуће институционалне реакције; извор, врста и квалитет подршке и помоћи која им је доступна; као и однос друштва и државе према самим родитељима. Подаци до којих се дошло спровођењем полуструктурираних интервјуа обрађени су тематском анализом.

Осмо поглавље докторске дисертације обухвата дискусију добијених података из квантитативног и квалитативног дела истраживања. Дискусија је организована у односу на претходно анализирани предмете и циљеве истраживања, полазна истраживачка питања и постављени хипотетички оквир. Такође, добијени налази су доведени у контекст налаза постојећих релевантних истраживања у области, док је на крају указано и на евентуална ограничења студије.

У закључном делу докторске дисертације сумирани су основни налази истраживања, уз извођење закључака и формулисање конкретних препорука. Закључци су засновани на теоријској анализи и критичком проматрању постојећих

политика и система подршке и помоћи једнородитељским породицама у Србији и указивању на њихова ограничења и недостатке, као и на дискусији резултата емпиријског истраживања. Значај формулисаних препорука огледа се у могућности унапређења праксе у правцу отклањања недостатака постојећег и формулисању адекватног системског одговора на проблеме и изазове са којима се суочавају једнородитељске породице и креирању и развоју конкретних мера, услуга и програма који би одговорили на потребе ове осетљиве друштвене групе.

ПРВИ ДЕО:
ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКЕ ОСНОВЕ
ИСТРАЖИВАЊА

1. ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКЕ ОСНОВЕ ИСТРАЖИВАЊА

1.1. ПРЕДМЕТНИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

1.1.1. Формулација проблема истраживања

Социјална, економска и демографска трансформација европског друштва, која се одвија у последњих неколико деценија, несумњиво је имала реперкусије и на породични живот и савремену породицу. У Европи је у последњих педесет година дошло до значајних промена у структури и величини породице. Почетак шездесетих година прошлог века означио је колапс „златног доба породице“, обележеног са једне стране високом стопом наталитета и склопљених бракова, односно ниском преваленцом развода и нетрадиционалних породичних облика са друге стране. Плурализација породичних облика и односа, која је започела крајем XX и почетком XXI века, огледа се у ширењу алтернативних породичних образаца и животних аранжмана различитих од тзв. традиционалног нуклеарног породичног модела, који чине брачни (хетеросексуални) пар са децом. Тако све учесталији породични модалитети постају ванбрачне заједнице, парови који живе одвојено (*енгл. living apart together partnerships*), истополна партнерства, самачка домаћинства и једнородитељске породице. Степен у ком је савремено европско друштво захваћено оваквим кретањима значајно варира између земаља. „Конвергенција ка различитости“ (*енгл. convergence to diversity*) је синтагма којом се можда најбоље може описати ситуација у којој већина држава следи сличне путање преображаја својих породичних прилика, док у исто време задржава различите породичне обрасце (Kuijsten, 1996).

Упоредо са променама које су захватиле породичну структуру и породични живот, долази и до значајне трансформације у структури и дистрибуцији ризика са којима се становништво суочава. Док год је двородитељска породица представљала доминантан тип породице „држава благостања је успевала да заштити све у друштву“, покривајући тзв. „старе социјалне ризике“. Како то више није случај, све је израженија потреба за „изградњом нових држава благостања које би омогућиле заштиту од

преовлађујућих пост-индустријских ризика“ (Bonoli, 2005, 2007). Нови социјални ризици (НСР), карактеристични за породичну структуру и тржиште рада у пост-индустријском друштву, односе се на: „деиндустријализацију и терцијаризацију запослености, масовни улазак жена на тржиште рада, повећану нестабилност породичне структуре и дестандардизацију запошљавања“ (Bonoli, 2007: 498, наведено према: Babić & Vaturina, 2016). То се нарочито огледа у немогућности усклађивања професионалних и породичних обавеза, повећању броја једнородитељских породица, заштити старих и немоћних чланова друштва, поседовању недовољних или застарелих вештина, као и недовољној покривености системом социјалне сигурности тзв. „атипичних“ образаца запослења. Дакле, промена у структури социјалних ризика захтева и промену фокуса социјалне политике, тако да се тежиште са мушког хранитеља породице и покривања „старих социјалних ризика“ (старост, болест, незапосленост и смрт) помера на жене, децу, младе и ниско квалификоване раднике.

Једнородитељске породице представљају једну од најзначајнијих и најочигледнијих манифестација промене у породичној структури, као и промена у структури и дистрибуцији ризика у Европи (Millar, 2002). Стога, не изненађује чињеница да су неретко предмет политичког, научног и истраживачког интереса, како на националном, тако и на наднационалном нивоу. Током доминације традиционалног нуклеарног породичног модела, једнородитељске породице су углавном биле последица смрти партнера, док се данас као главни узроци њиховог настанка истичу развод брака и рођења ван брака. Њихов број у Европи, укључујући и Србију, константно расте, а најбројније међу њима су једнородитељске породице мајки са децом. Према подацима Еуростата, добијеним на основу пописа становништва и домаћинства из 2011. године, у Европској унији (ЕУ) једнородитељске породице су чиниле 16% укупног броја породица (ЕУ-28). Од тог броја 13,4% су биле саме мајке са децом, док су очеви бројали свега 2,6%, што би значило да је сваку четврту од пет једнородитељских породица чинила породица самих мајки (Eurostat, 2015). Када је реч о Србији, статистика у великој мери кореспондира са европском. Једнородитељске породице (367 957) чиниле су 17,3% укупног броја породица у Републици Србији 2011.

године. Једнородитељске породице мајки са децом (291 522, односно 13,7%,) биле су готово четири пута бројније од породица које су чинили очеви са децом (76 435, односно 3,6%) (Ђурђевић et al., 2015: 283).

Друштвена и економска вулнерабилност једнородитељских породица значајно варира у односу на различите режиме благостања, као и узроке који доводе до настанка овог типа породице. Различити „оквири благостања“ у којима се једнородитељске породице налазе имају различите социо-економске импликације. Није само реч о другачијим нивоима заштите самих родитеља, већ и о начинима на које се та заштита реализује. Разноврсни социјални и културни контексти могу узроковати различите последице по саме родитеље по питању стигме, социјалне искључености и уопште социо-економске депривације. Једнородитељске породице чине врло хетерогену категорију, како у погледу узрока настанка (смрт, развод, ванбрачно рођење), тако и када је реч о унутар-групним разликама по питању социо-демографских и социо-економских карактеристика појединаца. Доношење одговарајућих институционалних решења, као и изградња свеобухватних јавних политика, захтева да се поред специфичног културног, економског и ширег социјалног контекста, морају узети у обзир и различити узроци настанка једнородитељских породица, као и да се утврди евентуална повезаност између ових различитих димензија. Управо полазећи од те претпоставке, фокус овог истраживања је на анализи актуелног контекста у коме се налазе и живе једнородитељске породице у Републици Србији, као и на конкретној интервенцији државе у овој области. Истраживање ће настојати да кроз идентификовање потреба, ризика, врсте и карактера подршке коју ове породице добијају, као и недостатака институционалних решења, укаже на конкретне, алтернативне опције за адекватну политичку и ширу друштвену акцију у националном контексту, чији би циљ представљало обезбеђење њихове социјалне сигурности.

1.1.2. Предмет истраживања

Будући да једнородитељске породице чине врло хетерогену скупину унутар које нису нужно сви угрожени у остваривању истих права или у задовољавању потреба, а како се прилично разликују и по начинима суочавања са ризицима, неопходно је обезбедити свеобухватну и разноврсну помоћ државе, као формалног система подршке. Ово истраживање има за предмет анализу потреба, ризика и тешкоћа са којима се суочавају једнородитељске породице (породице самих мајки са децом) у Србији, идентификовање различитих система друштвене подршке (формалних и неформалних) који су им доступни и њихових ограничења, као и могућности њиховог редизајнирања. На темељу утврђених потреба и приоритета самих родитеља, анализе актуелног друштвеног и политичког контекста, као и постојећег институционалног оквира, биће дефинисани предлози за унапређење њиховог положаја и подстицање њихове социјалне интеграције.

Емпиријски подаци који ће настати као резултат овог истраживања, биће употребљени за давање одговора на нека од следећих питања:

- Како актуелни друштвени контекст утиче на положај једнородитељских породица у Србији?
- Који су системи друштвене помоћи и подршке једнородитељским породица доступни у Србији?
- Каква је реакција државе у односу на потребе и проблеме самих родитеља, односно која је врста и квалитет подршке коју обезбеђује држава?
- Какви су ставови самих родитеља према доступним системима подршке, у погледу задовољства, очекивања, итд?
- Да ли и, ако да, у којој мери узроци настанка једнородитељских породица одређују извор, врсту и квалитет помоћи и подршке?

1.1.3. Теоријско и операционално одређење предмета истраживања

Једнородитељске породице представљају мултидимензионалну и интердисциплинарну тему, која је предмет бројних научних дисциплина (социјалне политике, социологије, психологије, студија рода, демографије), као и политичког и истраживачког интереса. Комплексност проблема се не огледа само у разноврсности перспектива и теоријских становишта за његову анализу, већ и у немогућности проналажења термина којим би се обухватили сви модалитети овог типа породице.

Иако нам се, на први поглед, одабир термина којим би се означио овај породични модалитет може учинити тривијалним, језик представља снажно средство које обликује како видимо свет и људе који у њему живе. Термини који се у различитим друштвено-политичким контекстима користе за означавање овог феномена, као и представе и ставови који се путем њих преносе, нису увек најјаснији. Док за једну особу нешто може бити одговарајућа категорија, за неку другу то може бити предмет стереотипа, и управо те различите „ознаке“ могу носити са собом стигму и утицати на идентитет појединаца и благостање породице, што нарочито изражено када су у питању једнородитељске породице и саме мајке.

Чини се, на неки начин, да ниједан од термина који се обично користе за означавање самих родитеља није задовољавајући и свеобухватан, будући да не успева да „захвати“ варијетет породичних искустава, односно све модалитете овог породичног обрасца. Енглески термин „*lone mothers*“ или „*sole mothers*“ може сугерисати да су ове мајке усамљене у својој родитељској улози, односно да су „саме“ и без подршке, иако неке од њих могу имати изузетно богату мрежу подршке која укључује пријатеље, породицу, па чак и бивше партнере. Термин једнородитељска породица (енгл. *one-parent family*), такође, носи са собом слична ограничења, будући да не мора нужно значити да је само један родитељ присутан у животу детета, те дете може имати оба родитеља и одржавати контакт са њима чак иако су родитељи прекинули заједницу. На крају, енглески термин „*single mothers*“ или „*unwed mothers*“ превасходно упућује на брачни статус ових жена и одступање од устаљених

хетеронормативних стандарда и норме брачног пара (Bailey, 2016).

И у нашем друштвено-политичком контексту постоји значајна конфузија шта се под овим породичним модалитетом подразумева, будући да постоји раскорак између нормативног и стварног. У друштву Србије у употреби је термин „*самохрани родитељ*“ за родитеља који сам (потпуно или делимично) брине о свом детету или деци, што изазива негодовање како научне и стручне јавности (Томановић et al., 2014; Hughson, 2015), тако и самих родитеља.

У овој дисертацији за означавање овог породичног модалитета биће упоредо коришћена два појма: „*сами родитељ/сама мајка*“ и „*једнородитељска породица*“. Опредељење да се уместо термина „*самохрани родитељ/мајка*“ користи термин „*сами родитељ/сама мајка*“ произашло је из становишта које заступа ауторка Марина Хјусон (Hughson, 2015), сугеришући да термин „*сами родитељ*“ представља најнеутралнији, генерички појам, који обухвата велики број модалитета који у пракси постоје, за разлику од термина „*самохрани родитељ*“ којим се истиче њихова економска несигурност (Hughson, 2015: 19).

Под појмом „*једнородитељске породице*“ у овој дисертацији и истраживању подразумеваћемо породице у којима један од родитеља (мајка) живи сам(а) са једним или више деце, од којих је бар једно млађе од 18 година. Такође, овим појмом биће обухваћене како родитељи (мајке) који живе сами са децом, тако и они који живе у оквиру проширене породице, без обзира на узроке настанка једнородитељске породице, а под условом да нису засновали(е) нову брачну или ванбрачну заједницу. Будући да су у структури једнородитељских породица доминирају једнородитељске породице самих мајки са децом, чинећи готово 80% од укупног броја једнородитељских породица, овим истраживањем биће обухваћене искључиво оне.

Дакле, у раду ће термини *сама мајка*, *сами родитељ* и *једнородитељска породица* бити наизменично коришћена и неретко као синоними, будући да се чини да употреба различитих појмова представља инклузивнији приступ, који више доприноси

уважавању комплексности породичних облика и ствара више могућности за идентификацију породица/појединаца.

Приступ који ће бити коришћен за анализу и тумачење резултата, представља комбинацију неколико теоријско-концептуалних оквира. У складу са основним поставкама социјалног конструктивизма, начин на који ми видимо и разумемо свет и друштво умногоме зависи и од доминантног дискурса који усмерава и обликује нашу перцепцију. Полазећи од различитих моралних и политичких дискурса о једнородитељским породицама, стичемо увид у контекст у коме оне живе. Доминација одређеног дискурса или сета дискурса о једнородитељским породица (самих мајки) не утиче само на то како ће ова појава бити схваћена, већ и шта ће у конкретном случају бити предузето, односно каква ће бити интервенција државе. Осим тога, доминантна политичка реторика о једнородитељским породицама, која се темељи на одређеним идеолошким схватањима породице и државе благостања, има утицаја на изградњу и промену политике. У актуелним друштвеним и политичким дебатама о једнородитељским породицама, нарочито породицама самих мајки са децом, могуће је издвојити четири доминантна дискурса: (1) једнородитељске породице као социјална претња („*social threat*“), (2) као социјални проблем („*social problem*“), (3) као алтернативни животни стил („*lifestyle change*“) и (4) као бекство од патријархата („*escaping patriarchy*“) (Duncan & Edwards, 1999: 26; Томановић et al., 2014: 12). Иако на различите начине одређују сам појам, као и одговор државе на потребе и проблеме једнородитељских породица, у пракси се ова четири дискурса неретко преклапају и комбинују.

Референтни оквир за анализу интервенција државе у погледу обезбеђивања социјалне сигурности и заштите породица самих мајки са децом, тј. врсте и степена подршке коју обезбеђује држава, пронађен је у новој парадигми о држави благостања - концепту социјалног улагања (*енгл. social investment*). Једнородитељске породице су резултат низа социјалних, демографских и економских промена и на самом су врху листе „нових социјалних ризика,“ на које традиционална држава благостања не успева да одговори, тако да расте пажња која им се поклања у научним и политичким

круговима. Инсистира се на промени фокуса социјалне политике – од компензацијских програма, којима се пасивно утиче на последице друштвених промена, ка социјалном улагању, односно инвестицијама које јачају капацитете појединаца да се активно суоче са животним ризицима (Morel et al., 2012). Стога, концепт социјалних инвестиција представља савремени приступ у социјалној политици, који је усмерен на превенцију и заштиту од нових социјалних ризика, кроз изградњу политика које ће припремити појединце и породице, тј. друштво у целини, да се прилагоде интензивним и значајним променама кроз које пролазе (Babić & Vaturina, 2016). Примењен на предмет овог истраживања, концепт социјалног улагања има за циљ развој нових политика и њихову операционализацију у конкретним социјалним програмима, како би се одговорило на кључне изазове са којима се једнородитељске породице суочавају - материјална депривација и сиромаштво, приступ адекватним приходима, незапосленост, брига о деци, усклађивање родитељства и запослености. Будући да су у нашем друштву једнородитељске породице вишеструко угрожене, оријентација ка социјалном улагању представља корисну стратегију за редизајнирање начина на који социјална држава делује, стварајући тако услове за развој адекватних и циљаних политика, мера и услуга које су усмерене на њихове потребе и којима се обезбеђује интегрисана подршка.

1.2. ЦИЉЕВИ ИСТРАЖИВАЊА

Општи циљ:

Општи циљ истраживања је анализа постојећих политика и система подршке и помоћи једнородитељским породицама у Србији, као и указивање на њихова ограничења и недостатке.

Специфични циљеви:

- Идентификација потреба за друштвеном подршком једнородитељским породицама.
- Идентификација разлика између типова једнородитељских породица у односу на потребе и изазове са којима се суочавају, као и врсту подршке која им је неопходна.
- Испитивање утицаја актуелног јавног дискурса о једнородитељским породицама на врсту и квалитет подршке која им је доступна.
- Утврђивање разлика у коришћењу формалне и неформалне подршке између различитих типова једнородитељских породица.
- Предлагање мера, услуга и програма како би се помогло једнородитељским породицама у суочавању са изазовима самосталног родитељства.

1.3. ХИПОТЕТИЧКИ ОКВИР

У раду ће се поћи од следеће основне и посебних хипотеза:

Општа хипотеза:

У Србији недостаје адекватан и свеобухватан системски одговор социјалне политике на проблеме и изазове са којима се сусрећу једнородитељске породице, односно породице самих мајки са децом, услед оријентисаности постојећег система социјалне сигурности на покривање тзв. „старих социјалних ризика“.

Посебне хипотезе:

- Усмереност система на покривање „стариx социјалних ризика“ доприноси да се једнородитељске породице у већој мери ослањају на неформални сектор подршке.
- Постојеће јавне политике и институционална решења нису осетљива на потребе и изазове једнородитељских породица и не уважавају у довољној мери перспективу родитеља, њихове потребе и приоритете.
- Упркос специфичности ризика са којима се једнородитељске породице суочавају, партнерство јавног и цивилног сектора и мултисекторска сарадња је минимална и неадекватна.
- Постојећи обрасци запошљавања самих родитеља отежавају усклађивање породичних и професионалних обавеза.
- Сами родитељи нису довољно информисани о правима, мерама и услугама које су им доступне.

1.4. ТЕОРИЈСКИ И ПРАКТИЧНИ ЗНАЧАЈ ИСТРАЖИВАЊА

Будући да су на нашим просторима углавном заступљена социолошка истраживања о једнородитељским породицама, те да готово и нема истраживања која се баве овом проблематиком, са становишта креирања специфичних и прилагођених мера и програма, научни допринос докторске тезе огледаће се у употпуњавању недостајућих знања о потребама и проблемима једнородитељских породица у Србији, као и утврђивању узрока и особености очигледно неадекватног системског одговора на њих.

За анализу проблема употребљен је и посебан теоријско-концептуални оквир, који представља новину у односу на досадашње перспективе у тумачењу ове појаве. Реч је о комплементарној употреби концепта социјалних улагања и различитих дискурса о једнородитељским породицама, чиме се успоставља специфичан приступ

проблему и унапређује научно сазнање о одговорима на истраживачка питања и предмет истраживања.

Резултати овог истраживања могу представљати смернице за унапређење праксе у правцу отклањања недостатака постојећег и формулисању адекватног системског одговора на проблеме и изазове са којима се суочавају једнородитељске породице. Креирањем и развојем конкретних мера, услуга и програма одговорило би се на потребе ове осетљиве друштвене групе и допринело унапређењу квалитета њиховог живота и већој социјалној интеграцији, будући да оријентација ка социјалном улагању представља корисну стратегију за редизајнирање начина на који социјална држава делује.

ДРУГИ ДЕО:

**ТРАНСФОРМАЦИЈА ДРЖАВЕ БЛАГОСТАЊА –
НОВИ СОЦИЈАЛНИ РИЗИЦИ И ПРОМЕНА
ПАРАДИГМЕ**

2. ТРАНСФОРМАЦИЈА ДРЖАВЕ БЛАГОСТАЊА – НОВИ СОЦИЈАЛНИ РИЗИЦИ И ПРОМЕНА ПАРАДИГМЕ

Догађај који је за већину истраживача компаративне социјалне политике обележио XX век, јесте појава, ширење и изградња модерне социјалне државе, тј. државе благостања. Послератна држава благостања представља јединствено историјско достигнуће и кључну творевину напредних европских демократија, будући да никада раније „демократска политика није тако ефикасно употребљена за промовисање грађанске слободе, економског раста, друштвене солидарности и општег благостања“ (Scharpf, 2003: 5, наведено према: Немегијск, 2012: 35).

Настала са циљем обезбеђивања колективне заштите од социјалних ризика, држава благостања је достигла своју потпуну зрелост у „златном добу“ (*Trentes Glorieuses – 1945-1970*), које је обележило период након завршетка II светског рата. Током овог раздобља, европски системи социјалне сигурности били су усредсређени на пружање заштите од ризика који су угрожавали приходе породице. Другим речима, циљ је била заштита (мушког) храниоца породице од последица губитка прихода услед старости, болести, инвалидности и незапослености, односно неспособности остваривања дохотка на тржишту рада (Esping-Andersen et al., 2002; Taylor-Gooby, 2004; Vonoli, 2007). Претходно поменути ризици, тзв. стари (традиционални) социјални ризици - старост, болест, инвалидност и незапосленост, били су ефикасно покривени од стране државе, која је, поред тржишта рада и породице, имала кључну улогу у обезбеђивању социјалне сигурности становништва¹. Задатак државе благостања у индустријском друштву огледао се у стварању својеврсне сигурносне мреже како би се поменути ризици предупредили и осигурала поуздана заштита од истих.

¹ Говорећи о плурализму сектора социјалне сигурности, како наводи Перишић, „постоји сагласност о постојању четири сектора социјалне сигурности: јавном (тј. државном), приватном (тј. тржишном), неформалном (тј. породичном) и добровољном (тј. цивилном)“ (Перишић, 2016: 47). Док су поједине државе свој систем социјалне сигурности организовале првенствено око државе и институција система, друге су то чине у сарадњи између државе, синдиката и послодаваца, док постоје и оне које се преваходно ослањају на рад цивилног сектора или породице и локалне заједнице (Перишић, 2016: 47).

Седамдесетих година прошлог века, Европа се суочила са процесом друштвене и економске трансформације, коју је обележио прелазак из индустријског у постиндустријско друштво и привреду (Taylor-Gooby, 2004; Bonoli, 2005). Значајне социо-економске промене, као и промене на тржишту рада, условиле су и драстичну промену у структури социјалних ризика, чиме је доведена у питање улога државе у обезбеђивању социјалне сигурности. Погоршање економских прилика - услед развоја отворених, глобализованих и конкурентних међународних тржишта, технолошких промена и експанзије сектора услуга – као и пораст издатака за покривање традиционалних социјалних ризика, резултирали су штедњом и реформама у погледу очувања трошкова, што је условило да националне социјалне политике постану све селективније. Истовремено, и промене у структури друштва и тржишта рада - оличене у демографским кретањима и промени породичних образаца, као и масовном уласку жена на тржиште рада – узроковале су и појаву „нових социјалних ризика“ (Taylor-Gooby, 2004; Bonoli, 2005; Morel et al., 2012).

Нови социјални ризици (НСР), настали као последица неповољних социо-економских трансформација, наметнули су потребу за редизајнирањем и реконфигурацијом државе благостања, односно редефинисањем њених циљева, принципа и инструмената. Концепт социјалног улагања, чија се појава везује за последњу деценију XX века, представља нов приступ у социјалној политици и потенцијални одговор на појаву и ширење нових социјалних ризика у постиндустријском друштву. У настојању да се нове потребе и нови социјални ризици што ефикасније предупреду, овај концепт имплицира модернизацију европских система социјалне сигурности, као и обезбеђивање њихове финансијске и политичке одрживости у измењеним економским околностима. У основи, процес модернизације европских система социјалне сигурности заснива се на идеји да националне социјалне политике првенствено треба да настоје да „припреме“ (енгл. „*preparing*“) појединце, породице и друштво у целини за различите социјалне и економске изазове којима могу бити изложени, уместо да „поправљају“ (енгл. „*repairing*“) последице истих (Morel et al., 2012). Нагласак је на промени фокуса националних социјалних политика – од

мушког храниоца породице ка младима, женама и ниско квалификованим радницима, односно од пасивних и компензацијских мера и програма, којима се санирају последице друштвених кретања, ка социјалном улагању, тј. инвестирању у људски капитал, како би се унапредили капацитети појединаца у суочавању са животним ризицима (Esping-Andersen et al., 2002; Morel et al., 2012). Уместо на осигурање и редистрибуцију, те у великој мери „компензацију“ и „поправку“, системи социјалне сигурности морају више пажње посветити „припреми“ и „превенцији“ (Leoni, 2015a: 12). Дакле, концепт социјалног улагања представља покушај да се, у измењеним тржишним, демографским и породичним околностима, социјална политика, у потрази за одговором на нове друштвене потребе, одреди као превентивни и продуктивни фактор и предуслов економског и друштвеног раста и развоја.

2.1. Од „ЗЛАТНОГ ДОБА“ ДО „ПОВЛАЧЕЊА“ ДРЖАВЕ БЛАГОСТАЊА

Изградња модерне државе благостања се, у академском и јавном дискурсу, углавном везује за период након завршетка II светског рата. Већина аналитичара компаративне социјалне политике целокупно послератно раздобље у еволуцији европских држава благостања дели на два кључна раздобља: период од 1945. до средине 1970-их, тзв. „златног доба“ - „*trentes glorieuses*“ - које је обележено успостављањем и експанзијом социјалне државе, и период од средине 1970-их па до данас, када је дошло до „повлачења“ државе благостања и ширење неолиберализма (Pierson, 2002).

Полазећи од промена кроз које су националне социјалне политике прошле прилагођавајући се новој друштвеној и економској реалности, Антон Хемерек (Hemerjick, 2012, 2014) нуди другачију концептуализацију еволуције европске социјалне државе - од њеног непосредног послератног „златног доба“ до недавне појаве нове парадигме - концепта социјалног улагања. У свом утицајном раду *Два или три таласа трансформације државе благостања*, Хемерек говори о постојању три етапе у развоју социјалне државе. Његова периодизација обухвата следеће фазе: прва,

фаза универзалних социјалних права, која је основу имала у кејнзијанској економији и Беверицовом систему социјалног осигурања; друга, неолиберални период дерегулације, приватизације и буџетских резова; и трећа фаза, заокрет ка социјалном улагању, као одговору на интензивну економску интернационализацију и убрзану европску (економску) интеграцију, а нарочито на феминизацију европских тржишта рада подстакнуту неповољним демографским тенденцијама (Hemerjick, 2012, 2014). Слично њему и неки други аутори су истицали да се еволуција државе благостања у западној Европи одвијала у три фазе, разликујући тако: (1) период сигурне и континуиране експанзије током 1950-их, 1960-их и 1970-их година; (2) период неизвесности и изазова који је обележио крај XX века и од недавно (3) транзицију ка новом уређењу државе благостања (*енгл. new welfare settlement*) (Taylor-Gooby, 2008: 4). Сваки од ових периода у развоју европске социјалне државе у основи је обележен комбинацијом различитих социоекономских околности, економском доктрином и концептом социјалне политике, који су резултат политичког оспоравања и компромиса.

2.1.1. „Златно доба“ државе благостања

Развој држава благостања у првим деценијама након завршетка II светског рата одвијао се у условима релативно континуираног привредног раста оличеног у стабилном производном сектору, кејнзијанске економске политике праћене ниским стопама незапослености и сигурним зарадама, као и стабилне (нуклеарне) породичне структуре. Доминантно прихваћен кејнзијанизам у економској сфери, као и успон социјалдемократске доктрине у сфери политике, чинили су два кључна и узајамно повезана фактора која су се налазила у основи развоја система социјалне сигурности у том периоду (Перишић, 2008: 216). Кејнзијанска економска теорија представљала је интелектуалну основу за изградњу и експанзију модерне државе благостања, чији је примарни циљ била пуна запосленост мушког храниоца породице, прерасподела дохотка у корист сиромашнијих грађана путем прогресивног опорезивања,

обезбеђивање прихода по основу социјалног осигурања, као и читав сет мера усмерених ка обезбеђивању социјалне сигурности грађана. Социјалдемократска доктрина као идеолошка основа, са друге стране, оправдавала је интервенцију државе у социјалној сфери, са нагласком на правичној расподели друштвеног благостања и привржености универзалном обезбеђивању социјалне сигурности (Перишић, 2016).

У том погледу, послератна држава благостања представљала је несвакидашње постигнуће у погледу грађанских слобода, економског напретка, друштвене солидарности и општег благостања (Немерижск, 2012, 2014). Обезбеђивање социјалне сигурности темељило се на недвосмисленој нормативној обавези гарантовања социјалних права свим грађанима. Предратна пракса милосрђа замењена је идејом социјалног грађанства, те је социјална сигурност трансформисана од „милосрђа“ у „право“ које је свима било признато (Немерижск, 2012). Британски социолог Томас Х. Маршал (Т. Н. Marshall) сматрао је институционализацију универзалних социјалних права, уз поштовање грађанских слобода и политичких права, врхунцем модерног грађанства. Савремена социјална политика представљала је за Маршала употребу „демократске политичке моћи за промену, допуну или прилагођавање активности економског система како би се остварили резултати које сам економски систем не би био у стању да оствари“ (Marshall, 1992: 15, наведено према: Немерижск, 2012: 36).

У деценијама након завршетка рата, системи социјалне сигурности западних држава благостања били су развијани са једним кључним циљем, а то је да се запослени заштите од социјалних ризика који су били повезани са тада доминантним обрасцима запошљавања и породичне структуре. Првенствено, циљ је био предупредити зависност запослених и њихових породица од флукуација на тржишту (Bonoli, 2007). С обзиром на доминантни породични модалитет тога времена, напори и пажња државе благостања били су усмерени ка обезбеђивању и заштити мушког храниоца породице. Системи социјалне сигурности у послератном периоду пружали су универзалну заштиту од социјалних ризика, а основни инструмент социјалне политике било је социјално осигурање, превасходно усмерено на покривање ризика од старости и незапослености. Отуда, осигурање за случај незапослености, накнаде за

запослене, инвалиднине, старосне пензије, породичне пензије, дечији додатак и социјална помоћ, који су највећим делом финансирани на основу прогресивног опорезивања и/или доприноса запослених и послодаваца, били су усмерени на обезбеђивање заштите грађана од социјалних ризика иманентних индустријском друштву и привреди. Дакле, резултат је била Кејнз-Беверицова, односно Кејнз-Бизмаркова социјална држава усмерена на промовисање пуне запослености и обезбеђивање потреба које се нису могле задовољити путем тржишта или породице (Taylor-Gooby, 2004).

Несумњиво да је послератна држава благостања била добро прилагођена друштвеној и економској реалности у којој је настала и развила се - индустријском друштву са стабилном породичном структуром и јасном поделом рада и одговорности између жена и мушкараца. Као таква, била је у стању да свим грађанима гарантује живот изван сиромаштва и обезбеди изузетно висок ниво социјалне кохезије. Домети националних социјалних држава у то време огледали су се у постизању пуне запослености, високом животном стандарду, универзалном приступу образовању и здравственој заштити и праву на накнаду дохотка у случају болести, старости, инвалидности, незапослености и сиромаштва. Изградња и развој државе благостања, заједно са значајним смањењем неједнакости у приходима, трасирали су пут и били неизоставни чиниоци одрживе стратегије раста и редистрибуције у првим послератним деценијама.

2.1.2. „Сребрно доба“ трајне штедње

Међутим, до значајних промена прилика долази почетком 1970-их година. Економска и друштвена криза која је тада отпочела одразила се и на „кризу“ државе благостања, те довела до преиспитивања њених основних начела и инструмената. Постиндустријализација представља заједнички назив за тада актуелна кретања у економској и социјалној сфери, која су резултирала променом структуре социјалних ризика и ограничењем активности европских социјалних држава. „Златно доба“

државе благостања било је доведено у питање. Демографско старење, спорији економски раст и повећање економске и финансијске интернационализације, генерисали су снажан фискални притисак на системе социјалне сигурности. Са друге стране, промене у родним улогама, улазак жена на тржиште рада и структуралне промене на тржишту рада, као и промене традиционалних породичних образаца, довеле су у питање циљеве и приоритете послератне социјалне државе.

Економски шокови седамдесетих година прошлог века, слом Бретон Вудса 1971. године и нафтна криза 1973. године, и званично су означили крај „златног доба“ државе благостања и почетак периода спорог раста, високе незапослености и индустријске несигурности. Изражена стагнација и инфлација, које су представљале обележје привреде тога времена, нису могле бити објашњене до тада доминантном економском и политичком доктрином. Резови, уштеде и повлачење државе су изрази који су се најчешће користили да се означи нова политика штедње, коју су европске државе усвојиле крајем 1970-их година. „Сребрно доба трајне штедње“, израз коју су међу првима употребили Пирсон (Pierson, 1998, 2001) и Тејлор-Губи (Taylor-Gooby, 2002), метафора је за почетак нове фазе у развоју модерне социјалне државе, која ће обележити последње деценије XX века (Ferrera, 2008: 83). Глобализација и европска (економска) интеграција, као и промене друштвене структуре и националних економија, фактори су који су умногоме допринели заокрету ка трајној штедњи. Долазак „сребрног доба“ пратило је јачање неолибералне идеологије и про-тржишне оријентације, што је резултирало значајним повлачењем државе благостања. Социјални капитализам је уступио место оштријој неолибералној варијанти капитализма, који се заснивао на доминацији тржишта као сверегулишућег механизма и истицању принципа дерегулације, либерализације, смањењу и ограничавању улоге државе (Видојевић, 2010: 324). Дакле, кејнзијанизам у економској сфери и социјалдемократска доктрина у сфери политике полако су препустили палицу неолиберализму и неоконзерватизму (Перишић, 2008: 218).

Значајне промене које су се догодиле на тржишту рада и у структури породице током 1980-их, резултирале су слабљењем њихове улоге у обезбеђивању социјалне

сигурности грађана. Будући да су националне привреде постале све више оријентисане ка сектору услуга, знатан број запослених је остао без посла у производном сектору, што је довело до масовне незапослености. Либерализација тржишта рада условила је дестандардизацију запослености, која се поред рада на одређено време и са скраћеним радним временом, огледала и у дуализацији тржишта рада, односно подели на легалне токове и сиву зону. Док је у послератном индустријском друштву доминирала традиционална породица са мушкарцем, храниоцем породице, и женом домаћицом, постиндустријски период карактерише плурализација породичних облика (породица два храниоца, једнородитељске породице, ванбрачне заједнице и сл.). Породична структура је доживела своју трансформацију услед масовног уласка жена на тржиште рада, као последице развоја и успона сектора услуга, што је знатно отежало могућност усклађивања плаћеног рада са обавезама бриге о деци и старијим члановима породице. Сходно томе, и структура социјалних ризика се трансформисала, па се у јавном и академском дискурсу све учесталије употребљава термин „нови социјални ризици“, за ризике који се односе на нове облике сиромаштва и социјалне искључености, одсуство и застарелост вештина, као и немогућност усклађивања породичних и професионалних обавеза (Taylor-Gooby, 2004; Bonoli, 2007).

Премда је заштита прихода запослених и даље представљала приоритет савремених система социјалне сигурности, трансформација тржишта рада и породичне структуре је ипак указивала да ова стратегија није више толико ефикасна да заштити све од ризика сиромаштва, као и да обезбеди социјалну кохезију и одговори на потребе грађана у модерним демократијама. Неједнакост зарада и нестабилност тржишта рада имали су за последицу то да приходи од запослења нису довољни за превазилажење ризика од сиромаштва (Bonoli, 2005). Нестабилност породичне структуре, која се огледала у порасту броја развода и једнородитељских породица, умањила је значај мушког храниоца породице и проузроковала нове социјалне проблеме за које послератна држава благостања није била припремљена. Све већи улазак жена на тржиште рада, иако је у великој мери допринео смањењу зависности домаћинства од мушког храниоца породице, довео је до значајних дилема и проблема. За

постиндустријска друштва, брига о деци и старим и болесним члановима породице, представља кључну област у којој неплаћени рад жена, које су оне обављале током „златног доба“ државе благостања, треба бити редефинисан. Отуда су социоекономске трансформације, које су узроковане постиндустријализацијом, помериле фокус социјалне политике са мушког храниоца породице ка женама, младима и људима без квалификација (Bonoli, 2007).

Ипак, европске државе благостања нису нестале под утицајем напред поменутих контекстуалних промена. Штавише, показале су знаке прилагођавања. Процес институционалног прилагођавања се одвијао другачијом брзином и са промењивим успехом у различитим земљама (Ferrera, 2008). Полазећи од кључних сектора система социјалне сигурности, могуће је идентификовати неколико општих трендова у којима се процес прилагођавања одвијао. Значајан талас реформи европских пензијских система отпочео је 1990-их година и одвијао се тако да је у неким земљама промовисао промену парадигме и основне структуре система, док је већина земаља предузела кораке у погледу подизања старосне границе за одлазак у пензију, поштравања услова за пензионисање, ограничавање индексирања и јачање везе између доприноса и бенефиција, као и увођење „вишестубног“ система. У области здравствене заштите, спроведене су реформе са циљем повећања ефикасности и ефективности система у расподели ресурса и пружању услуга. И када је реч о услугама социјалне заштите и породичној политици дошло је до значајних промена како би се одговорило на све веће потребе старијег становништва, родну поделу рада и нове облике сиромаштва и социјалне искључености. Други значајан тренд било је увођење активног приступа у решавању проблема незапослености и спречености за рад (инвалидности), а све у циљу спречавања дугорочне зависности од накнада и пасивизације корисника. Приступ накнадама је постао рестриктивнији и условљен, док је у исто време успостављена значајна мрежа јавних и приватних служби за запошљавање, како би се промовисала и олакшала реинтеграција незапослених на тржиште рада. Затим, успостављена је већа селективност и таргетираност услуга и ресурса ка онима којима је помоћ највише потребна. Поред вертикалних стратегија

таргетирања, заснованих на провери прихода, заступљено је и хоризонтално таргетирање, засновано на социјалним ризицима: смањење великодушности неких кључних програма (попут старосних, породичних и инвалидских пензија), док се истовремено породичне накнаде повећавају. И на крају, дошло је и до значајних промена у погледу финансирања система социјалне сигурности, са циљем успостављања транспарентније и рационалније поделе између доприноса за социјално осигурање, са једне стране, и општег опорезивања, са друге, у укупном финансирању државе благостања (Ferreira, 2008).

Почевши од 1973. године европске социјалне државе прошле су кроз континуирани процес прилагођавања фискалној штедњи и новој социјалној, политичкој и економској реалности. Премда суочене са озбиљним фискалним притисцима током последњих деценија XX века, „зреле“ државе благостања нису доживеле свој апсолутни колапс и радикално повлачење. Процес прилагођавања послератне државе благостања кретао се у смеру спровођења значајних политичких и економских реформи у већини социјалних држава. Међутим, основна структура већине држава благостања није била угрожена, а доминантне научне и политичке дебате биле су усмерене на предлагање нових и неутралних концепата како би се означио правац институционалних промена након „златног доба“. Ову етапу у развоју европских држава благостања одредило је настојање социјалне политике да изнађе ефикасну и одрживу стратегију како би остварила своје циљеве и одговорила на нове изазове и ограничења. Политику ограничења и штедње, која је била доминантна 70-их и 80-их година прошлог века, заменила је политика институционалних промена. Другачија подела одговорности између државе, тржишта, грађана, интересних група и тзв. трећег сектора у обезбеђивању социјалне сигурности становништва, резултирала је преображајем социјалне политике, односно повећањем индивидуалне одговорности актера (грађана, запослених, организација, професионалаца) унутар националних социјалних политика (Benda et al., 2017). У већини богатих демократија, социјална политика је била усредсређена на поновно преговарање, реструктурирање и модернизацију услова послератног друштвеног уговора, а не на његово укидање

(Pierson, 2002). Захтеви за трајном штедњом подразумевали су озбиљна институционална прилагођавања и прихватање владиних „нових политика“, заснованих на различитим стратегијама „одбацивања кривице“ (Ferrera, 2008). Најзад, целокупан процес је окарактерисан као транзиција ка држави социјалних улагања - држави благостања у којој је социјална политика примарно оријентисана ка признавању и инвестирању у људски капитал.

2.2. ПРОМЕНА СТРУКТУРЕ СОЦИЈАЛНИХ РИЗИКА

Први корак ка разумевању „кризе“ савремене социјалне државе започиње са идентификовањем промена у дистрибуцији и интензитету социјалних ризика, као и преиспитивањем улоге различитих актера у њиховом обезбеђивању (Esping-Andersen, 1999: 32). Неретко се трансформација послератне државе благостања повезује са промењивом природом и преваленцијом ризика (Esping-Andersen, 1999; Taylor-Gooby, 2004), будући да постиндустријско друштво значајно мења структуру ризика, услед појаве нових неједнакости, преображаја тржишта рада и демографских промена.

Уско повезане са процесом деиндустријализације, промењиве економске и социо-демографске околности доводе до преображаја структуре ризика, генеришући тзв. „нове социјалне ризике“. Промена у структури социјалних ризика праћена је, поред повећања броја друштвених група које се налазе у стању ризика, и чињеницом да су социјални ризици постали све хетерогенији, те мање предвидљиви и компликованије их је обезбедити. Говорећи о новим социјалним ризицима, Боноли (Bonoli, 2007: 498) их везује за „неповољне друштвене околности које представљају претњу по благостање појединаца, а резултат су социоекономских трансформација које су се догодиле у последње четири деценије и које се уопштено могу подвести под појам постиндустријализације“. На сличан начин, Тејлор-Губи (Taylor-Gooby, 2004: 2-3) сугерише да је реч о ризицима са којима се људи суочавају током живота, а који су резултат друштвених и економских промена повезаних са транзицијом у постиндустријско друштво. Деиндустријализација и терцијаризација запослености,

масовни улазак жена на тржиште рада, нестабилност породичне структуре, као и дестандардизација запошљавања и развој приватног сектора у сфери пружања социјалних услуга, налазе се међу најзначајнијим социоекономским процесима који су, било појединачно или у интеракцији једни са другима, довели до појаве нових социјалних ризика и у великој мери трансформисали њихову структуру (Taylor-Gooby, 2004; Bonoli, 2005, 2007).

Процеси деиндустријализације и терцијаризације, тј. доминација сектора услуга у сфери рада, допринели су успостављању чвршће везе између образовања и запошљавања, што је у великој мери ослабило позицију лица са ниским нивоом квалификација и застарелим квалификацијама на тржишту рада. Поред тога, у појединим секторима долази до слабљења сигурности запослења услед веће флексибилности и дестандардизације запослености, што доводи до појаве варијетета радних односа. Овакве тенденције резултирале су појавом значајних ризика попут: дугорочне незапослености (нарочито међу ниско квалификованим радницима), повећања неједнакости зарада, сиромаштва запослених, несигурности посла и недовољне обухватности система социјалне сигурности.

Социо-демографске промене, оличене у масовном уласку жена на тржиште рада, довеле су у питање бригу о деци и старијим члановима породице, а самим тим и улогу породице у обезбеђивању социјалне сигурности. Излазак жена на тржиште рада и немогућност да се обавезе старања о деци и старијим сродницима изместе из оквира породице, представљају претњу по благостање појединаца, те се усклађивање породичних и професионалних обавеза појављује као један од нових, значајних изазова. Такође, значајни ризици проузроковани су и плурализацијом породичних облика, а повећање удела једнородитељских породица је свакако један од њих. Осим тога, демографско старење становништва ствара значајне притиске на социјалну државу и има далекосежне финансијске импликације по системе социјалне сигурности, нарочито пензијски и здравствени систем.

Истовремено, важне промене догодиле су се и у сфери пружања социјалних услуга. Експанзија приватног сектора у обезбеђивању социјалних услуга била је условљена потребом за смањењем издатака државе за системе социјалне сигурности.

Дакле, поменути преображај тржишта рада, демографске и породичне структуре, заједно са повлачењем државе и увођењем приватног сектора у сфери система социјалне сигурности генерисали су одговарајуће социјалне изазове (Перишић, 2006: 140.). Нови социјални ризици, произашли из поменутих економских и социодемографских трансформација, односе се између осталог на:

- немогућност усклађивања породичних и професионалних обавеза;
- једнородитељске породице, односно овакав облик родитељства;
- бригу о деци и старијим сродницима;
- поседовање недовољних и застарелих вештина;
- неадекватну покривеност системом социјалног осигурања услед атипичних радних образаца (Esping-Andersen, 1999; Taylor-Gooby, 2004; Bonoli, 2005).

Немогућност усклађивања породичних и професионалних обавеза представља један од најважнијих нових социјалних ризика, којим су нарочито погођене жене. Будући да је масовни улазак жена на тржиште рада изменио традиционалну поделу рада у домаћинству, која је важила у послератном периоду, дошло је до потешкоћа у успостављању равнотеже између потребе за материнством и подизањем деце са једне стране и запослења са друге стране. У околностима непостојања одговарајућег и свеобухватног друштвеног и институционалног одговара, овај социјални ризик значајно угрожава социјалну сигурност појединаца и њихових породица.

Потешкоће у усклађивању рада и родитељства су још израженије када је реч о једнородитељским породицама, које су следећи значајан „нови социјални ризик“. Промене породичних образаца и дестандардизација породичног живота резултирале су повећањем броја једнородитељских породица и самих родитеља, чиме је генерисан читав сет нових социјалних проблема попут: приступа адекватним зарадама, услуга бриге о деци, односа између запослења и родитељства. Несумњиво је да су потешкоће

у усклађивању рада и родитељства далеко веће и комплексније када је реч о једнородитељским породицама, него што је то случај са двородитељским породицама.

Такође, брига о старијим сродницима је, поред бриге о деци, још један значајан социјални ризик. Са преображајем радних образаца, жене више нису у могућности да обезбеде бригу о старим и болесним члановима породице. Стога се недостатак одговарајућег системског решења и у овој области показао као претећи фактор по благостање породице и њених чланова.

Поседовање недовољних и застарелих вештина је међу најзначајнијим новим социјалним ризицима. Наиме, за разлику од послератног периода када су ниско квалификовани радници претежно били запослени у индустрији, данас су они углавном ангажовани на слабо плаћеним пословима у услужном сектору (одржавање, угоститељство, трговина) или су незапослени. Неквалификованост и застарелост квалификација, поред неједнакости зарада и нестабилности тржишта рада, чине да запослење није увек довољан предуслов да се предупреди ризик од сиромаштва, нарочито када је реч о породицама са децом (Bonoli, 2005).

И на крају, неадекватна покривеност системом социјалног осигурања све се чешће јавља као претња по социјалну сигурност становништва. Нестандардни облици запошљавања, као и нестабилност запослења, могу довести до неадекватног нивоа обезбеђења од ризика старости, болести, инвалидности или незапослености, односно недовољне покривености системима социјалне сигурности, који уз нестандардизованост приватних социјалних услуга представљају озбиљан социјални ризик (Перишић, 2006).

2.2.1. „Стари“ vs „нови“ социјални ризици

Несумњиво да је структура друштвених ризика данас значајно измењена у односу на рани послератни период. Индивидуализација и детрадиционализација резултирале су већим друштвеним разликама унутар друштвених група и породица, отежавајући на тај начин ефикасно обезбеђивање социјалних ризика путем

стандардних мера и инструмената социјалне политике. Осим чињенице да нису на адекватан начин обезбеђени од стране послератне социјалне државе, као и да су њима нарочито погођени деца и млади, запослене жене, породице са малом децом и појединци са недовољним и застарелим квалификацијама, нови социјални ризици немају пуно тога заједничког (Bonoli, 2005). Они су се развили и постоје упоредо са постојањем традиционалних социјалних ризика попут: старости, болести, инвалидности и незапослености, у чијем је обезбеђивању послератна држава благостања била нарочито успешна.

Нови социјални ризици су производ неусаглашености између измењене породичне структуре и структуре тржишта рада, у комбинацији са послератном државом благостања која је за циљ имала обезбеђивање социјалних ризика који су угрожавали (мушког) храниоца породице, а који су се односили на последице губитка способности остваривања дохотка на тржишту рада. Како Еспинг-Андерсен наводи, нови социјални ризици су резултат дисјункције између постојеће институционалне структуре и спољашњих промена. Наиме, „савремене државе благостања и тржиште рада везују се за друштво које више не постоји: економија у којој доминира индустријска производња са израженом потражњом за ниско квалификованом радном снагом; релативно хомогена и недиференцирана, претежно мушка радна снага; стабилна породична структура и високе стопе фертилитета; и женска популација која је првенствено посвећена раду у кући и домаћинству. [...] Како бисмо разумели изазове са којима се суочава савремена држава благостања, морамо прихватити да се структура ризика драстично променила (Esping-Andersen, 1999: 5). С тим у вези, неизбежно је поставити питање колико се тзв. „стари социјални ризици“ разликују у односу на „нове социјалне ризике“?

Постоји неколико кључних аспеката који упућују на разлику између тзв. „стари“ и „нови“ социјалних ризика. Пре свега, стари социјални ризици су повезани са индустријализацијом и потичу од смањења радних капацитета појединаца услед старости, болести или незапослености (Huber & Stephens, 2007). Скупина која се може издвојити као она у највећем ризику јесте мушки хранилац породице, док су кључне

мере социјалне политике за ублажавање последица ових ризика различити програми за обезбеђивање прихода, попут пензија или накнада за незапослене. Са друге стране, нови социјални ризици су карактеристични за постиндустријска друштва. Они су „нови“ у смислу да се везују за постиндустријско друштво у коме данас живимо (Babić & Baturina, 2016), и условљени су факторима који се разликују од оних који проузрокују традиционалне социјалне ризике. Током златног доба државе благостања и периода привредног раста и пуне запослености, ови социјални ризици су били у потпуности маргинални, ако су уопште и постојали (Bonoli, 2005: 435). Међутим, поједини аутори истичу да ови ризици нису „нови“, већ „ново признати“ услед промене нормативног оквира (Eugster, 2010). Како Еспинг-Андерсен наводи, сами ризици нису нови, оно што је ново је њихова дистрибуција. Примарне осе расподеле социјалних ризика, о којима је он говорио², нису више класа, међугенерациска репродукција и стандардизовани животни ток, већ су механизми за уклањање ризика постали дестандардизовани, нарушавајући финансијску равнотежу државе благостања. Постоји опасност од стварања нове „класе губитника“ и концентрације сиромаштва међу младима и домаћинствима самих мајки (Esping-Andersen, 1999: 149).

Реперкусије нових социјалних ризика су далеко озбиљније услед учесталије акумулације самих ризика, односно удруживања различитих ризика током живота људи. Наиме, немогућност усклађивања породичних и професионалних обавеза може приморати родитеља да скрати радно време или напусти посао, што не само да краткорочно може проузроковати ризик од сиромаштава, већ дугорочно представља

² Полазећи од становишта да већину друштвених ризика карактерише правилност у јављању, Еспинг-Андерсен (Esping-Andersen 1999: 40-43) је социјалне ризике распоредио дуж три кључне осе, разликујући тако: „класне ризике“ (енгл. class risks) – што подразумева да су социјални ризици неравномерно дистрибуирани између друштвених класа/слојева; „ризике животног тока“ (енгл. life-course risks) – односно да су социјални ризици, такође, неравномерно распоређени током животног циклуса; и „међугенерациске ризике“ (енгл. intergenerational risks) – тј. да се ризици систематски преносе са једне на другу генерацију унутар породице. Тако, поједине ризике, попут старости и болести, Еспинг-Андерсен сврстава у тзв. „демократске“ ризике, будући да угрожавају све појединце у друштву, док друге, попут незапослености и сиромаштва, сматра друштвено стратификованим. Губитак прихода у старости је један од ризика који је повезан са животним циклусом појединца (Esping-Andersen, 1999: 37).

препреку за повратак на тржиште рада, те повећава ризик од недовољне покривености системом социјалног осигурања (Eppel & Leoni, 2011: 7).

Истовремено, нови социјални ризици обухватају далеко већи проценат становништва у односу на традиционалне социјалне ризике, будући да могу погодити било коју друштвену скупину у било ком периоду живота (Esping- Andersen, 1999). За разлику од старих социјалних ризика, који најчешће погађају старију популацију, друштвене групе које су највише погођене новим социјалним ризицима јесу млади људи, услед потешкоћа које имају у проналажењу стабилне позиције на тржишту рада или усклађивања обавеза старања у фази изградње породице (Taylor-Gooby, 2004). На крају, како Ровни (Rovny, 2014: 408) наводи, оно што разликује нове у односу на старе групе социјалних ризика јесте првенствено немогућност у обезбеђивању и одржавању запослења, будући да је запослење, а не држава, кључ за обезбеђивање социјалне сигурности и предупређење ризика од сиромаштва.

Евидентно је да су нови социјални ризици свеприсутни у савременом свету. Друштвена трансформација, која је довела до преображаја структуре социјалних ризика, се у различитим земљама одвија различитом брзином. Појава нових социјалних ризика везује се за неприлагођеност традиционалне државе благостања постиндустријској реалности. Концепт социјалног улагања види се као начин да се традиционални режими благостања прилагоде постиндустријској ери, у којој се индивидуалне карактеристике и понашање појединаца сматра важнијом детерминантом социјалних ризика од економских и социјалних околности. Темпо прилагођавања социјалне државе новонасталој економској и социјалној реалности, као и степен успеха разликују се између земаља. Свакако, нордијске земље су отишле најдаље у овом процесу, обезбеђујући структуре које олакшавају усклађивање породичних и професионалних обавеза, развијајући читав сет мера активних политика на тржишту рада, систем зарада који штити приходе ниско квалификованих радника, примењујући инклузивни пензијски систем и обезбеђујући свеобухватни систем услуга бриге о старима. Стога, парадигма социјалног улагања представља потенцијални одговор на потребу за редизајнирањем начина деловања државе

благостања у измењеним околностима и ефикасној превенцији нових социјалних ризика (Babić & Vaturina, 2016: 44).

2.3. КОНЦЕПТ СОЦИЈАЛНОГ УЛАГАЊА КАО НОВА ПАРАДИГМА СОЦИЈАЛНЕ ПОЛИТИКЕ

2.3.1. *Развој и карактеристике концепта*

Настао у контексту расправа о „новим социјалним ризицима“, транзицији животног тока и потреби да се „инвестира“ више него да се фокусира на компензацијско деловање и ублажавање „штете“, приступ социјалног улагања представља оправдање за савремени концепт социјалне политике, којим се усмерава привредни и друштвени развој у XXI веку. Док истовремено представља и „концептуални оквир за разумевање промена и нормативну идеју која усмерава политику“, концепт социјалног улагања наглашава значај редефинисања социјалне димензије државе благостања (Пантелић et al., 2018: 62). Корени ове перспективе везују се за тридесете године прошлог века, односно изградњу шведске државе благостања и ставове социјалдемократа да социјалну политику превасходно треба посматрати као продуктивни фактор друштвеног развоја. Међутим, у то време, идеја о социјалној политици као инвестицији, а не трошку, није постала доминантна парадигма изван граница Шведске. Заокрет ка концепту социјалног улагања догодио се током последње деценије XX века, када је расправе о трансформацији европске социјалне државе обележила идеја да социјална политика треба да се окрене ка „инвестицијама“, заговарајући оне мере и програме којима се може остварити дугорочна социјална и економска корист.

„Држава социјалних улагања“ представља појам који је блиско повезан са другим, сличним појмовима који се употребљавају како би се означила „нова“ држава благостања, попут: „активна инклузија“ (енгл. *active inclusion*), „држава подршке“ (енгл. *enabling state*) или „развојна држава благостања“ (енгл. *developmental welfare*)

state) (Morel et al., 2012). Сваки од ових концепата проистиче из другачијих политичких идеја и има другачије идеолошке корене, те у извесној мери наглашава и различите циљеве (Nolan, 2013; наведено према: Kuitto, 2015). Премда, не постоји јединствена теоријска и научна основа³ која се налази у позадини ових нових идеја, као ни појмовно јединство када је реч о означавању самог концепта, „заједнички именитељ је нагласак на продуктивном потенцијалу социјалне политике и потреби да социјална политика треба да учини неку врсту 'коперниканског обрта' како би се прилагодила драматичним социо-економским променама“ (Leoni, 2015b: 12).

Парадигма социјалног улагања представља реакцију на актуелне социјалне и економске изазове. У последње две деценије, значајан део расправа у академском и јавном дискурсу посвећен је политикама оријентисаним на социјална улагања и „новој“ држави благостања. Еспинг-Андерсен и Гиденс су међу првима у актуелној академској дебати увели појам социјалног улагања са циљем изналажења ефикасних стратегија за превазилажење нових социјалних ризика, потреба и проблема узрокованих постиндустријализацијом. Будући да послератна држава благостања није имала капацитета да се суочи са постиндустријским изазовима, стратегија социјалног улагања јавља се као алтернатива традиционалном кејнзијанском приступу у социјалној политици, заснованом на заштити прихода и запослења, односно неолиберализму, окренутом ка дерегулацији и комодификацији. Усмерен на реорганизацију и модернизацију система социјалне сигурности, односно дефинисање новог концепта социјалне политике прилагођеног економији и друштву знања, концепт социјалног улагања представља нову конфигурацију односа између државе, тржишта и појединаца (Jenson, 2012).

Развој државе социјалног улагања подразумева политичке промене у три међусобно повезане димензије (De Deken, 2012: 4): (1) од „старих“ ка „новим“ социјалним ризицима, (2) од новчаних накнада ка социјалним услугама и (3) од

³ Теоријска основа овог концепта изграђена је 1980-их година са развојем ендогених теорија раста, које су недвосмислено поставиле људски капитал у средиште економског раста. Поред економских теорија и развој теорије социјалне правде, нарочито теорије о способностима Амартја Сена, у великој мери су допринели изградњи концепта социјалног улагања (Leoni, 2015b: 13).

ублажавања „штете“ ка превенцији. Приступ социјалног улагања објашњава постиндустријске притиске тако што „полази од политика које улажу у развој људског капитала (...) и доприносе ефикасном коришћењу људског капитала (...) истовремено подстичући већу социјалну инклузију“ (Morel et al., 2012: 2). Уместо до тада актуелног компензацијског деловања усмереног на отклањање последица неповољних животних околности, приступ социјалног улагања фокусиран је на политике које имају за циљ да припреме појединце како би се прилагодили интензивним променама кроз које пролазе. Не само да је неопходно ублажити последице нових социјалних ризика и проблема са којима се појединци суочавају, већ је неопходно и спречити њихове узроке (Delors, Dollé, 2009; наведено према: Dudova, 2013: 233). Дакле, реч је политици ефикасне превенције и улагања у појединце.

Не доводећи у питање одговорност појединаца за сопствено благостање и узимајући у обзир демографске промене и дестандардизацију породичног живота, концепт социјалног улагања усмерен је на унапређење социјалне инклузије и смањење међугенерациске трансмисије сиромаштва, како би се појединци заштитили од све веће несигурности (флексибилизације) тржишта рада (Jenson, 2012). Улагање у људски капитал, социјална инклузија и активација, кључне су компоненте концепта социјалног улагања. Стварање једнаких могућности путем улагања доприноси спречавању међугенерациског преношења сиромаштва. Парадигма социјалног улагања наглашава значај образовања и важне улоге коју оно има у животима људи. Образовање на најранијем узрасту и концепт доживотног учења, поред формалног образовања, представљају кључне стратегије за обезбеђивање социјалне сигурности и начин да се превазиђу нове неједнакости проузроковане технолошким развојем и неадекватним и застарелим вештинама. Унапређење социјалне инклузије кроз улагање у појединце, те развој цивилног друштва, доприноси општем добру (Jenson & Saint Martin, 2006). Концепт социјалног улагања инсистира на активној улози грађана, а држава у овом концепту представљена је као држава подршке за индивидуалну одговорност.

Недавно је Хемерек (Hemerijck, 2014) додатно обогатио концепт истичући да се политика социјалног улагања заснива на три међузависне и комплементарне функције: (1) ублажавање „тока“ (*енгл. flow*) савременог тржишта рада и животних транзиција; (2) подизање квалитета „залиха“ (*енгл. stock*) људског капитала и способности; и (3) одржавање универзалне сигурносне мреже са минималним дохотком као социјалном заштитом и економска стабилизација „заштите“ (*енгл. buffers*) у друштвима која старе. Издаци за системе социјалне сигурности не смеју се сматрати трошком, већ инвестицијом у нове способности појединаца, које ће им омогућити да постану независнији у конкурентном друштву.

Премда постоји сагласност око кључних компоненти концепта (људски капитал и активација), истицање његових различитих аспеката навело је Морелову и сараднике (Morel et al., 2012) да унутар концепта социјалног улагања идентификују два супротстављена приступа: социјалдемократски приступ, чији су представници нордијске земље, и либерални приступ заснован на идеји „трећег пута“, са англо-америчким земљама као типичним представницима. Док се социјалдемократски приступ унутар концепта социјалних инвестиција залаже за универзално повећање запослености и унапређење људског капитала, либерални приступ је, са друге стране, усмерен ка селективнијим и рестриктивнијим стратегијама, нарочито када је реч о вулнерабилним друштвеним скупинама, и активацији која се не разликује пуно од стратегије „*workfare-a*“, односно рада у замену за помоћ.

Европске социјалне државе се значајно разликују у погледу опште посвећености концепту социјалног улагања и промовисању политика које за циљ имају улагање у људски капитал и активацију. Нордијске земље су, без преседана, најпосвећеније развоју политика оријентисаних ка социјалном улагању, инвестирајући највише у развој деце и младих. Такође, у англо-саксонским државама благостања, стратегија социјалног улагања све више добија примат, са посебним фокусом на улагање у образовање деце на најранијем узрасту и образовање младих, али се политичке мере за њихово остваривање значајно разликују од оних у нордијским земљама. Иако се извесне назнаке концепта могу наћи и у конзервативним и јужним

режимима благостања, то ни на који начин не доводи у питање доминацију и опстанак Бизмарковог система социјалног осигурања. Премда је у последњих неколико година у земљама централне и источне Европе дошло до повећања улагања у активне политике на тржишту рада и унапређење запослености, концепт социјалног улагања је овде најмање развијен и интегрисан као парадигма социјалне политике. Ове земље бележе најслабије резултате у погледу улагања у развој људског капитала на најранијем узрасту, што само показује да су њихове социјалне политике дугорочно мање одрживе од оних у остатку Европе (Kuitto, 2016).

2.3.2. Концепт социјалног улагања - кључна подручја примене

Промена парадигме - од компензацијског деловања ка социјалном улагању и активацији - подразумева померање од протективне државе благостања са нагласком на „накнади штете“ ка продуктивној држави благостања усмереној на припрему и превенцију (Esping-Andersen et al., 2002; Morel et al., 2012). Изазови усклађивања породичних и професионалних обавеза, пораст броја једнородитељских породица, застарела знања, вештине и низак ниво квалификација, као и недовољна покривеност системом социјалног осигурања најзначајнији су нови социјални ризици за чије обезбеђивање концепт социјалног улагања представља пожељно и често једино могуће решење.

Политике оријентисане ка социјалном улагању усмерене су ка будућности и обезбеђивању потреба млађих генерација, подстичући унапређење људског капитала и партиципације на тржишту рада. Како Хемерек (Немерџск, 2012) наводи, стратегија социјалног улагања најутицајнија је у оним подручјима социјалне политике која су уско повезана са улагањем у људски капитал, подршком економској активности жена (политике усклађивања породичних и професионалних обавеза) и радним односима. Слично њему, неки други аутори су идентификовали поједине области у којима се перспектива социјалног улагања нарочито истиче: област бриге/старања, образовања и обуке, здравља и рехабилитација (Bernard & Boucher, 2007). С тим у вези, Николај

(Nikolai, 2012) разликује две врсте државне потрошње – инвестициону и компензацијску – наглашавајући да породична политика, образовање и активна политика запошљавања представљају инвестицијски тип потрошње.

Истичући да концепт социјалног улагања даје предност политикама које интервенишу у ранијим фазама живота појединаца, Еспинг-Андерсен (Esping-Andersen et al., 2002) је указао на повезаност концепта социјалног улагања и животног тока. Политичке интервенције се везују за различите животне фазе попут: детињства и младости (квалитетне услуге бриге о деци и образовање), формирање породице и запослење (обука и мере усклађивања рада и родитељства) и старости (рехабилитација и нега). Путем ране интервенције могуће је превазићи социо-економске неједнакости и промовисати једнакост могућности за све. У складу са приступом животног тока, концепт социјалног улагања инсистира на значају обезбеђивања услуга које су прилагођене потребама појединаца у одређеном тренутку. С обзиром на бројне животне транзиције са којима се појединци суочавају било у приватном или професионалном животу, постоје значајни изгледи да ће се и њихове потребе током времена разликовати, а значајне разлике ће постојати и између самих појединаца. У том смислу, мере за подршку образовању и запошљавању играју кључну улогу у свим животним фазама. Поред политика које за циљ имају унапређење људског капитала и усаглашавање породичног и професионалног живота, здравље људи је још једно значајно подручје примене концепта социјалног улагања. У друштвима која убрзано старе, добро здравље је кључно за запошљавање и предуслов било какве активационе стратегије. Стога, неопходно је изградити одговарајући институционални контекст који ће омогућити појединцима да лакше превазиђу ове транзиције и предупреду евентуалне неповољне околности које се могу јавити као последица преласка из једне у другу животну фазу.

Породична политика има важну улогу у оквиру концепта социјалног улагања. Рани развој деце, односно економски, социјални, здравствени и психолошки услови у којима дете одраста у првим годинама живота, од изузетног су значаја за исходе и постигнућа у каснијој животној доби. У складу са тим, породична политика, из

перспективе социјалног улагања, пружа велике могућности за улагање у побољшање животних услова породица и деце на најранијем узрасту. Политике усклађивања рада и родитељства, као што су одсуство за родитеље и услуге бриге о деци, олакшавају запошљавање жена (мајки) и доприносе смањењу ризика од сиромаштва код деце. Доступне и квалитетне услуге бриге о деци, такође, помажу развоју и унапређењу људског капитала кроз образовање у раном детињству. Како поједини аутори наводе, доступне и квалитетне услуге бриге о деци успешно решавају три кључна проблема: помажу родитељима у ефикаснијем усклађивању рада и родитељства, спречавају неповољне последице изложености деце сиромаштву и припремају децу да постану продуктивна радна снага у будућности (Babić & Baturina, 2016).

У контексту перспективе социјалног улагања, активна политика запошљавања усмерена је на промовисање мобилности и прилагођавања тржишта рада и радника кроз мере обуке и запошљавања, а све са циљем развоја људског капитала и (ре)интеграције на тржиште рада. Активна политика запошљавања представља кровни термин за различите врсте интервенција, попут: додатног образовања и обуке, посредовања у запошљавању, субвенција за запошљавање. Такође, када је реч о радним односима и дестандардизацији запослености, нагласак је на програмима активације у превазилажењу критичних животних раздобља и смањење могућности да се остане у неактивности и зависности од компензацијских мера државе.

Образовање има кључну улогу у стратегији социјалног улагања. Како Гиденс наводи, образовање је кључна снага у развоју људског капитала и главна инвестиција која може да подстакне економску и грађанску кохезију (Giddens, 2000: 73; наведено према: Nikolai, 2012: 93).образовање представља најважнији инструмент којим се деци и младим људима обезбеђују опште и специфичне вештине које их квалификују за тржиште рада и друштво уопште. Такође, програми којима се континуирано унапређују вештине радника, посебно нискоквалификованих радника, представљају нарочито важан вид социјалног улагања. Дакле, улагање у људски капитал путем образовања и обуке представља најочигледнији начин унапређења вештина

релевантних за економију знања и услуга, те намећу потребу за повећањем инвестиција у целоживотно учење и континуирано стручно усавршавање.

Дакле, концепт социјалног улагања заснива се на политикама које са једне стране подржавају развој људског капитала (предшколско образовање и брига, образовање и доживотна обука), а са друге његову ефикасну употребу (запошљавање жена и самих родитеља кроз активне мере на тржишту рада али и различити облици регулисања процеса рада и радних односа којима се промовише флексибилност). Такође, он подстиче и већу социјалну инклузију олакшавајући приступ тржишту рада за оне друштвене групе које су најчешће искључене (особе са инвалидитетом, мигранти, етничке мањине). Концепт социјалних инвестиција представља одговор на актуелна ограничења савремених социјалних држава, обележених порастом броја корисника социјалне заштите, смањења доприноса за системе социјалне сигурности и растом буџетских ограничења, повећавају продуктивност радне снаге и стопе активности током живота појединаца.

2.3.3. Критике концепта социјалног улагања

Премда, у научној и стручној јавности постоји прилично широк консензус око перспективе социјалног улагања, овај приступ је такође привукао и значајан број критика и контроверзи. Наиме, критичари изражавају забринутост и сумњу, како у погледу основних постулата самог концепта, тако и у погледу његове имплементације и могућих ограничења политика које из њега проистичу. У наставку следи кратак преглед критика, односно најзначајнијих приговора и недостатака који се везују за концепт социјалног улагања.

Најпре, важно је истаћи да социјално улагање није у потпуности и нужно кохерентна парадигма, већ скуп идеја које се могу интерпретирати на различите начине. Будући да постоје извесне недоумице концептуалне природе око самог појма, идеја о „држави социјалног улагања“ се означава као „квазиконцепт“ (Jenson, 2009:

41). Основна критика тиче се дихотомије на којој је изграђен концепт социјалног улагања, те се наводи да је „концептуална разлика између социјалног улагања и других (пасивних) социјалних трансфера проблематична и у теорији и у пракси“ (Nolan, 2013: 467; наведено према: Leoni, 2015b: 19.). Наиме, немогуће је направити јасно разграничење између инвестиција и потрошње, те направити разлику између компензацијских накнада и оних које су усмерене на превенцију. Не постоје социјални трансфери који би искључиво представљали улагање, без елемената текуће потрошње и обрнуто. Уместо да се компензацијске накнаде одвоје од оних које су усмерене на превенцију, довољно би било да се идентификују оне политике или области политике које су нарочито ефикасне када је реч о унапређењу људског капитала и запошљавању.

Друга врста приговора, која је у извесној мери повезана са претходном, тиче се забринутости која произилази из саме имплементације концепта социјалног улагања. Говорећи о „парадоксу државе социјалног улагања“, Кантилон (Cantillon, 2011) наводи да упркос расту прихода и стопе запослености није дошло до смањивања сиромаштва, штавише бележи се његово повећање. Пораст запошљавања је само делимично утицао на домаћинства незапослених, док су накнаде за незапослене постале неадекватне, а социјална политика, односно друштвена прерасподела мање усмерена ка сиромашнима. Парадигма социјалног улагања, тј. померање од редистрибутивне ка држави социјалног улагања, резултирало је „Матејевим ефектом“ - феноменом који је широко распрострањен у напредним државама благостања, где се средња класа појављује као главни корисник социјалних услуга и накнада. Стога, Кантилон (Cantillon, 2011) закључује да су социјална улагања мање усмерена ка најсиромашнијима, што за последицу може имати пораст социјалних неједнакости.

Такође, значајан приговор тиче се и оријентисаности концепта социјалног улагања ка будућности, што може имати негативне реперкусије по појединце који се тренутно налазе у неповољном положају. Промена фокуса од пасивних новчаних накнада ка активацији и улагању у образовање и породичну политику не само да је довела до тога да они који су данас сиромашни буду остављени по страни, већ је допринела повећању сиромаштва у многим земљама (Morel et al., 2012). Такође,

нагласак на активацији, као једној од кључних компоненти концепта, довео је у питање квалитет доступних радних места. Како Боноли (Bonoli, 2012) тврди, активна политика тржишта рада више представља наставак неолибералног концепта „*workfare*“ него померање ка унапређењу вештина и стварању „нових и бољих радних места“.

За разлику од претходних приговора који су углавном били усмерени на учинак концепта у борби против сиромаштва, критике које следе у наставку односе се на недостатке концепта социјалног улагања који могу представљати препреку целокупном друштвеном напретку. Анализирајући недостатке перспективе социјалног улагања, Кантилон и ван Ланкер (Cantillon & Van Lancker, 2013) истичу да перспектива социјалног улагања има озбиљна ограничења када је у питању заштита вулнерабилних друштвених скупина. Први недостатак повезан је са идејом „социјалне инклузије кроз рад“. Наиме, како аутори (Cantillon & Van Lancker, 2013) наводе, концепт социјалног улагања занемарује питање бриге и старања, било када је реч о лицима којима је потребна нега или онима који ту негу пружају. Инсистирање на социјалној политици као продуктивном фактору и претпоставци да је запошљавање пут ка социјалној инклузији, нарочито је проблематично када су у питању особе са инвалидитетом (менталним и/или физичким), старије особе и сви они којима је потребна константна брига и старање. Свакако, то не значи да концепт социјалног улагања подразумева да лица којима је потребна нега и старање не заслужују социјалну заштиту, нити да социјална политика не треба да улаже у остваривање њихових потенцијала изван тржишта рада, већ да сам концепт не пружа никакве конкретне смернице када је у питању заштита особа са инвалидитетом и оних који се о њима старају.

Други недостатак који наводе везује се за идеју индивидуалне одговорности, односно да су појединци сами одговорни за сопствено благостање. Индивидуална одговорност није добар принцип за конституисање правичне социјалне политике, због сложености концепта одговорности. На примеру деце која изостају из школе и налазе се изван образовног процеса, а потичу из социо-економски угрожених породица, аутори (Cantillon & Van Lancker, 2013) наводе да развој дисциплинских политика заснованих на идеји индивидуалне одговорности, без узимања у обзир конкретних

околности, може довести до јачања постојећих неједнакости. Сложени друштвени проблеми попут овог не могу се свести на један узрок, у овом случају породично окружење, односно „неадекватне родитеље“.

И последњи недостатак о коме говоре тиче се услуга бриге о деци, односно чињенице да не треба бити превише оптимистичан у погледу могућности које улагање у људски капитал на најранијем узрасту има у борби против социјалних неједнакости, услед присуства „Матејевог ефекта“ (Cantillon & Van Lancker, 2013). Када су у питању услуге бриге о деци, главни корисници владиних инвестиција јесу деца која одрастају у породицама са бољим изгледима за будућност. Дакле, државна улагања су усмерена ка породицама двају храниоца, које имају више финансијских средстава, те самим тим и више могућности да својој деци обезбеде бољу будућност, за разлику од деце из сиромашних породица која су вишеструко депривирани. Напослетку, они закључују да перспектива социјалног улагања не може бити ефикасна у обезбеђивању друштвеног напретка за све, ако буде занемаривала традиционалне облике социјалне заштите. Заштита људи треба да остане једнако значајна функција социјалне државе као и превенција и припрема (Cantillon & Van Lancker, 2013).

На крају, ништа мање значајан део критика долази од стране феминисткиња и теоретичара рода, који говоре о извесној инструментализацији политике родне равноправности, а нарочито политика усклађивања породичног и професионалног живота, чијем настанку је концепт социјалног улагања допринео. Наиме, овај део критика наглашава да је залагање за повећање стопе запослености жена било економски мотивисано (повећање броја пореских обвезника, те обезбеђивање одрживости нове политичке економије), а не како се испрва чини уважавањем потреба и амбиција жена. Политике усклађивања породичног и професионалног живота, које су уведене како би се подстакла равноправност жена на тржишту рада, постепено су трансформисале свој циљ - од идеје која је имала снажан феминистички потенцијал (подела обавеза и одговорности у породици између жена и мушкараца), ка тржишно оријентисаној идеји (подстицање флексибилних облика запошљавања) (Morel et al., 2012). Узимајући у обзир временску димензију концепта, тј. његову усмереност ка

будућности, поједини аутори истичу да перспектива социјалног улагања одговара на потребе деце (обухватајући и девојчице), али да не доприноси унапређењу положаја жена у садашњости, осим по питању репродукције (Jenson, 2009). Други ипак сматрају да сам концепт социјалног улагања не чини никакав допринос за жене уопште, будући да инсистирање на запослењу само доприноси појачавању родних разлика (Saraceno, 2015).

Као што се из овог прегледа може видети, критичари су довели у питање неке од основних постулата и очекивања која су постављена у вези са концептом социјалног улагања, нарочито у светлу значајних социоекономских трансформација узрокованих финансијском кризом, масовном незапослености и порастом неједнакости. Међутим, и поред изнешених примедби, евидентно је да концепт социјалног улагања од нормативне платформе и „парадигме у настајању“ (Morel et al., 2012) постепено постаје оперативна политичка парадигма, која тек треба да докаже своју сврсисходност и успешност.

Упркос одређеним слабостима и ограничењима, концепт социјалног улагања данас представља дугорочну перспективу социјалне политике и најадекватнији приступ у дефинисању циљева и осмишљавању поузданих политика модерних држава благостања. Социјална политика захтева колективну стратегију улагања, која припрема појединце и породице да се носе са новим социјалним ризицима и економским околностима. Концепт социјалног улагања је оријентисан ка будућности и представља инструмент за изградњу економије засноване на знању. Унапређење људског капитала и активација доприносе обезбеђивању високог животног стандарда и одрживог развоја у постиндустријском друштву које убрзано стари. Растући тренд ка индивидуализацији, дестандардизација породичног живота, измењена улога жене у друштву и нове потребе људи, учинили су перспективу животног тока значајним аналитичким оквиром за идентификовање политика које обезбеђују подршку појединцима и њиховим породицама, који се данас суочавају са бројним животним транзицијама. Са нагласком на дугорочним резултатима и мултидимензионалним

циљевима, перспектива социјалног улагања представља погодну стратегију у борби против растућих недостатака током живота појединаца, као и између генерација.

Ипак, концепт социјалног улагања, односно политике за промовисање људског капитала и запошљавања не могу у потпуности заменити социјалну заштиту и традиционалне мере за обезбеђење прихода појединаца. Савремена социјална држава заснива се на три стуба - изградњи људског капитала, активацији и социјалној заштити - а комплементарност између ових стубова могуће је остварити само адекватно планираним и дефинисаним политикама. Стога, како би остварила своје дугорочне циљеве и постала ефикасна политичка парадигма неопходно је да концепт социјалног улагања узме у обзир специфичности појединачних држава и прилагоди се националном контексту.

ТРЕЋИ ДЕО:

**ПОРОДИЦА, ПОРОДИЧНИ ЖИВОТ И ПРОМЕНА
ПОРОДИЧНИХ ОБРАЗАЦА У ЕВРОПИ**

3. ПОРОДИЦА, ПОРОДИЧНИ ЖИВОТ И ПРОМЕНА ПОРОДИЧНИХ ОБРАЗАЦА У ЕВРОПИ

Разматрања о породици, породичном животу и њеној измењеној улози, структури и организацији у савременом друштву заокупљују све већу пажњу научних и стручних кругова, као и политичке и шире друштвене јавности. Економска, друштвена и демографска трансформација, која је обележила другу половину XX века, имала је своје реперкусије и на породични живот и савремену породицу. Дуго се сматрало да је традиционална, нуклеарна породица, породица коју чине брачни (хетеросексуални) пар и њихова биолошка деца, а у којој су родне улоге строго дефинисане, најадекватнији облик породичног живота у индустријском друштву (Pailhé et al., 2014). Међутим, у последњих педесет година дошло је до значајних промена породичних образаца као резултат актуелних кретања у сфери рађања и партнерских односа. Након периода „златног доба породице“ и готово искључиве доминације брака, плурализам и диверзификованост породичних облика и односа постало је одредница друштва и породице данас. Брак је престао да буде једини оквир за заснивање породице и подизање деце. Различити социо-економски, културни и други фактори могу се идентификовати као евентуални узрочници „кризе брака“ у савременој Европи: почевши од трансформације тржишта рада и повећања женске партиципације на истом, преко процеса секуларизације и постепеног ширења и афирмације изванбрачних унија (кохабитације), па све до појаве колективних покрета, попут феминизма, и развоја образовања који су одиграли кључну улогу у подривању модела традиционалне, нуклеарне породице (Uhlendorff et al., 2011: 18).

Појава мање институционализованих партнерских заједница и ширење алтернативних породичних образаца и животних аранжмана условљена је свеопштим трендом опадања броја закључених бракова и његовим одлагањем за касније (зрелије) животно доба, порастом броја развода, падом укупне стопе фертилитета, одлагањем родитељства и заснивања породице, порастом броја деце која су рођена изван брака, као и све већом нестабилношћу партнерских односа, како брачних тако и ванбрачних,

чак и међу паровима са децом (Kuronen, 2010; Oláh, 2015). Иако је могуће уочити неке опште тенденције у погледу промена у структури породице и породичној организацији, постоје значајне разлике између земаља у погледу обима и динамике којом се нови породични обрасци појављују широм Европе, што синтагма „конвергенција ка различитости“ (*енгл. convergence to diversity*) најбоље описује (Kuijsten, 1996). Да није реч само о пукој фрази, показују и демографске анализе, извештаји, као и многобројна квалитативна истраживања који упућују на чињеницу да на националном и регионалном нивоу и даље постоји плуралитет различитих породичних облика и односа, чија је специфичност условљена одређеним друштвеним контекстом, односно институционалним и политичким окружењем, нормама, вредностима и доминантним ставовима по питању рода (Beier et al., 2010; OECD, 2011).

Стога, адекватно разумевање промена кроз које савремена породица пролази, у смислу њене структуре, друштвене улоге и значаја, неопходно је за изградњу одговарајућег политичког и институционалног оквира, будући да су питања у вези са породицом важан сегмент националних социјалних политика, која захтевају промену друштвене праксе, друштвених односа и вредности.

3.1. ДЕСТАНДАРДИЗАЦИЈА ПОРОДИЧНОГ ЖИВОТА

Све већи диверзитет породичних облика и односа који данас постоји, а који је резултат актуелних промена у партнерским односима и репродуктивном понашању, кључни је индикатор дестандардизације породичног живота у Европи (Jokinen & Kuronen, 2011; Brückner & Mayer, 2005). У последњих неколико деценија, планирање породице и репродуктивно понашање становништва, као иманентна обележја друштвеног живота, били су условљени како политичким, економским и социјалним приликама тако и променама доминантних уверења, ставова, норми и вредности када је реч о породици, породичном животу и рађању. Готово да је опште прихваћено становиште да су „животи појединаца постали све мање предвидљиви, колективно одређени, стабилни, организовани, а све више флексибилни и индивидуализовани“ (Held, 1986; Buchmann, 1989; Myles, 1993; наведено према: Brückner & Mayer, 2005: 28).

Иако су идеје о стандардизацији и институционализацији живота појединаца, па самим тим и породичног живота, имале своју друштвену и историјску заснованост, крајем осамдесетих година прошлог века све су присутнији ставови који су били директно у супротности са овим тезама. Већ крајем шездесетих и почетком седамдесетих година доминантна промена вредности, која је била повезана са омладинским и студентским протестима у једном броју развијених западних друштава, виђена је као промена начина на који људи организују своје животе. Она се првенствено огледала у одлагању брака и родитељства, порасту изванбрачних партнерстава, развода, поновном ступању у брак, а упоредо са тим, захтеви за аутономијом и самоостварењем били су све присутнији (Mayer, 2004).

Ове тенденције су се наставиле и почетком деведесетих година, али су се делимично трансформисале под утицајем схватања о глобализацији, међународној конкуренцији, тржишној дерегулацији и структуралној незапослености. Оно што је седамдесетих и осамдесетих година виђено као ширење животних образаца, деведесетих година је реинтерпретирано у прилагођавање на спољашње утицаје и

ограничења. С тим у вези, овај период је обележила како све већа изложеност ризицима, нарочито на тржишту рада и у породици и породичном животу, тако и већи степен социјалне сигурности, којом се обезбеђивала заштита од поменутих ризика (Brückner & Mayer, 2005).

Претпоставке су да је у последњих четрдесетак година дошло до значајних макроекономских и макросоцијалних промена. Чини се да су стабилна запосленост, напредак у приходима и каријери, социјална сигурност, раније ступање у брак и стабилан породични живот, као и висок степен социјалне интеграције како на радном месту тако и у заједници ограничени на кратак и специфичан историјски моменат, тзв. „златно доба“, ком су претходили и које су пратили периоди изражених промена друштвених и породичних околности и прилика.

3.1.1. Промене стопе фертилитета и репродуктивног понашања

Дестандардизација породичног живота у Европи започела је са падом укупне стопе фертилитета, испод нивоа неопходног за постизање просте репродукције становништва (van de Каа, 1987; Lesthaeghe, 2010; Oláh, 2015). Почетком новог миленијума укупна стопа фертилитета у Европи била је на најнижем нивоу још од периода Другог светског рата. Након „*baby-boom-a*” који је обележио педесете и почетак шездесетих година прошлог века, уследио је нагли пад стопе фертилитета, захвативши прво земље немачког говорног подручја, западну Европу, а почетком седамдесетих година и простор Скандинавије. На простору северне и централне Европе, стопа фертилитета се у периоду од скоро тридесет година готово преполовила, са 3 детета по жени, колико је износила 1965. године, на мање од 1,8 детета средином деведесетих. Овакве негативне тенденције у погледу укупне стопе фертилитета су се почетком осамдесетих година пренеле и на подручје јужне Европе, англо-саксонске земље, а до краја деценије и на област централне и источне Европе. У источној Европи долази до наглог пада стопе фертилитета након краха ауторитарних режима и преласка са планске привреде (социјализам) на слободно тржиште (капитализам) деведесетих

година (Frejka et al., 2008). Са стопом фертилитета мањом од 1,2 детета по жени, демографи су земље јужне и источне Европе означили као подручја са „најнижом/ниском“ (*енг. lowest/low*) стопом рађања (Jokinen & Kuronen, 2011: 17).

У последњих неколико година готово да нису забележена нека значајнија одступања у погледу опадања стопе фертилитета, а самим тим и у регионалном рангирању. Англосаксонске и скандинавске земље су биле и остале подручја са највишом стопом фертилитета у Европи, док су земље централне и источне Европе, као и земље немачког говорног подручја и даље региони са најнижом стопом рађања. Западна Европа је задржала своју средишњу позицију, док је јужна Европа постала регион са најнижом стопом фертилитета. У северној и западној Европи, где живи четвртина европске популације, укупна стопа фертилитета је стабилизована на нивоу који је незнатно испод нивоа неопходног за просту репродукцију становништва и креће се између 1,7 и 2 детета по жени. У првој деценији XXI века, три четвртине европског становништва је живело у земљама у којима се стопа фертилитета кретала од 1,3 до 1,6 детета по жени, што је случај са регионом јужне Европе, земљама немачког говорног подручја и централном и источном Европом (Frejka et al., 2008: 6; Kuronen, 2010; Jokinen & Kuronen, 2011; Oláh, 2015).

Константно опадање стопе фертилитета заједнички је резултат различитих промена које се одвијају у сфери родитељства и партнерских односа, а „кључна реч која овај општи тренд најбоље описује је - одлагање“ (Billari, 2005: 63). Када је у питању родитељство, два тренда су у великој мери допринела негативним кретањима у погледу стопе фертилитета.

Први од њих је одлагање рађања, који се истовремено сматра и једним од главних узрочника пада наталитета. Развој, као и већи приступ ефикасној и квалитетној контрацептивној заштити омогућио је женама и мушкарцима већу контролу над рађањем и заснивањем породице (Sobotka, 2013; Frejka et al., 2008). С тим у вези, одлагање рађања било је праћено повећањем просечне старости жена при рођењу првог детета. Почетком шездесетих година у већем делу Европе, жене су

улазиле у материнство у својим средњим двадесетим, са изузетком оних у централној и источној Европи које су биле у раним двадесетим при рођењу првог детета. Данас, жене у Европи ступају у материнство у својим касним двадесетим. Просечна старост жена при рођењу првог детета је најнижа у источној Европи и креће се од 24,9 година у Бугарској, односно 26,9 година у Мађарској, док је највећа у Великој Британији и Швајцарској и износи око тридесет година (29,8 – Велика Британија; 29,5 – Швајцарска). Висока просечна старост жена при рођењу првог детета забележена је и у земљама немачког говорног подручја, као и у јужној Европи, изузев Португалије, те се може рећи да су жене тамо релативно младе при рођењу првог детета (27,4) (Beier et al., 2010: 10).

Други тренд када је реч о родитељству, а који је уско повезан са његовим одлагањем за касније животно доба, јесте и опадање броја деце које жене добију током фертилног периода. Иако је 2008. године дошло до повећања процента рођења првог детета у већини европских земаља у односу на 1980. годину, у истом периоду дошло је до пада удела рођења трећег и четвртог детета, са изузетком Данске, Естоније, Финске, Мађарске, Норвешке, Луксембурга и Словеније (ОЕСД, 2011). Последица тога је да у Европи у структури домаћинства велике породице чине све мањи удео, док у исто време све већи број деце одраста без сиблинга. Такође, расте и проценат жена које не успевају да остваре потомство. Међутим, студија коју су спровели Фрејка и сарадници (Frejka et al., 2008) улива мало оптимизма будући да је показала да иако одлагање родитељства за последицу има пад укупне стопе фертилитета у Европи, на индивидуалном нивоу, то не мора нужно да доведе до смањења броја деце које ће жена родити током фертилног периода, због тренда опоравка који карактерише повећан број рађања у каснијем (зрелијем) добу жене. Овај тренд опоравка је нарочито изражен у западној и северној Европи, што се не може рећи за остатак континента.

Још један важан аспект промена које су се догодиле у сфери рађања и репродуктивног понашања је и пораст броја деце која су рођена ван брака, што је уједно и једна од главних манифестација промена у сфери партнерских и породичних односа. Доста дуго се рађање деце готово искључиво везивало за брак и брачну

заједницу, да би постепено дошло до раздвајања ова два процеса. Почетком шездесетих година у Европи удео деце која су рођена изван брака није био већи од 10%. До пораста броја ванбрачних рођења прво је дошло у Скандинавији почетком седамдесетих година, и овај тренд је настављен све до 1990. године када су деца рођена изван брака чинила половину од укупног броја рођене деце у овом региону. У остатку Европе овај тренд се одвијао далеко спорије, тако да је нешто израженији раст ванбрачних рођења забележен у другој половини осамдесетих година у англосаксонским земљама, западној Европи, земљама немачког говорног подручја, као и централној и источној Европи. До значајнијег пораста ванбрачних рођења дошло је у последњих десетак година и у земљама јужне Европе. Статистика показује да деца рођена изван брака чине једну четвртину од укупног броја рођених у јужној Европи у поређењу са једном трећином у земљама немачког говорног подручја, односно 40% у централној и источној Европи и англосаксонским земљама, док се њихов удео у земљама западне Европе приближава оном у скандинавским земљама (Oláh, 2015: 4). Могло би се закључити да су данас земље са највећим процентом ванбрачних рођења, у којима је дошло до најзначајнијег одвајања брака и родитељства, управо оне земље у којима су и стопе фертилитета међу највишим у Европи. Стога, одлагање брака или чак одустајање од истог не треба представљати као један од главних узрочника пада стопе фертилитета у европским друштвима, будући да је регион јужне Европе истовремено и регион са најнижим стопама фертилитета и ванбрачних рођења у Европи (Beier et al., 2010).

3.1.2. Промена у сфери партнерских и породичних односа

Више од пола века одвија се процес обимних и интензивних промена које се дешавају у домену породичног живота и партнерских односа. Процес промене породичних образаца и животних аранжмана у Европи започео је крахом „златног доба брака“ (Kuijsten, 1996; Sobotka & Toulemon, 2008).

О дестандардизацији породичног живота сведоче и промене које се дешавају у сфери интимних партнерства, сексуалности, односа родитеља и деце који се од нормативно и институционално уређених односа све више приближавају идеалу „чистих односа“ који су засновани на обостраној сагласности и признавању индивидуалне аутономије (Giddens, 1992; наведено према: Sobotka & Toulemon, 2008: 86). Као што Тулемон и сарадници (Toulemon et al., 2008) наводе, породица је данас „све мање место за репродукцију и родну хијерархију, а све више место где појединци граде свој идентитет“ (Toulemon et al., 2008: 524).

Трансформација породице и партнерских односа у савременом друштву огледа се и у ширењу различитих породичних облика и животних аранжмана који су различити од традиционалног, нуклеарног модела породице. Оно што додатно осликава нову породичну архитектуру јесу и легислативне промене које се односе на регистрована партнерства (хомосексуалних и хетеросексуалних парова), склапање истополних бракова и, у случају Холандије, могућност скраћене процедуре за развод брака, која не подразумева претходни бракоразводни поступак (тзв. „*flash-annulment*“), а које указују да је дошло и до промене перцепције у погледу тога шта је породица данас и ко је чини.

Важна димензија промене у домену породице, породичног живота и партнерских односа јесте и све веће слабљење утицаја брака као доминантног облика организовања партнерских односа. Сама промена концепта брака и опадање његове универзалности и доминације отпочело је почетком седамдесетих година и рефлектовала се на промене у укупним стопама нупцијалитета и диворцијалитета, порасту нових бракова, ванбрачних партнерстава. У Европи је у последњих неколико деценија стопа закључених бракова готово преполовљена – од 7,9 бракова на 1.000 становника 1964. године, на 4,2 брака колико је ова стопа износила 2011. године (Eurostat, 2015: 55). Ако бисмо упоредили европски регион, поједине земље северне Европе показују високе стопе нупцијалитета (нпр. Данска – 6,81 бракова на 1.000 становника у 2008. години). Почевши од шездесетих година број закључених бракова је константно опадао у земљама централне и јужне Европе и оне се данас налазе негде

око европског просека по стопи нупцијалитета. Ситуација у источној Европи је изразито хетерогена, што кореспондира са различитим утицајем који католичка и православна црква имају у појединим земљама источне Европе. Стопе нупцијалитета су драстично пале у периоду од 1990. до 1992. године у свим источно-европским земљама услед слома социјализма и изостанка политичке подршке нуклеарном породичном моделу. Данас је једино у Румунији, Летонији, Литванији и Пољској забележен незнатни раст стопе закључених бракова.

Као што је пад стопе фертилитета био праћен одлагањем родитељства, тако је и континуирани пад броја закључених бракова испраћен повећањем просечне старости при закључењу првог брака. Независно од узрока, почетком осамдесетих година у већини европских земаља долази до пораста просечне старости мушкараца и жене приликом закључења брака. У највећем делу континента жене су данас на прагу својих тридесетих при закључењу првог брака, док изузетак представљају једино земље централне и источне Европе где су се задржали обрасци нешто ранијег уласка у брак. Ако бисмо упоредили просечну старост жена при закључењу првог брака и приликом рођења првог детета приметили бисмо да су жене старије при закључењу брака него приликом рођења детета, што је готово универзални тренд када је реч о Европи.

За разлику од стопе нупцијалитета која је бележила константан пад, стопа диворцијалитета се у истом периоду више него удвостручила – са 0,8 развода на 1 000 становника, колико је износила 1965. године, на 2 развода колико је забележено 2011. године (Eurostat, 2015: 58). У погледу стопе диворцијалитета приметне су тек незнатне регионалне разлике, а оно што се намеће као образац јесте да су стопе диворцијалитета најмање у земљама у којима доминира становништво католичке вероисповести. Скорији подаци показују да су жене те које чешће траже развод, што се повезује са њиховом све значајнијом економском независношћу. Међутим, недавна истраживања указују на значај конкретног социо-културног контекста. Наиме, у земљама у којима постоји већи степен родне равноправности, попут Велике Британије и Холандије, економска независност жена има позитивне ефекте на брачну стабилност и обрнуто, у земљама у којима још увек није остварен прихватљив степен родне равноправности,

попут Италије, повећано учешће жена у радној снази, повећава и породичну (брачну) нестабилност (Uhlendorff et al., 2011: 20).

3.1.2.1. Појава нестандартних породичних модела

Промене у стопама нупцијалитета и диворцијалитета, као и пораст ванбрачног фертилитета узроковали су трансформацију традиционалних и допринели појави и ширењу алтернативних породичних и животних аранжмана.

3.1.2.1.1. Кохабитација

Премда није реч о новом феномену, данас је у већини развијених друштава приметан пораст изванбрачних заједница (кохабитација), као једног од обележја актуелних промена породичног живота. Иако су разлози све веће заступљености овог породичног модалитета бројни, већина аутора се слаже да је кохабитација резултат историјских промена које су се догодиле у сфери партнерских (интимних) односа између појединаца који нису у браку, а које су засноване на успону појединца у западној идеологији (Sobotka & Toulemon, 2008: 97). Несумњиво је да су ванбрачне заједнице изразито хетерогене скупине, будући да окупљају појединце који се међусобно доста разликују и имају различита очекивања по питању природе њиховог односа. У пракси се често прави разлика између кохабитације као „предбрачне фазе“ и кохабитације као „алтернативе браку“ (Heuveline & Timberlake, 2004). У почетку је она представљала маргиналну појаву коју су углавном практиковали разведени и растављени појединци и није трајала дуго или је представљала кратко предбрачно искуство, тзв. пробни брак. Као таква, кохабитација није представљала конкуренцију браку, будући да није сматрана одговарајућим животним (породичним) аранжманом за подизање деце. Временом, она постаје уобичајени начин заснивања заједнице код оних појединаца који планирају брак, али такође служи и као замена за брак – траје дуже и широко је прихваћена међу младима.

Међутим, без обзира на велику распрострањеност кохабитације, она данас неретко представља предбрачно искуство, односно прелиминарни облик партнерства пре заснивања брака, што указује да је за већину Европљана брак као институција још увек важан. Ако бисмо направили поређење између брачних и ванбрачних заједница у односу на присуство деце у њима, приметно је да су ванбрачне заједнице са децом далеко мање распрострањене, нарочито оне са више од једним дететом. Ванбрачне заједнице са децом су најзаступљеније у северној Европи и Француској, док су знатно ређе у јужној Европи.

3.1.2.1.2. Једнородитељске породице

Још једно од обележја већ поменутих промена јесте пораст броја једнородитељских породица у последњих неколико деценија. Током доминације традиционалног, нуклеарног породичног модела једнородитељске породице су углавном биле последица смрти једног од партнера. Међутим, услед недавног пада стопе закључених бракова и раста стопе развода, расте и број једнородитељских породица, које углавном чине невенчане или разведене саме мајке са децом. У Европи скоро 15% деце живи са само једним родитељем, од чега саме мајке са децом чине готово 85% једнородитељских породица (OECD, 2011). Једнородитељске породице су најбројније у Великој Британији (30%) и централноевропским земљама, док је најмањи удео њих забележен на југу и у Луксембургу (13%) (Beier et al., 2010: 27).

Посматрано у односу на узроке настанка једнородитељских породица, у структури једнородитељских породица најбројније су породице разведених самих мајки, док удовице и невенчане саме мајке чине по 20% од укупног броја једнородитељских породица. Процент удовица је већи у земљама где су сами родитељи старији, док је удео невенчаних самих родитеља већи у оним земљама у којима су сами родитељи млађи.

3.1.2.1.3. Реконструисане породице

Такође, важна манифестација диверзификованости и плурализације породичних облика јесте и пораст броја реконструисаних породица. Наиме, реч је о породицама које настају поновним ступањем у брака разведених појединаца или удоваца/удовица и чине их биолошки или неболошки родитељи (маћеха, очух) са децом из једног или више бракова или ванбрачних заједница. У Европи се њихов удео креће од 14% у Немачкој до 4% у Бугарској и Холандији (Uhlendorff et al., 2011: 23). Често се у савременој литератури прави разлика између различитих врсти ових породица: (1) реконструисане породице у којима само један од партнера има децу из претходног брака/ванбрачне заједнице; (2) комплексне породице у којима оба партнера имају децу из претходних брачних/ванбрачних заједница или/и заједничку децу и (3) вишеструко фрагментиране породице са дифузним породичним структурама (Peuckert, 2008; Steinbach, 2008; наведено према: Uhlendorff et al., 2011: 23).

Ове породице имају важну улогу када је реч о укупном фертилитету, будући да партнери у оваквом типу породице теже да имају још (заједничке) деце, како због потребе да заснују нову породицу, тако и због мотивације партнера који је без деце да се оствари као родитељ. Овај тзв. „родитељски ефекат“ повећава вероватноћу партнера у реконструисаним породицама за добијањем заједничког потомства.

3.1.2.1.4. Парови који живе одвојено (Living Apart Together Partnerships - LAT)

Парови који живе одвојено представљају релативно нов породични модалитет у Европи. У литератури не постоји сагласност око тога шта се под овим животним аранжманом подразумева, па се најчешће истиче да је то пар који не дели заједничко домаћинство и да сваки од партнера живи у свом дому, највероватније са другим људима. Они себе сматрају паром, као и њихово непосредно окружење (Levin, 2004; наведено према: Pailhé et al., 2014: 30). Нешто шире одређење овог породичног модалитета обухвата младе људе који још увек живе са својим родитељима, оне младе који живе сами, имају партнере али не живе са њима, као и један новији феномен који се односи на старије мушкарце и жене који су или разведени или су обудовели и имају

партнере али са њима не деле заједничко домаћинство (de Jong Gierveld & Latten, 2008; наведено према Pailhé et al., 2014: 30). Заступљеност овог породичног модалитета у Европи значајно варира, почевши од 16% у Аустрији до 1% у Естонији (Pailhé et al., 2014: 29), премда потпуни подаци нису доступни.

3.1.2.1.5. Истополна партнерства

Истополна партнерства представљају заједницу двоје или више особа које деле исту сексуалну оријентацију, или присуство најмање једне одрасле особе лезбијске или геј оријентације која подиже дете (Allen, Demo, 1995: 113; наведено према: Uhlendorff et al., 2011: 23). Постоје две главне подврсте овог типа заједнице: прву чине оне у којима деца потичу из претходних (хетеросексуалних) веза, а другу оне у којима истополни партнери уз помоћ савремене медицине или путем усвојења, покушавају да се остваре као родитељи (Uhlendorff et al., 2011).

У Европи постоје значајне варијације како у погледу правног признавања истополних партнерстава и њиховог изједначавања са хетеросексуалним паровима, тако и када је реч о могућности да се истополни парови остваре у улози родитеља. У оба случаја нордијске земље представљају пример добре праксе. Данска је прва, још 1989. године, увела термин регистрована партнерства, омогућивши на тај начин истополним паровима да легализују своје заједнице. Шведска и Норвешка су данас једине земље у Европи у којима су истополним паровима загарантована иста права као и венчаним хетеросексуалним паровима. Такође, скандинавске земље су међу реткима у Европи у којима је истополним паровима дозвољено усвајање деце. Статистички подаци о истополним партнерствима изостају за већину европских земаља, па се не може са сигурношћу закључити који је њихов удео у укупном броју породица.

3.1.3. Промене у структури домаћинства

Актуелне промене партнерских односа и репродуктивних образаца одразиле су се и на структуру домаћинства. У последњих неколико година дошло је до смањења просечне величине домаћинства, што се најбоље рефлектује у порасту броја самачких и двочланих домаћинстава. Она су 2013. године чинила скоро две трећине од укупног броја домаћинстава у ЕУ-28, док су вишечлана домаћинства чинила остатак и њихов удео у укупном броју константно опада (ЕУ, 2015: 45). Налази показују да самачка домаћинства чине готово петину у Скандинавији и Немачкој, у западној Европи, балтичким земљама, немачком говорном подручју и Италији њихов удео се креће од 13-17%, док је у јужној, централној и источној Европи испод 10%, а стара лица и жене су најчешће носиоци ових домаћинстава (Oláh, 2015: 6).

Такође, промене у породичној структури и пад стопе фертилитета довели су и до повећања удела домаћинстава без деце. У већини земаља ОЕЦД-а више од половине домаћинстава је без деце, а и домаћинства са децом не броје више од једног, евентуално двоје деце. Удео домаћинстава са једним и двоје деце је готово изједначен (износи око 40%), изузетак су једино Аустрија, Немачка, Мађарска, Италија, Пољска, Португалија, Словенија и Шпанија, где домаћинства са једним дететом чине око 50% свих домаћинстава са децом. Процент домаћинстава са троје и више деце је испод 20% (ОЕЦД, 2011: 23). Западна Европа, Скандинавија и англосаксонске земље имају највећи удео једнородитељских породица (6-7%), што је једним делом условљено и високом стопом развода у овим земљама, док је најмањи проценат ових породица уједно регистрован и у регионима са ниском стопом развода, попут јужне, централне и источне Европе.

3.1.4. Измењена улога жене у породици и на тржишту рада

Упоредо са променама у домену партнерских односа и родитељства које су обележиле другу половину XX века, а о којима је напред већ било речи, трансформисала се и улога жене у породици и друштву уопште, што се нарочито огледало у њиховој све већој укључености на тржишту рада и већој економској активности (Jokinen & Kuronen, 2011; OECD, 2011; Oláh et al., 2014). Све већи проценат жена у високом образовању утицао је на промену аспирација које оне имају у погледу укључивања у токове рада, нарочито када је реч о мајкама са децом. Мотивација жена за укључивање у процес рада била је добровољна и вишеструка: за оне у браку мотив је био обезбедити већи животни стандард за себе и своју породици кроз још један (додатни) приход; а за оне саме, запосленост је представљала слободу да саме изаберу свој животни пут. Ипак, за све њих, самоактуализација је била кључни мотив за већу партиципацију на тржишту рада, те њихову већу економску активност (Frejka, 2008: 146).

Потражња за женском радном снагом евидентна је у западној Европи још од друге половине XX века. Највећи проценат запослених жена и мајки био је, а и данас је, у скандинавским земљама, где је и прво дошло до промене породичних образаца. Такође, ове земље су биле прве које су увеле нове шеме за запошљавање жена, тако да оне нису напуштале тржиште рада након што би засновале породицу и добиле децу, већ су биле укључене у процес рада све до испуњења услова за одлазак у пензију. Почевши од друге половине осамдесетих година, висок ниво запослености жена, мада и даље испод оног у скандинавским земљама, забележен је у западној Европи, англосаксонским земљама, а почетком деведесетих година и у немачком говорном подручју. У периоду социјализма и у земљама централне и источне Европе проценат запослених жена је био доста висок, али је значајан пад уследио крајем осамдесетих и током деведесетих година као последица економског реструктурирања и немогућности усклађивања породичног и професионалног живота. Наравно, јужна Европа и даље заостаје за остатком континента, мада је крајем прошлог века дошло до значајног повећања учешћа жена на тржишту рада.

Стопа запослености жена расте са нивоом образовања. У старосној групи од 24 до 49 година, стопа запослености жена са високом стручном спремом креће се од 73,8% у Шпанији до 86,6% у Великој Британији, док је дистрибуција знатно другачија када су у питању жене са нижим нивоом образовања и креће се у распону од 40,5% у Шпанији до 63,5% у Шведској (Letablier et al., 2003: 13).

Иако је почетком новог миленијума дошло до значајног напретка у погледу запошљавања жена, родне неједнакости и даље опстају. Жене су још увек мање укључене у процес рада у односу на мушкарце – у просеку је у земљама ОЕЦД-а запослено око 70% жена (старости од 25 до 54 године), док је за мушкарце тај проценат преко 85% (OECD, 2011: 34). Родни јаз у погледу запослености готово да не постоји у скандинавским земљама, док је у јужној Европи и даље изражен упркос значајном расту женске економске активности у последње две деценије. Зараде жена су у просеку 16% ниже од зарада мушкараца, а разлика је још драстичнија када је реч о онима са највећим зарадама (21%) (OECD, 2011; Oláh et al. 2014: 11). Разлог за слабију позицију жена на тржишту рада једним делом лежи у чињеници да су оне чешће од мушкараца запослене са скраћеним радним временом и да су упркос све већој економској активности подједнако наставиле да носе терет неплаћеног рада у породици и домаћинству.

Будући да је стопа запослености мушкараца остала непромењена током неколико последњих деценија, промене у економској активности жена су оне које доприносе промени породичних модела. Промене у структури породице и све већа запосленост жена представљају озбиљне изазове у погледу организације породичног живота, поделе рада у домаћинству и бриге о деци. Све веће ангажовање жена на тржишту рада и у јавној сфери ограничило је време које жена има за ангажовање у приватној сфери, стварајући тако притисак на мушкарце да поделе одговорност за обављање неформалног рада у домаћинству. У таквим околностима традиционални (двородитељски) модел мушког храниоца породице је модификован и уступио је место другачијим облицима организације породичног живота који су у складу са повећаном економском активношћу жена („модел два храниоца“ или „модел једног и по

храниоца“ – када један од партнер, најчешће жена, ради са скраћеним радним временом). Ипак, присуство деце у породици умногоме доприноси одржавању традиционалних породичних аранжмана, те подела рада у кући између мушкараца и жена није ишла у корак са променама у погледу повећања економске активности жена. Иако је у последњих неколико деценија дошло до смањења разлика у броју сати које мушкарци и жене проведу у обављању кућних послова, одговорност за подизање деце и вођење домаћинства и даље су несразмерно наставиле да носе жене. Тако, запослене жене у нордијским земљама проведу 50% више времена у односу на мушкарце у обављању кућних послова, док је та разлика у јужној Европи драстичнија, па тамо жене потроше три пута више времена од мушкараца на рад у кући. Значајне разлике између земаља постоје и у погледу доприноса који мушкарци остваре у подизању деце и вођењу домаћинства, тако да, у просеку, мушкарци у Шведској и Норвешкој посвете дупло више свог времена овим активностима од мушкараца у Италији и Шпанији (Frejka, 2008). Индиректно, ови подаци могу да укажу на повезаност између положаја жена и мушкараца у друштву и породици, са једне стране, и фертилитета, са друге стране. У скандинавским земљама, где су жене укључене у многе сфере јавног живота и већина њих је у радном односу и где су мушкарци у значајној мери укључени у подизање деце и одржавање домаћинства, стопе фертилитета су релативно високе и крећу се око нивоа неопходног за просту репродукцију становништва (Oláh & Bernhardt, 2008; наведено према: Frejka, 2008). Насупрот њима, у медитеранским земљама где су стопе учешћа жена у јавном животу у порасту али су још увек неадекватне, а патријархални односи у породици и даље заступљени, стопе фертилитета су веома ниске, знатно испод нивоа прости репродукције. Стога је организовање подршке породици у циљу бољег усклађивања професионалног и породичног живота њених чланова један од главних изазова за јавне политике.

3.2. ТЕОРИЈСКЕ ЕКСПЛИКАЦИЈЕ ДЕСТАНДАРДИЗАЦИЈЕ ПОРОДИЧНОГ ЖИВОТА

Трансформација европских друштава, која се одвијала под утицајем процеса индустријализације, модернизације и урбанизације, утицала је да се појединци и породице прилагоде насталим историјским, структуралним, економским и социјалним променама. Бројни теоријски приступи су, наглашавајући утицај различитих фактора, покушали да понуде објашњење и разумеју начин на који се одвијају промене у структури породице и породичним односима. Тако Нилс (Neels, 2006) наводи да су културне и структуралне промене имале утицаја и одвијале се паралелно са променама у партнерским односима, рађању и родитељству. Поред тога, он истиче и специфичну природу државе благостања, односно конкретан друштвено-политички контекст, као још један од фактора који има очигледан утицај на породицу и породични живот.

Истраживања о породици и променама породичних образаца се по мишљењу других аутора ослањају на неколико теоријских перспектива: (1) културни приступи, који полазе од промене норми, вредности и ставова као покретача промена у породици и породичном животу; (2) економски приступи, који истичу значај структуралних промена; (3) родне перспективе, са фокусом на односима између полова и (4) приступи који стављају нагласак на институционални и политички контекст (Oláh et al. 2014; Oláh, 2015).

Међу најутицајнијим културним приступима у објашњењу промена у породичној структури и породичном животу је теорија друге демографске транзиције (ДДТ). Она полази од идеационих и структуралних промена као кључних детерминанти слабљења доминације брака, пораста броја развода и ванбрачних рођења, кохабитација и једнородитељских породица, као и других алтернативних породичних и животних аранжмана. Ширење индивидуализма и све већи нагласак на самоактуализацији, као главним идеационим променама, заједно са развојем економије, порастом економске активности жена и развојем образовања, као структуралним променама, допринели су све каснијем заснивању породице и одлагању рађања, као и све већој нестабилности партнерских односа у савременом

друштву (van de Kaa, 1996; Lesthaeghe, 2010). Чини се да теорија ДДТ представља кривни концепт за разумевање широког спектра међусобно повезаних промена по питању сексуалности, породичних и партнерских односа и образаца, као и све масовнијег одлагања родитељства. Стога, без обзира на различите економске и социјалне контексте, ДДТ обезбеђује чврсту основу за разумевање заједничких путања развоја нових породичних модела и репродуктивних образаца у Европи у последњих неколико деценија (Sobotka, 2008).

Неки други културни приступи у разумевању демографских промена полазе од промене ставова и преференција, па тако Нилс (Neels, 2006) наглашава да су се преференције људи по питању партнерства и рађања промениле током времена. Слично њему и Хаким (Hakim, 2003) говори о различитим преференцијама које жене имају у погледу свог ангажмана у јавној и приватној сфери. Покушавајући да објасни везу између фертилитета и учешћа жена на тржишту рада, Хаким је жене сврстао у три групе, односно сматрао је да оне бирају (преферирају) један од три различита животна стила: (1) адаптивне жене – оне комбинују посао и породицу не дајући приоритет нити једном од ова два домена; (2) жене оријентисане на посао – оне које дају приоритет послу и каријери и углавном немају деце; (3) жене које су оријентисане на породицу – оне које приоритет дају породици и деци, без већих аспирација по питању посла и каријере (Hakim, 2003).

И теорији ДДТ, као и Хакимовој теорији преференције, упућене су извесне критике. Аргументи који се најчешће наводе против теорије ДДТ јесте недостатак родне перспективе, као и неуспех у повезивању промена у економским ограничењима са променама у вредностима и ставовима, док је главна замерка упућена Хакимовој теорији да занемарује међусобни утицај између друштвеног контекста и индивидуалних ставова и преференција (Oláh, 2015).

Различити економски приступи, који нагласак стављају на структуралне промене (попут економског раста и развоја и напретка у образовању), су врло често примењивани теоријски оквири за објашњење и разумевање промена у домену

породице и партнерских односа. Најчешће коришћен приступ за разумевање везе између промена у породичним обрасцима и промене родних улога јесте Бекерова „*Нова економика домаћинства*“ (енгл. *New Home Economics*). Наиме, Бекер (Becker, 1991) је сматрао да је све већа економска независност жена главни узрок промена у породици и породичном животу, које се огледају у паду стопе наталитета, опадању универзалности брака, нестабилности партнерских односа и повећаном учешћу жена на тржишту рада. Економски модел брака претпоставља да све већа запосленост жена дестабилизује брачну заједницу, будући да доводи у питање родно засновану поделу улога унутар пара (Becker et al., 1977). Међутим, како је недавно дошло до знатног повећања учешћа жена на тржишту рада, негативан ефекат који економска независност жена има на стабилност брака није најјаснија. Сматра се да је данас одлука да се остане у браку много више заснована на задовољству квалитетом брачне заједнице и да сличност економских активности и интереса може да допринесе бољем разумевању супружника (Oláh et al., 2014). Такође, Бекерова „*Нова економика домаћинства*“ представља користан оквир и за анализу повезаности између нивоа образовања и фертилитета. Полази се од претпоставке да жене са стицањем вишег нивоа образовања добијају приступ боље плаћеним пословима, а онда расту и опортунитетни трошкови бриге о деци (Becker, 1991). Други пак сматрају да повезаност између стопе фертилитета и учешћа жена на тржишту рада одражава потешкоће жена у усклађивању запослености и бриге о деци (Brewster & Rindfuss, 2000). Наиме, налази истраживања показују да жене контролишу рађање у циљу напретка у каријери и обрнуто, прилагођавају своју економску активност и запосленост родитељским обавезама (Brewster & Rindfuss, 2000).

Родна перспектива, која полази од промена у односима између полова, представља још један референтан оквир за анализу дестандардизације породичног живота. Међу најрелевантнијим становиштима, када је реч о родној перспективи, је оно које заступа Мекдоналд (McDonald, 2000) који говори о два облика (форме) родне равноправности: равноправност полова у породици (енгл. *family-oriented social institutions*) и равноправност полова у „индивидуално-оријентисаним институцијама“

(енгл. *individual-oriented social institutions*), односно у образовању и на тржишту рада. Значајне разлике у стопама фертилитета у развијеним друштвима данас, по њему су последица различитих нивоа родне равноправности остварених у породици и у јавној сфери, тј. у образовању и на тржишту рада (McDonald, 2000). Такође, он указује да услед неједнаке поделе рада у кући, све већи проценат жена се одлучује или да ограничи своје аспирације у погледу рађања или да у потпуности одустане од рађања, како би повећале своје могућности изван породичне сфере. Када су у питању високообразоване жене, на њихову одлуку о рађању у великој мери утиче јаз који постоји у овим различитим доменима родне равноправности (McDonald, 2000). Друга стеновишта настоје да покажу да промене у фертилитету и партнерским односима, које су повезане са измењеном улогом жене у породици и друштву, нису биле испраћене сличним променама када су у питању мушкарци (Esping-Andersen & Billari, 2015). Заговорници овог приступа истичу да ће мушкарци бити укључени у обављање кућних послова у оној мери у којој жене буду делиле одговорност економског обезбеђења породице, те да ће у том случају односи постати стабилни а фертилитет значајно пораста, близу нивоа прости репродукције становништва (Oláh, 2015).

Последњи, али ништа мање значајан, теоријски оквир за анализу актуелних демографских промена наглашава значај конкретног друштвеног контекста, пре свега политичког, институционалног окружења и карактера државе благостања, за разумевање промена партнерских и репродуктивних образаца и породичног живота. Политике често обухватају читаве пакете различитих мера, права и бенефиција које се не могу посматрати одвојено, те је оправданије говорити о сету различитих политика које омогућавају стварање повољног окружења за раст фертилитета и подстицање рађања. Степен и врста подршке породици коју обезбеђује држава варирају у зависности од значаја који се придаје породици у конкретном друштву, подели рада између жена и мушкараца и тржишту рада (Thévenon & Neyer, 2014). У појединим земљама, политике обезбеђују само одређену врсту помоћи и подршке породицама (нпр. финансијска помоћ породицама са децом или различите врсте одсуства за родитеље ради бриге о деци) или су поприлично недоследне у обезбеђивању исте.

Донекле, то би могло да буде објашњење зашто поједине земље (Немачка, Аустрија, Мађарска), чија су издвајања за породицу изнад просека, имају ниске стопе фертилитета. Са друге стране, европске земље које имају релативно високе стопе фертилитета (близу нивоа неопходног за просту репродукцију становништва) комбинују и висока издвајања за породицу (углавном око 4% у односу на 2,6% БДП, што је био просек у земљама ОЕЦД-а 2009. године), као и за услуге бриге о деци (између 1-2% БДП) (ОЕСД, 2011). Студија која је испитивала утицај породичне политике на фертилитет показала је да постоји позитиван кумулативни ефекат свих анализираних инструмената (плаћено одсуство и дужина трајања, брига о деци, финансијски трансфери), нарочито када је реч о запосленим родитељима (Luci-Greulich & Thévenon, 2013). То сугерише да родитељи нарочито цене комбинацију новчаних трансфера и услуга, те да је утицај политике нарочито важан на раном узрасту детета. Ова студија је такође показала да је пораст стопе фертилитета у Европи 2000-их година последица бољег усклађивања породичних и професионалних обавеза (Luci-Greulich & Thévenon, 2013: 4). Полазећи са другачијег становишта, Коконен (Kokkonen, 2012, наведено према: Sobotka, 2013) је показао да постоји веза између „великодушних“ политика које подржавају модел „двоструког храниоца“ породице, са једне стране, и већег процента жена које живе са партнером, са друге стране, што се индиректно позитивно одражава на фертилитет.

Већина новијих студија о повећаној економској независности жена и брачној стабилности указује на значај конкретног друштвеног контекста (Cooke, 2006; Cooke, Gash, 2010; Kaplan, Stier, 2010; наведено према: Oláh et al., 2014). Идентификоване су три димензије контекста, које су нарочито релевантне за овакву врсту истраживања: (1) родне улоге, које одређују степен до ког је одступање од родне поделе рада могуће и социјално прихватљиво; (2) економска ситуација домаћинства, одређује степен у ком су материјалне потребе пара задовољене и (3) институционални контекст, одређује у којој мери држава подржава економску независност жена од њихових партнера, тј. да ли је уопште подржава. На основу ове три димензије претпоставља се да је већа вероватноћа да ће економска независност жена утицати на брачну стабилност у оним

земљама чији друштвени контекст карактеришу традиционалне родне улоге, где су приходи које оствари мушкарац довољни да обезбеде материјалне потребе пара, где постоје значајне препреке за остваривање веће економске активности жена и где држава не обезбеђује довољно подршке запосленим родитељима и издржаваном супружнику у случају развода (Oláh et al. 2014: 22).

До сличних налаза дошли су и Каплан и Стијер (Kaplan & Stier, 2010) поредећи седам европских земаља које имају приближно исти ниво економског развоја али другачији институционални и културни контекст. Студија је показала да економска активност жена дестабилизује брак у оним земљама у којима је доминантан модел мушког храниоца породице и где је социјална сигурност жене зависна од тржишта, док у родно неутралнијем контексту, односно у земљама које подржавају модел двоструког храниоца породице и/или обезбеђују адекватну социјалну заштиту економски зависном супружнику, запосленост жена доприноси очувању брачне стабилности (Kaplan & Stier, 2010).

На крају, можемо закључити да је дестандардизација и деинституционализација породичних облика и односа резултат промена у нормама, ставовима и вредностима, економском, институционално и политичком контексту. Одустајање од традиционалних породичних вредности и све већа индивидуализација омогућили су појединцима да следе своје циљеве и сами бирају свој животни пут. Промена родних улога, све већа економска активност жена и њена измењена улога у друштву, као последица вишег степена образовања, допринели су промени породичних модела. Раст економске нестабилности, промена услова рада и променљиво институционално и политичко окружење пратили су и допринели дестандардизацији породичног живота.

3.3. ИМПЛИКАЦИЈЕ НА ПОРОДИЧНУ ПОЛИТИКУ

Анализа политичког контекста показала је да постоје значајне разлике између земаља у погледу начина на који је однос између породице и државе концептуализован и операционализован. Промене које су се десиле у структури и величини породице одвијале су се паралелно са реструктурирањем државе благостања. Дестандардизација породичног живота трансформисала је природу ризика са којима се људи данас суочавају, што је имало реперкусије на савремену државу благостања и њене системе социјалне сигурности. Као резултат актуелних промена у породичној сфери појавили су се *нови социјални ризици* (Bonoli, 2005; Taylor-Gooby, 2004), који нису били покривени већ утврђеним шемама социјалног осигурања које су пружале заштиту традиционалном моделу мушког храниоца породице (Lewis, 2009).

С тим у вези, породична политика је у последњих пар деценија постала изузетно динамична област јавне политике, будући да је већина европских држава благостања настојала да измени и прилагоди своје породичне политике, како би одговориле на нове социјалне ризике и допринеле већем учешћу жена на тржишту рада, доступности услуга бриге о деци, усклађивању породичног и професионалног живота и постизању веће родне равноправности у јавној и приватној сфери. Данас је диверзитет циљева оно што карактерише већину породичних политика у Европи. Земље се опредељују за различите мере и инструменте породичне политике, зависно од конкретног политичког, социјалног и економског контекста, које се крећу од прерасподеле ресурса како би се елиминисале разлике између домаћинстава у погледу животног стандарда и смањило сиромаштво породице, па све до мера којима се директно утиче на фертилитет и рађање (Пантелић, 2015). Често се истиче да диверзитет европских система социјалне сигурности и породичне политике превазилази постојеће класификације и режиме благостања (Hantrais, 1997; Uhlenborff et al., 2011; Thévenon & Gauthier, 2011; Sobotka, 2013).

Актуелна кретања у области породичне политике у Европи најбоље се могу сагледати кроз анализу њених најзначајнијих инструмената: одсуства за родитеље, услуга бриге о деци, новчаних давања и пореских олакшица. Могуће је идентификовати следеће кључне трендове (Sobotka, 2013: 12; Uhlenдорф et al., 2011: 85):

- Породична политика је у последњих неколико година постала све важнији и свеобухватнији домен јавне политике и евидентан је тренд ка њеној формализацији;
- Услуге бриге о деци представљају једно од најважнијих питања породичне политике, а истовремено и област у којој су извршене и највеће реформе, са израженим захтевима за дефамилијаризацијом, професионализацијом и формализацијом услуга;
- Политике одсуства за родитеље су у већини земаља усмерене ка већој активацији и мотивацији очева да користе одсуство зарад бриге о детету, а све у циљу постизања равноправније поделе обавеза и одговорности између мушкараца и жена у погледу бриге о деци;
- Новчана давања и пореске олакшице представљају најчешће коришћене инструменте породичне политике када се настоје применити брзе, видљиве и јасне монетарне шеме, које су обично директно усмерене на повећање фертилитета;
- Локални органи власти имају све више одговорности и аутономије у погледу многих релевантних питања из домена породичне политике и пружања услуга;
- На крају, расте улога и значај НВО и других актера у обезбеђивању заштите и пружању услуга у сфери породичне политике.

Дакле, несумњиво је да је данас породична политика у великој мери концептуализована у односу на реструктурирање саме социјалне државе. Диверзитет породичних облика и односа и пад стопе фертилитета у Европи померили су политички и јавни интерес у породичним политикама ка питањима која се тичу заснивања породице, рађања и подршке различитим породичним модалитетима. Ово

померање фокуса је допринело да се данас инструменти породичне политике крећу од експлицитно пронаталистичких мера па до „мекших“ прописа који омогућавају људима да се остваре као родитељи и боље ускладе своје породичне и професионалне обавезе.

ЧЕТВРТИ ДЕО:

**ЈЕДНОРОДИТЕЉСКЕ ПОРОДИЦЕ: „РИЗИЧНА
ДРУШТВЕНА ГРУПА“ ИЛИ „ЗНАК ДРУШТВЕНЕ
ПРОМЕНЕ“**

4. ЈЕДНОРОДИТЕЉСКЕ ПОРОДИЦЕ: „РИЗИЧНА ДРУШТВЕНА ГРУПА“ ИЛИ „ЗНАК ДРУШТВЕНЕ ПРОМЕНЕ“

Једнородитељске породице чине једну од најочигледнијих манифестација демографских и друштвених кретања која су обележила другу половину прошлог и почетак овог века. Промене у породичној структури одражавају различитост и комплексност услова у којима данас живимо. Све већи друштвени легитимитет који добија раздвајање брака од родитељства у савременом друштву допринело је да се једнородитељске породице неретко перципирају као једна фаза у животном циклусу породице, а не као одступање од „нормалних“ породичних образаца. Пораст броја једнородитељских породица допринео је да оне постану видљивије, док је њихово све контроверзније присуство у јавним расправама резултат особености овог породичног модалитета.

Једнородитељске породице не представљају јединствен друштвени феномен, будући да последице живота у једнородитељским породицама зависе од пола, брачног статуса, старосне доби и броја деце, радног статуса, образовања и материјалног стања, доступне бриге о деци и регулисаног издржавања, односно алиментације. Различите интерпретације основних узрока и могућих последице овог породичног модалитета одраз су свеопште друштвене забринутости, која је последица доминантних становишта да су једнородитељске породице или девијантна друштвена група или вулнерабилна мањина (Rodríguez Sumaza, 2001). Неуважавање хетерогености ове друштвене скупине створило је стереотипну слику једнородитељске породице (нарочито породице самих мајки), која селективно истиче неке особености овог облика породичног живота али не нужно и најрелевантније. Актуелна настојања да се ова појава реконцептуализује и адекватније терминолошки одреди, између осталог, полазе од становишта да „једнородитељске породице представљају неку врсту 'лакмус папира', односно показатеља положаја жена у савременом друштву и различитим режимима благостања“ (Hobson, 1994, наведено према: Strell & Duncan, 2001). Неретко

се истиче да једнородитељске породице, као и овакав облик родитељства, у великој мери представљају родни феномен, имајући у виду да су једнородитељске породице самих мајки далеко бројније од породица самих очева, те су жене несразмерно више изложене ризику самосталног родитељства (Nieuwenhuis & Maldonado, 2015).

У савременом друштву, подршка једнородитељским породицама представља контроверзну тему. Социјалне политике националних држава настоје да се прилагоде новонасталој реалности. У зависности од различитих друштвених интерпретација ове појаве и конкретног економског и политичког дискурса, постојање јавних политика, које су усмерене на пружање помоћи и обезбеђење једнородитељских породица, се углавном перципира или као неприхватљив и неморалан начин да се државним новцем компензују последици личних одлука и избора, или као неопходност да се одговори на бројне изазове са којима се суочава велики број ових породица (Rodríguez Sumaza, 2001). Управо зато, познавање основних карактеристика и консеквенци оваквог породичног и животног аранжмана, доприноси бољем разумевању импликација одређених политичких избора.

4.1. КОНЦЕПТУАЛНИЗАЦИЈА ЈЕДНОРОДИТЕЉСКИХ ПОРОДИЦА – ТЕРМИНОЛОШКЕ НЕДОУМИЦЕ И ДОМИНАНТНИ ДИСКУСИ

Савремена социолошка разматрања о породици и породичном животу превасходно су усредсређена на анализу утицаја ширих структуралних и друштвених промене на функционисање породице. Промене у породичном животу и односима, изражене кроз детрадиционализацију и индивидуализацију друштвеног живота, као и плурализацију породичних облика, најчешће се тумаче у контексту и као последица постиндустријализације и постмодернизма (Gillies, 2003). Ипак, међу теоретичарима савременог друштва не постоји сагласност у погледу импликација које ове промене носе са собом. Док једни заузимају крајње песимистички став и истичу да слабљење традиционалних веза доприноси дезинтеграцији моралних оквира и вредности, други сматрају да диверзификованост и плурализам животних стилова води ка демократизацији међуљудских односа (Gillies, 2003).

Савремена породица представља динамичан, флуидан и хетероген концепт, суоченим са преображајем сопствене структуре и односа (Horowitz, 1994; Morgan, 2002; наведено према: Klett-Davies, 2007). Породични живот се схвата као процес, а породица као сложена мрежа односа која стално подлеже променама, за разлику од ранијег виђења породице као статичког ентитета са јасно одређеном структуром (Stacey, 1991; Smart & Neale, 1999; наведено према: May, 2004). Како бисмо боље разумели и објаснили породичне процесе и односе, неопходно је поћи од конкретног контекста, будући да је одређење појма породице условљено доминантним нормативним концептима који су садржани у историјским и културним обрасцима једног народа.

Узимајући у обзир преовлађујућу породичну идеологију, која као норму нуди породичну заједницу родитеља оба пола и њихове деце (биолошке и/или усвојене), једнородитељске породице представљају породични модалитет који побуђује све већу пажњу у савременом академском и јавном дискурсу, будући да осликавају конфликт између процеса еманципације, са једне и очувања породичне традиције, са друге

стране (Klett-Davies, 2007: 21), те се неретко перципирају или као претња и „ризична друштвена група“ или као „симбол друштвених промена“ (Klett-Davies, 2007: 11). Како је реч о комплексном и мултидисциплинарном истраживачком проблему, истраживање једнородитељских породица не представља лак задатак. Разноврсност перспектива и теоријско-концептуалних оквира за анализу, поред одсуства адекватне терминологије и универзалног одређења појма једнородитељске породице, додатно компликује истраживање овог друштвеног феномена нарочито у компаративној перспективи.

4.1.1. Термилошке недоумице и одређење појма

Наизглед једноставним термином „једнородитељска породица“ обухваћени су сложени и разнолики породични варијетети који постоје у реалности - од пост-разводних породица, преко породица обудовелих до породица самих мајки насталих ванбрачним рођењем. Изазовно је говорити о једнородитељским породицама као о јединственом друштвеном феномену, имајући у виду широк спектар околности које их узрокују, свакодневне изазове са којима се суочавају, као и начине на које их интерпретирају и превазилазе (Chambaz, 2001), чиме је индиректно отежано и њихово термилошко и појмовно одређење.

Изразита карактеристика једнородитељских породица јесте њихова у потпуности хетерогена природа. Као такве, једнородитељске породице постоје у свим друштвеним класама и међу свим расним, етничким и старосним групама, те не можемо говорити о типичној једнородитељској породици, односно самом родитељу. Често се наводи да једнородитељске породице, нарочито породице самих мајки, чине жене различите класне и етничке припадности, различитих схватања о томе шта „добро“ материнство/родитељство подразумева, неке су запослене а неке не, једне подижу своју децу потпуно самостално док друге имају подршку очеве деце, својих родитеља или других чланова породице, неке од њих имају разгранате социјалне мреже и контакте, док су друге изоловане и усамљене (Maу, 2006). Најчешће настају

као последица развода, дуготрајне раздвојености, напуштања, смрти партнера, ванбрачног рођења, а међу њима су евидентне разлике у погледу ресурса којима располажу, мотивације и могућности да функционишу као одрживе породичне заједнице. Како у погледу основних обележја, хетерогеност се огледа и у разноврсности термина који се користе како би се означио овај породични модалитет (енгл. „*lone parent*“, „*single parent*“, „*sole parents*“, „*female-headed households*“), а који осликавају стварни варијетет значења и искустава.

У бројним националним контекстима постоји читава лепеза различитих одређења тога шта чини категорију једнородитељске породице у најширем смислу. Енглески термин „*single parent*“ не користи се универзално за означавање свих родитеља који живе сами са својом издржаваном децом, без присуства другог супружника или партнера. Премда је овај израз неутралан како у погледу рода, тако и у погледу узрока настанка и економског статуса, он првенствено реферира на брачни статус (Hughson, 2015). Тако су у британском друштвеном и политичком контексту за означавање породица самих мајки у употреби два термина - израз „*single motherhood*” се најчешће користи да означи породице самих (невенчаних) мајки, настале рођењем деце ван брака, док „*lone motherhood*“ представља генерички термин који поред породица самих мајки насталих ванбрачним рођењем, обухвата додатно и породице разведених мајки и удовица. Аутори Мекхју и Милар (McHugh & Millar), када говоре о националном контексту Аустралије, претежно употребљавају универзални термин „*sole mothers*“, којим су обухваћени сви поменути модалитети (Duncan & Edwards, 1997).

Дакле, одређење појма једнородитељске породице подразумева стварање компромиса између различитих националних дефиниција. Већина земаља дефинише једнородитељске породице користећи два кључна критеријума – одсуство партнера и узраст детета, уз извесне варијације у погледу коришћења овог критеријума (Roll, 1992). Како Рол (Roll, 1992) наводи, приликом дефинисања овог породичног модалитета, три кључна фактора треба узети у разматрање: (1) брачни статус родитеља, (2) структуру домаћинства и (3) одређење појма издржаваног детета.

Када је у питању брачни статус родитеља, једнородитељске породице укључују пост-разводне породице, породице обудовелих и породице самих мајки насталих рођењем ван брака, изостављајући родитеље који живе у кохабитацији⁴, као и оне који су у једном моменту били сами родитељи, а сада се налазе у новом браку или партнерском односу. Што се тиче другог критеријума, односно структуре домаћинства, поред домаћинстава које чине сами родитељи и њихова деца, у категорију једнородитељске породице могу бити укључени и они сами родитељи који са својом децом живе у проширеним домаћинствима, дакле са другим одраслима (рођацима, пријатељима). И на крају, узраст детета је, поред брачног статуса родитеља, најчешћи критеријум за одређење једнородитељских породица. Начин на који се одређује појам „издржаваног детета“ варира у зависности од конкретног националног контекста. Обично је реч о деци млађој од 18 година, уз већа или мања одступања⁵. Узраст детета је, такође, значајан критеријум и са становишта јавних политика, будући да представља критеријум за остваривање права самих родитеља на одређене врсте државних новчаних накнада и услуга. Узимајући сва ова три елемента у обзир, Рол одређује једнородитељску породицу као породицу у којој „један родитељ:

- живи сам – без присуства другог супружника или партнера,
- било у проширеном домаћинству са другим одраслима (рођаци, пријатељи) или не
- и са најмање једним дететом млађим од 18 година“ (Roll, 1992: 13).

Иако је од недавно у компаративним студијама приметна конвергенција ка оваквом одређењу једнородитељских породица - као ситуације у којој један од родитеља живи са својом издржаваном децом, било сам или у проширеном домаћинству, без присуства другог супружника или партнера - недостатак стандардне

⁴ У Холандији су у дефиницију укључени и родитељи који живе у кохабитацији, у случајевима када дете није њихово заједничко (Bradshaw, 1998: 157).

⁵ У Великој Британији једнородитељске породице обухватају саме родитеље са децом малћом од 16 година, али такође и оне са децом млађом од 19 година, која су на редовном школовању (Kiernan et al., 1998: 23).

и општеприхваћене дефиниције чини прилично тешким и компликованим њихово прецизно идентификовање и евидентирање.

4.1.2. Доминантни дискурси и друштвена реалност

Једнородитељске породице представљају сложену друштвену категорију, чије проучавање захтева контекстуализован и мултидимензионалан приступ. Није толико реч о посебном породичном обрасцу, колико о искуству које је одређено позицијом коју родитељи из једнородитељских породица заузимају у свом ширем личном, локалном, друштвеном и историјском контексту.

Дакле, то претпоставља да уколико се једнородитељске породице схвате као сет околности које су обликоване конкретним контекстом, а не као јединствен идентитет (на индивидуалном нивоу), односно категорија (на друштвеном нивоу), у њиховом проучавању и анализи се мора поћи од свакодневног живота самих родитеља на различитим друштвеним просторима и контекстима, као и од сложених и испреплетаних структуралних, материјалних и културних оквира који обликују њихове животе.

Употребљаван на репресиван начин и у пежоративном смислу, сам концепт једнородитељске породице је одувек носио са собом негативну конотацију, која је условљена различитим схватањима по питању рода, сексуалности и породице. Будући да претпоставља одступање од идеализоване друштвене норме, често се користи за истицање друштвених очекивања у погледу родних улога и односа. На тај начин се, нарочито када је реч о породицама самих мајки, прави разлика између „одговарајућих“ жена, које су удате или имају партнера, и оних „проблематичних“ које нису под мушком контролом, те се успоставља диференцијација између „нормалних“ нуклеарних и других, „неадекватних“ породица. Као последица тога, једнородитељске породице се често сматрају претњом за стабилност друштва, будући да се деца подижу и о њима се стара у „неадекватном“ породичном окружењу. Такође, на њих се гледа

као и на друштвени проблем, не само због увреженог мишљења да су овакви породични модалитети, односно њихови чланови зависни од различитих државних бенефиција и услуга, већ и због веровања да доприносе развоју културе зависности, стварањем друштвене поткласе сиромашних и незапослених (Duncan & Edwards, 1997; Maу, 2006). Свакако да поред ових постоје и друге и другачије перспективе, које представљају саме родитеље, преваходно саме мајке, као јаке, независне и аутономне појединце, али њихов број и утицај је уистину ограничен.

Различити политички и морални дискурси о једнородитељским породицама пружају значајан увид у контекст у коме сами родитељи живе. Институционалне и друштвене структуре доприносе доминацији одређених дискурса, дајући им тако легитимитет у односу на остале. Доминација одређеног дискурса или сета дискурса о једнородитељским породицама, поред тога што утиче на то, како ће ова појава бити перципирана, доприноси и успостављању параметара о томе шта сами родитељи треба да чине и како да поступају, као и на који начин држава треба да интервенише, тј. каква је њена улога. Са друге стране, политика државе према једнородитељским породицама и породицама уопште, односно карактер конкретног режима благостања заједно са проминентним политичким становиштима представљају полазну тачку за формирање дискурса о једнородитељским породицама.

Значај појединих дискурса варира током времена, унутар одређеног друштвеног простора и друштвених група (Duncan & Edwards, 1999). Иако одређени дискурси стичу легитимитет у националном контексту, евидентне су варијације у актуелности неких перспектива током времена, тако да у одређеном моменту различити дискурси и терминологија могу добити примат, док други могу бити маргинализовани.

У актуелним академским и политичким полемикама о једнородитељским породицама могуће је издвојити неколико различитих дискурса који на најбољи начин осликавају друштвену конструисаност концепта једнородитељске породице. Заједничко за већину њих је да носе са собом негативну конотацију, односно да

објашњењу и анализи једнородитељских породица приступају из тзв. перспективе оријентисане на проблем. Тако расправе о једнородитељским породицама, односно самим родитељима, актуелизују најмање четири разлога за забринутост (Rodríguez Sumaza, 2001).

Полазећи од моралне аргументације, у једном делу расправа сами родитељи се окривљују за колапс друштвеног и породичног живота и подривање друштвене стабилности, истичући њихов наводни недостатак морала. Значајан разлог за забринутост јесте и економски трошак који једнородитељске породице представљају за државу. Не само да пораст трошкова за обезбеђење социјалне сигурности самих родитеља представља значајан финансијски издатак за државе благостања, већ се тако подстиче и њихово све веће ослањање и зависност од државних бенефиција. Благостање и добробит деце која живе у једнородитељским породицама је, такође, један од разлога за забринутост. Постоји опште уверење да живот у једнородитељској породици има негативне реперкусије на децу, премда не постоје чврсти докази за такву врсту закључка. И на крају, изузетно висок степен финансијског сиромаштва и материјалне депривације међу самим родитељима још један је разлог за забринутост (Rodríguez Sumaza, 2001). Ово упућује на закључак да преовлађујућа политичка реторика о самим родитељима може да допринесе стварању патолошке, проблематичне и стигматизирајуће слике о једнородитељским породица, која може бити једнако нереална као и идеал стандардне нуклеарне породице са којом се овај породични модалитет често пореди.

Систематизујући социо-политичке и академске дебате о једнородитељским породица у Великој Британији, Данкан и Едвардс (Duncan & Edwards, 1999) истакли су постојање четири доминантна дискурса: (1) једнородитељске породице као „социјална претња“ („*social threat*“), (2) као „социјални проблем“ („*social problem*“), (3) као „алтернативни животни стил“ („*lifestyle change*“) и (4) као „бекство од патријархата“ („*escaping patriarchy*“) (Duncan & Edwards, 1999: 26; Томановић et al., 2014: 12). Иако наизглед могу деловати као супротстављени и неповезани, ова четири дискурса се неретко преклапају и комбинују.

4.1.2.1. Једнородитељске породице као „друштвена претња“

Према овом дискурсу, једнородитељске породице, нарочито породице самих мајки, представљају друштвену претњу, како у моралном тако и у финансијском смислу, и део су поткласе која није заинтересована да обезбеди своју егзистенцију на легитиман начин. У оквиру њега, три проблема заокупљују највећу пажњу: морална неодговорност и неморалност самих мајки, њихова невољност и незаинтересованост за тражење посла и укључивање у процес рада уопште и, као логична последица тога, раст издатака за државу (Klett-Davies, 2007).

Основу за овај дискурс чини Марејев (Murray, 1994) концепт поткласе, који узроке социјалне искључености проналази у моралним и културним карактеристикама оних који су искључени. Они за њега представљају тзв. поткласу, која је културолошки другачија од оног што је конвенционално. На примеру једнородитељских породица то би значило да одсуство мушкарца, било као партнера и храниоца породице или очинске фигуре, уз незапосленост и зависност од државних бенефиција доприноси појави малолетничког преступништва. На тај начин и деца и саме мајке стварају поткласу, која се затим перципира као претња по стабилност друштва (Murray, 1994).

Данкан и Едвардс (Duncan & Edwards, 1999: 31) наглашавају одговорност самих мајки за ситуацију у којој се налазе, означавајући их главним актерима за настанак поткласе, будући да се оне саме опредељују да примају државне бенефиције и живе о трошку државе јер укључивање у процес рада или улазак у брак виде као неекономично. Делимичну одговорност у свему томе имају и државе благостања, које подржавају зависност од државних трансфера, те за појединце одлука да живе у нуклеарној породици или да се укључе у процес рада не представља рационалан избор. Оваква „неморална“ рационалност се културолошки репродукује у свакодневном животу поткласе (Murray, 1994). Сходно томе, они закључују да породице самих мајки саме носе целокупну одговорност за своју друштвену позицију (Duncan & Edwards, 1999).

4.1.2.2. Једнородитељске породице као „друштвени проблем“

Како Данкан и Едвардс (Duncan & Edwards, 1999: 25) наводе, социо-политичке дебате о једнородитељским породицама у Великој Британији поларизоване су између два главна становишта – саме мајке се опајају или као „*друштвена претња*“ или као „*друштвени проблем*“. Кључна разлика између ова два дискурса је у начину на који тумаче однос структуре и актера. У дискурсу о једнородитељским породицама као *друштвеном проблему*, саме мајке су позициониране као жртве друштва, стога би требало да добију више помоћи. Наиме, оне желе да се укључе у процес рада и обезбеде егзистенцију за себе и своју децу, али спољашња ограничења у погледу структуре и карактера државе благостања их онемогућавају да то учине, доводећи тако и њих и њихову децу у економски и друштвено депривилегован положај.

У оквиру овог дискурса, концепт поткласе се не употребљава у смислу постојања другачијег, саморепродукујућег дела друштва, који постоји изван постојећих културних, политичких и економских норми. Насупрот томе, овде се заступа становиште да ниједна поткласа није добровољно изопштена већ је „избачена“ из друштва, будући да су економски и социјални узроци ове маргинализације изван контроле оних на које утичу. Како би се унапредио положај самих мајки, заговорници овог приступа се залажу за промену у систему државних трансфера и услуга (нарочито услуга бриге о деци), чиме би се самим мајкама омогућило да се укључе у процес рада и индиректно реше проблем сиромаштва и зависности од помоћи државе (Klett-Davies, 2007).

Овај дискурс је у Великој Британији постао утицајан након победе Лабуристичке партије на изборима 1997. године, будући да су до тада породице самих мајки виђене као друштвена претња. Он је уклопљен у „*welfare to work*“ стратегију нових лабуриста која је за циљ имала да саме мајке укључи у процес рада и на тај начин прекине њихова зависност од социјалне помоћи (Klett-Davies, 2007). Виђење самих мајки као друштвеног проблема је кључно за дефинисање државне политике у Немачкој. Ипак, доминантна реторика по питању самих мајки у немачкој социјалној

политици се значајно разликује од оне у Великој Британији. Иако је преовлађујуће становиште да их треба сажаљевати јер су сиромашне, преоптерећене и чине део тзв. „непотпуних“ породица, саме мајке у Немачкој нису укључене у специјалне државне програме који су креирани искључиво и првенствено за њих, већ су део општих политика које таргетирају све мајке, чиме се ствара знатно повољније окружење за њихов живот.

4.1.2.3. Једнородитељске породице као „алтернативни друштвени стил“

За разлику од претходна два дискурса, која једнородитељске породице, тј. породице самих мајки, представљају у негативном контексту и на пежоративан начин, дискурс о једнородитељским породицама као „алтернативном животном стилу“ ставља саме мајке у знатно повољнији контекст. Одлуке појединаца о начину организације породичног живота и односа међају се у контексту свеобухватних економских, социјалних и културних промена на глобалном нивоу.

Овај дискурс полази од постмодернистичког истицања породице као флуидног, промењивог концепта и успостављања нових норми свакодневног живота и међуљудских односа, што је уједно и кључни елемент који разликује овај дискурс од дискурса који једнородитељске породице види као социјални проблем (Beck & Beck-Gernsheim, 1995). Оно што је заједничко за ова два поменута дискурса је да промене у начину живота неизбежно доводе до одређених социјалних проблема, будући да је институцијама у друштву неопходно неко време да се прилагоде (Duncan & Edwards, 1999).

Дакле, пажња се преусмерава са породица самих мајки, будући да оне представљају само један део ширих друштвених промена, које се огледају у диверзификованим породичним облицима и променама у родним односима. То има и своје практичне импликације, јер јавне политике сада имају за циљ стварање бољих услова за све породице, кроз скраћење радног времена или свеобухватније политике

одсуства. У том смислу, Шведска је постигла најзапаженије резултате, где је овај дискурс и најутицајнији. Наиме, породице самих мајки су обухваћене универзалном државном политиком у погледу плаћеног рада, родитељства и породице, док се у јавном дискурсу не прави разлика између једнородитељских и двородитељских породица.

Стандардизација једнородитељских породица, као још једног од породичних модалитета, подразумева недвосмислено прихватање промена у родним односима и односа моћи између жена и мушкараца. Пораст броја самих мајки свуда у свету добрим делом је последица већег учешћа жена на тржишту рада и дезинтеграције традиционалне поделе рада (Beck & Beck-Gernsheim, 1995). Прихватање жена као равноправних грађана, уважавајући њихову економску независност и моћ, је питање које покреће четврти и последњи дискурс.

4.1.2.4. Једнородитељске породице као „бекство од патријархата“

Овај дискурс своју основу налази у радикалном феминизму, који полази од становишта да су брак, породица и хетеросексуалност главне сфере женског угњетавања. „Родна револуција“, односно промена родних односа представља један од главних разлога реструктурирања породичних облика, како наводе заговорници овог дискурса, док истовремено истичу да дискурс о „*алтернативном животном стилу*“ не узима довољно у обзир континуиране неједнакости између мушкараца и жена (Duncan & Edwards, 1999). Жене су све мање спремне да прихвате контролу мушкараца над својим животима, а приступ плаћеном раду, савремена средства контрацепције и развод су инструментализовано коришћени у ту сврху. Самостално родитељство и живот у једнородитељској породици се види као ослобођење како од приватног патријархата – подређености мужу или оцу, тако и од јавног патријархата – подређености мушкарцима у процесу рада и политици. И поред уважавања економских и социјалних изазова са којима се саме мајке суочавају, овај приступ је

углавном усредсређен на позитивне аспекте и олакшавајуће ефекте како за децу тако и за саме мајке (Klett-Davies, 2007).

Дакле, животи жена су се променили и оне су постале знатно независније, а и њихов доживљај мушкараца се променио, те је за њих незамисливо да и даље учествују у традиционалној подели рада и улога. Економска зависност више не представља препреку за саме мајке да побегну од патријархата, па и по цену да буду на „државним јаслама“, односно да су зависне од државних бенефиција, на које се, у оквиру овог дискурса, гледа знатно позитивније.

4.1.3. Контекстуализација дискурса

У претходном делу је било речи о томе како одређени дискурси стварају различите оквире за разумевање феномена једнородитељских породица. Они представљају својеврсне концепте, који заједно са друштвеном и политичком праксом, формирају експлицитно или имплицитно значење појма самосталног родитељства (Duncan & Edwards, 1999). Ти концепти и праксе се разликују у зависности од конкретног друштвеног контекста, и могу имати или нарочито значајну или више симболичну улогу. То је делом условљено начином на који су одређени дискурси уклопљени у шири дискурс и политички оквир специфичног режима благостања.

Дискурс „друштвене претње“ је могуће једноставно сместити у либерални режим благостања (Сједињене Америчке Државе и Велика Британија), у којем је зависност од социјалне помоћи пропраћена стигмом. Овај дискурс је у периоду од 1940. до 1970. године, у оба национална контекста, био озбиљно доведен у питање услед доминације дискурса „друштвеног проблема“ (Song, 1996; Lewis, 1998). Дискурс „друштвеног проблема“ је уклопљен у конзервативни режим са нагласком на статусне разлике, као што је то случај у Немачкој, док је дискурс о „алтернативном животном стилу“ више одговара социјално-демократском режиму (Шведска), у коме је равноправност полова недвосмислен циљ. Дискурс о „бекству од патријархата“ је

тешко уклопити у било који од режима благостања и сходно томе, има мало утицаја на креирање конкретне политике (Duncan & Edwards, 1999). Дискурси који немају легитимитет на националном нивоу, могу имати утицаја на поједине групе самих родитеља које живе на одређеној територији или локалној заједници, утичући на то како они себе доживљавају и како су интегрисани у друштво. Начин на који сами родитељи доживљавају себе и своју ситуацију одређен је поред националног и политичког и материјалним и друштвеним контекстом конкретног простора у коме живе.

Према томе, приликом истраживања комплексног и мултидимензионалног истраживачког проблема попут једнородитељских породица и самих родитеља неопходно је посебну пажњу обратити на то на који начин је категорија самог родитеља употребљена и у ком конкретном контексту, ко чини ову категорију и какве то последице има на свакодневни живот различито позиционираних припадника/ца ове друштвене скупине.

4.2. ИЗАЗОВИ ЈЕДНОРОДИТЕЉСКИХ ПОРОДИЦА – КОМПАРАТИВНИ ПРЕГЛЕД ИСТРАЖИВАЊА

У последњих неколико деценија, једнородитељске породице *de facto* задобијају све већу пажњу како истраживача, тако и креатора јавних политика. Њихова све већа видљивост у јавном простору, узрокована повећањем броја једнородитељских породица у савременом друштву, резултирала је потребом за проучавањем њиховог положаја, проблема са којима се суочавају, као и помоћи и подршке која им је доступна. Бројна истраживања у оквиру различитих научних дисциплина (економије, социологије, психологије, социјалног рада, социјалне политике и сл.) показала су да сами родитељи представљају једну од најугроженијих и свакако вишеструко депривираних друштвених група. Живот у једнородитељској породици и овакав облик родитељства уско су повезани са ризицима попут сиромаштва и социјалне искључености, незапослености, немогућности усклађивања породичног и

професионалног живота, лошег здравственог стања, стреса и др. (Mullins et al., 2011; Burström et al. 2010; Misra et al., 2007; Christopher, 2005; Shaver, 2002; Christopher, 2002; Christopher et al., 2002; Whitehead, et al., 2000; Bradshaw et al., 1993). Како је реч о вулнерабилној друштвеној скупини, истраживање овог феномена доприноси бољем сагледавању и разумевању начина на који се држава благостања односи према рањивим друштвеним групама. Будући да су породице самих мајки најзаступљеније у оквиру овог породичног модалитета, политике према самим родитељима треба да одражавају опште ставове државе благостања о родној равноправности, тј. да представљају индикатор оствареног степена родне равноправности у конкретном друштву, односно режиму благостања.

Неретко се наводи да се породице самих родитеља суочавају са троструким дефицитом, превасходно у погледу ресурса, запослености и политике, који удружени додатно отежавају свакодневни живот самих родитеља и њихових породица (Nieuwenhuis & Maldonado, 2017). Ресурси које сами родитељи имају на располагању, њихове социоекономске прилике, као и чињеница да у домаћинству постоји само једна особа која доприноси и брине се о осталим члановима, значајно отежавају напоре самих родитеља да на адекватан начин обезбеде своје породице. Премда је већина самих родитеља запослена са пуним радним временом, велики део њих нема адекватно запослење. Најчешће су ангажовани на слабо плаћеним пословима, без адекватне заштите запослења, уз одсуство флексибилности у погледу усклађивања породичних и професионалних обавеза. Неадекватне новчане бенефиције, исувише скупе услуге бриге о деци, неплаћено родитељско одсуство, недостатак одговарајућих мрежа помоћи и подршке, само су неке од мањкавости јавних политика које не успевају да обезбеде породице и заштите их од небројаних ризика којима су изложене у савременом друштву.

Несумњиво да једнородитељске породице чине све учесталији породични модалитет што ствара озбиљне разлоге за забринутост. Процењује се да већина деце бар један део детињства проведе одрастајући у породици са само једним родитељем, док у Сједињеним Америчким Државама (САД) у сваком тренутку скоро половина од

укупног броја деце живи у једнородитељским породицама (Heuveline et al., 2003; OECD, 2011). У већини земаља које окупља Организација за економску сарадњу и развој (ОЕЦД), дошло је до повећања удела једнородитељских породица - у просеку, око 15% деце живи у породицама са само једним родитељем (OECD, 2011). Овај проценат варира и креће се од 5%, колико износи у Грчкој, до 26% у Сједињеним Америчким Државама (САД). Поред пораста броја једнородитељских породица у апсолутном смислу, бележи се и повећање њиховог удела у укупном броју домаћинстава са децом. У Европи, једнородитељске породице чине 10,4% домаћинстава са децом – и та стопа варира од 3,5% у Румунији до 20,5% у Великој Британији. Највећи број деце долази из једнородитељских породица самих мајки, чак 16%, док само 2,1% чине деца из породица самих очева (Ruggeri & Bird, 2014). Олакшане процедуре за развод бракова, заједно са адекватном правном заштитом од насиља у породици, умногоме су допринеле повећању стопе једнородитељских породица у оним земљама где су се овакве законске промене догодиле. Како би објаснила неједнаку дистрибуцију једнородитељских породица, поједина истраживања као узроке наводе комбинацију утицаја економских фактора (зараде жена и мушкараца), не-економских фактора (промене у родним улогама, понашању и друштвеним нормама) као и легализацију абортуса и доступност контрацепције (Ellwood & Jencks, 2004; McLanahan, 2004, наведено према: Ruggeri, Bird, 2014).

Различите студије које се баве проблематиком једнородитељских породица настоје да укажу на тешкоће и изазове са којима се ове породице сусрећу у свакодневном животу и функционисању, као и да допринесу да ова, врло често, „невидљива и маргинална“ друштвена група постане уочљивија. Преглед који следи, представља покушај да се на концизан начин, кроз анализу и компаративни преглед налаза најрелевантнијих истраживања, сагледају основне карактеристике, потребе и проблеми једнородитељских породица.

4.2.1. Једнородитељске породице и сиромаштво

Пораст броја једнородитељских породица у последњих неколико деценија и њихова све већа изложеност ризику од сиромаштва, усмерили су пажњу јавности и интензивирали научне расправе о овом друштвеном феномену (McLanahan & Percheski, 2008; Trifletti, 2007). У многим земљама, једнородитељске породице су у већем ризику од сиромаштва од двородитељских породица, премда постоје знатне варијације између земаља у погледу стопа сиромаштва (Brady & Burroway, 2012; Gornick & Jäntti, 2012). У САД, једнородитељске породице бележе изузетно високе стопе сиромаштва у поређењу са двородитељским породицама, док су у нордијским земљама стопе сиромаштва и једнородитељских и двородитељских породица знатно ниже. Бројне студије наглашавају везу између живота у једнородитељској породици и сиромаштва, првенствено дечијег и сиромаштва жена (Ananat & Michaels, 2008; Bianchi, 1999; Seccombe, 2000; Thomas & Sawhill, 2002). Деца која живе у једнородитељским породицама су у већем ризику од сиромаштва у односу на децу у другим породицама (Bradshaw & Chzhen, 2009; Marlier & Atkinson, 2010). Деведесетих година прошлог века у земљама ОЕЦД-а вероватноћа да деца из једнородитељских породица буду сиромашна била је у просеку четири пута већа у односу на децу из других породица (UNICEF, 2000: 11). Разлике између земаља у погледу настанка, заступљености и обима сиромаштва код самих мајки могу се у великој мери приписати разликама у стопама запослености и разноврсности система социјалне заштите и породичне политике (Misra et al., 2007). То се првенствено тиче начина на који је улоге саме мајке одређена, било као мајке или запослене жене и храниоца породице, као и како су ове улоге преведене у конкретне политике. У суштини, политике изражавају родне ставове о узајамном утицају породице, државе и тржишта (Daly & Lewis 2000). У околностима када се породица и брига о деци сматрају приватном (женском) одговорношћу, улога државе у погледу обезбеђивања услуга бриге о деци је прилично ограничена, а мере политике су сведене на новчане накнаде са циљем помоћи око васпитања деце. Дакле, жене су *de facto* мајке и оне које воде бригу деци, што је био случај у Великој Британији све до краја деведесетих година прошлог века (Lewis,

2006). Насупрот томе, када се саме мајке перципирају као храниоци породице, мере државне политике, попут накнада за родитељско одсуство и јавних услуга бриге о деци, се развијају са циљем олакшавања и подстицања запослености и усклађивања професионалног и породичног живота. Пример за то су свакако нордијске земље, где је државно „уплитање“ у погледу бриге и васпитања деце сматрано како обавезом, тако и неопходношћу (Lewis, 2006).

Сиромаштво за поједине саме родитеље представља само ефемерно обележје, чији је један од окидача за настанак развод брака и распад партнерства (Vandecasteele, 2010). Ипак, за већину самих родитеља сиромаштво представља трајну одредницу овакве породичне структуре. Одређене студије, које су се бавиле анализом исхода живота деце у првих пет година, су показале да је скоро 60% оних који су (током овог периода) имали статус самог родитеља било сиромашно током читавог периода. Истовремено, само 10% самих родитеља никада није било сиромашно, што је далеко мање у поређењу са 81% оних који су у браку, односно 65% оних у кохабитацији (Panico et al., 2010: 86).

Квалитативна истраживања са самим мајкама указују да проблем не представљају само ниски приходи, већ и извори прихода који су комплексни и несигурни, што отежава постизање финансијске сигурности у конкретном контексту (Millar, 2011; Ridge & Millar, 2011). Налази различитих истраживања потврђују зависност самих родитеља од различитих облика државних трансфера и новчане помоћи, који чине знатан део њихових прихода (Bradshaw et al. 1996). Чак и када су запослени и када зарађују, сами родитељи највећи део својих прихода остварују од социјалних трансфера (Rainwater 1999, Hobson 1990).

У академском и јавном дискурсу постоје четири врсте објашњења сиромаштва једнородитељских породица, која наглашавају значај различитих фактора: породичне структуре, радног статуса/запослености, родног режима и јавних политика (Duyulmus & Van den Berg, 2015).

Ранија истраживања су истицала везу између недостатка подршке другог супружника и тешкоће у подизању деце у породицама самих мајки (Secombe, 2000; Sorensen, 1994). Међутим, таква објашњења, која су полазила од породичне структуре и њених карактеристика, често нису узимала у обзир разлике између земаља у погледу стопа сиромаштва једнородитељских породица упркос њиховој сличности у погледу броја. Студија УНИЦЕФ-а о сиромаштву деце говори у прилог овој тврдњи, наводећи као примере Шведску и Велику Британију. Наиме, обе земље су средином 1990-их година имале готово исти број деце која су живела у једнородитељским породицама (20% у Великој Британији и 21,3% у Шведској), али су се њихове стопе сиромаштва драстично разликовале – 19,8% у великој Британији у односу на 2,6% у Шведској (UNICEF, 2000: 15).

Друге студије полазе од образаца запошљавања жена/мајки у једнородитељским породицама како би објасниле њихове ниске приходе, наглашавајући да је незапосленост, а не породична структура главни узрок сиромаштва једнородитељских породица (Millar & Andrea, 1996). Стопе запослености мајки су генерално ниже у односу на жене без деце (Keck & Saraceno, 2013), а стопе запослености самих мајки знатно ниже у односу на оне које су у браку (Knijn et al., 2007). Чини се да је веза између запослености и сигурности прихода у једнородитељским породицама нарочито комплексна. Стопе сиромаштва међу незапосленим самим родитељима се значајно разликују, и крећу се од 65% у Великој Британији до 24% у Шведској (Knijn et al., 2007). Бити незапослен сам родитељ не значи аутоматски и бити сиромашан и обрнуто. У свим земљама ОЕЦД-а у периоду од 1980-2000. године стопа запослености самих родитеља је порасла са 67% на 71% (OECD, 2011: 238). Ипак, овај тренд није био испраћен и сразмерним смањењем сиромаштва код самих родитеља. У Европи, такође, постоје и значајне међудржавне разлике у погледу пракси запошљавања самих мајки са пуним и скраћеним радним временом. У Холандији више од 50% самих мајки ради са скраћеним радним временом, док у Шведској чак 80% самих мајки има флексибилно радно време.

Разноврсни обрасци запошљавања условљени су комбинацијом различитих јавних политика.

Евидентно је да је сиромаштво једнородитељских породица такође повезано и са родним неједнакостима на тржишту рада. Бројне студије су утврдиле постојање значајних разлика у висини прихода између породица самих мајки и породица самих очева, констатујући да породице самих мајки имају знатно ниже приходе, док су породице самих очева знатно мање изложене ризику од сиромаштва (Eydoux & Letablier, 2007: 44, наведено према: Duyulmus & Van den Berg, 2015). И даље присутан родни јаз у зарадама жена и мушкараца доприноси схватању да је висока стопа сиромаштва међу породицама самих мајки бар делом последица неједнаке родне структуре у радној снази (Bradshaw & Chzhen, 2009). Такође, поред неједнакости полова на тржишту рада, неравноправна подела обавеза бриге о деци и немогућност усклађивања породичних и професионалних обавеза додатно отежавају животе самих мајки. Стога, политике усклађивања породичног и професионалног живота, као и политике бриге о деци имају велики утицај на могућности запошљавања самих родитеља, као и врсту послова која им је на располагању.

Значајан број студија бавио се и утицајем социјалне политике на међудржавне разлике у погледу сиромаштва деце, жена и самих мајки, односно укупног сиромаштва (Huber et al., 2009; Misra et al., 2007). Те студије су показале да социјална политика има кључни ефекат на сигурност прихода самих родитеља (Heuveline & Weinschenker, 2008). Поједина истраживања су била фокусирана и на редистрибутивне политике (порезе и трансфере) налазећи да су оне нарочито ефикасне у смањивању сиромаштва, посебно у домаћинствима са једним родитељем (Gornick & Meyers, 2003; McLanahan et al., 1995). Жен и Бредшо (Chzhen & Bradshaw, 2012) су у својој анализи, која је обухватила 27 држава чланица ЕУ, показали да постоји значајна разлика у стопама сиромаштва деце из једнородитељских породица пре и после социјалних трансфера. Деца у једнородитељским породицама су у знатно већем ризику од сиромаштва и материјалне депривације у односу на оне у двородитељским породицама. Ризик од сиромаштва и материјалне депривације је повезан са различитим узроцима настанка

једнородитељских породица, и већи је у породицама самих мајки које имају више деце и које су лошијег образовног статуса, као и у једнородитељским породицама невенчаних самих мајки. Деца су нарочито изложена ризику од сиромаштва у породицама где сам родитељ није у могућности да ради, нарочито не пуно радно време. Разлике између земаља су биле очигледне и када је реч о уделу који социјална давања у појединачним државама благостања имају у смањењу сиромаштва деце у једнородитељским породицама. Налази су показали да су ови трансфери били најефикаснији у смањењу сиромаштва у Великој Британији, Мађарској, Ирској, Данској, Финској и на Исланду, смањивши стопу сиромаштва деце у једнородитељским породицама за 50% и више. До сличног закључка су дошли Брејди и Боровеј (Brady & Burroway, 2012), наводећи да државе благостања са свеобухватним, великодушним и универзалним обезбеђењем значајно доприносе смањењу сиромаштва самих мајки. Дуже родитељско одсуство, мањи удео неплаћеног одсуства, већи износ породичних давања, доприносе нижим стопама сиромаштва међу свим породицама са децом, а породична давања највише доприноси смањењу сиромаштва код самих очева (Maldonado & Nieuwenhuis, 2015). Дакле, оно што треба узети у обзир у свакој анализи, а до чега су дошле и поменуте студије, јесте да држава благостања, односно конкретан режим благостања има вишеструке реперкусије на сиромаштво самих родитеља и њихових породица.

4.2.2. Једнородитељске породице и запосленост

Као што је напред већ поменуто, несигурност запослења и прихода по основу запослености кључна су својства једнородитељских породица које се суочавају са сиромаштвом и материјалном депривацијом. Анализа коју су спровели Адема и сарадници (Adema et al., 2014) потврдила је да је ризик од сиромаштва уско повезан са запосленошћу, те да се породице без запослених чланова суочавају са највећим ризикум од сиромаштва. Незапосленошћу су генерално више погођене једнородитељске породице, и управо је незапосленост кључни узрок њиховог

сиромаштва. У готово трећини земаља ОЕЦД-а, једнородитељске породице са одраслим запосленим чланом су углавном сиромашније од двородитељских породица где је само један родитељ запослен. Иако земље ОЕЦД-а бележе раст стопе запослености самих родитеља, стопе сиромаштва су у просеку и даље високе.

На основу података из Анкете о радној снази, Рогери и Бирд (Ruggeri & Bird, 2014) су направили анализу запослености самих родитеља у Европи, и показали да је стопа запослености мајки које имају партнера (било да су у браку или кохабитацији) знатно већа у односу на стопу запослености самих мајки, што у великој мери доприноси повећању социо-економског јаза између једнородитељских и двородитељских породица. Узроке за поменуте разлике у стопама запослености између самих мајки и оних које имају партнере, аутори проналазе у нижем степену образовања самих мајки (што ограничава могућности за запошљавање, а и саме послове који су им на располагању), њиховој старосној доби, недостатку одговарајућих послова (попут оних са флексибилним условима рада, који су у близини куће и адекватно плаћени) и њиховој „неатрактивности“ за поједине послодавце (који саме родитеље виде као ризичну групу за запошљавање). Студија која је обухватила саме родитеље чија су најмлађа деца старости између 5 и 6 година, идентификовала је следеће препреке за запошљавање самих родитеља: велике породице (троје или више деце), лоша оспособљеност за рад (ниске квалификације и недовољно искуства), лоше здравље (ограничење радне способности), ниска радна оријентација (нема очекивања да се укључи у процес рада) и висока незапосленост на локалном тржишту рада (Наух, 2012).

Не тако мали број самих родитеља се налазе у зачараном кругу недовољно плаћеног, нестабилног запошљавања и незапослености, без значајних последица по унапређење животног стандарда (McQuaid et al., 2010). Полазећи од врсте посла, сами родитељи несразмерно више у односу на оне у браку обављају ниско квалификоване послове – чак 27% самих родитеља је ангажовано на пословима чишћења, складиштења, припремања хране и угоститељским пословима, у поређењу са 10% родитеља из двородитељских породица (Graham & McQuaid, 2014: 9).

Према налазима ОЕЦД-а (OECD, 2011: 216), већина самих родитеља је запослена, а стопа запослености је од средине 1980-их до 2008. године порасла са 67% на 75%. Иако су сами родитељи углавном ангажовани са пуним радним временом (Casey & Maldonado, 2012), 21% запослених самих родитеља и њихових породица живи у сиромаштву, у поређењу са 61% оних који су незапослени. Запосленост и приходи по основу запослености представљају кључни фактор за смањење ризика од сиромаштва код самих родитеља. Ипак, за већину њих ови приходи нису довољни да обезбеде да се домаћинства самих родитеља нађу изнад линије сиромаштва.

Политике усклађивања породичног и професионалног живота доприносе превазилажењу препрека у запошљавању родитеља (Nieuwenhuis et al., 2012), као и ублажавању јаза у запошљавању и сиромаштву између једнородитељских и двородитељских породица (Maldonado & Nieuwenhuis, 2015). С обзиром на изражену родну природу самосталног родитељства, односно чињеницу да се жене чешће налазе у улози самог родитеља и да имају неповољнију позицију на тржишту рада, не изненађује да се политике које за циљ имају усклађивање породичног и професионалног живота доводе у везу са нижом преваленцом неадекватних зарада, нарочито међу самим родитељима. Приступачне и квалитетне услуге бриге о деци омогућавају родитељима да сачувају запослење. Поред тога, постојање јавних установа за бригу о деци нарочито олакшава самим родитељима у ситуацијама продуженог и неубичајног радног времена. Међутим, непрекидна флексибилизација тржишта рада није увек испраћена и флексибилним радним временом установа за бригу о деци (Gornick & Meyers, 2003). Коришћење услуга бриге о деци највише доприноси онима са више ресурса, попут двородитељских породица (Ghysels & Van Lancker, 2011). Зато не чуди што у већини земаља ОЕЦД-а, једнородитељске породице у поређењу са двородитељским издвајају знатан део својих прихода за услуге бриге о деци (OECD, 2011).

4.2.3. Једнородитељске породице и мреже помоћи и подршке

Постојање или непостојање мрежа помоћи и подршке кључно је за добробит једнородитељских породица и може допринети да сами родитељи сачувају радно место и запослење или остану без њега. Баке и деке су најчешће главни извор подршке за родитеље из једнородитељских породица. Они имају важну улогу када је у питању неформална (сродничка) брига о деци, и заједно са сиблинзима представљају значајан извор подршке (Kidner, 2012).

Бројна квалитативна истраживања су испитивала улогу коју мреже помоћи и подршке имају у животима самих родитеља и шта оне за њих представљају, као извор практичне и емоционалне подршке. Налази до којих су дошли наглашавају значај подршке проширене породице и пријатеља за постизање баланса између радних обавеза и обавеза бриге о деци. Наиме, од неформалних међуљудских односа зависи степен до ког ће запослене саме мајке успети да остваре одређену врсту флексибилности на послу која им је потребна. Неадекватни међуљудски односи могу бити извор стреса, попут послодаваца и колега који немају разумевања за флексибилност на радном месту, која је самим родитељима неопходна како би могли да ускладе посао и обавезе бриге о деци (Millar & Ridge, 2008).

Иако ове неформалне мреже представљају кључни извор подршке, који самим мајкама омогућава да се врате на посао, то доводи до тога да саме мајке померају своју „зависност“ са државе на породицу. Међутим, немају сви сами родитељи приступ таквим мрежама помоћи и подршке. У ситуацијама када им је таква помоћ доступна, треба имати на уму да се приличан терет налази и на онима који ту помоћ и подршку пружају.

4.2.4. Једнородитељске породице и здравствене импликације

Бројне студије испитују повезаност између самосталног родитељства и лошег здравственог стања и здравственог понашања самих родитеља (Marryat & Martin, 2010; Burström et al., 2010; Hill, 2013). Иако значајан део научне и стручне литературе говори у прилог постојању овакве везе, неретко се истиче да је она у великој мери условљена материјалном депривацијом и незапосленошћу са којом се сами родитељи суочавају, а о чему је у претходном делу било речи (Fritzell et al., 2012; Harkness, 2013). Налази појединих истраживања показују да у ситуацијама када се материјални фактори контролишу, ова повезаност је незнатна.

Информације о здравственом стању самих родитеља и здравственим неједнакостима са којима се суочавају потичу од података из истраживања, који су добијени било самопроценом менталног и физичког здравља, било на основу прецизно дизајнираних инструмената којима се мере симптоми лошег здравственог стања. Сами родитељи чешће пријављују лоше ментално и физичко здравље у односу на родитеље из двородитељских породица. Подаци из дугорочне студије о одрастању у Шкотској, који су коришћени за испитивање исхода менталног здравља мајки током петогодишњег периода, су показали да су саме мајке чешће пријављивале како пролазне проблеме (23% у односу на 16% код мајки у двородитељским породицама), тако и учестале проблеме са менталним здрављем (27% у односу на 11% код мајки у двородитељским породицама) (Marryat & Martin, 2010: 12). Харкнес (Harkness, 2013) је, на основу панел истраживања домаћинства у Великој Британији, дошла до налаза који показују снажну повезаност између плаћеног рада и побољшања менталног здравља код самих мајки. Посао, који мајци омогућава да успостави задовољавајући баланс између професионалних и обавеза бриге о деци, у знатно већој мери од саме зараде смањује ризик од депресије. Стога, она закључује да је подршка самим мајкама да пронађу одговарајуће запослење, тако да могу да ускладе породични и професионални живот, далеко значајнија од било које финансијске добити од самог запослења (Harkness, 2013). Значајан број налаза показује да су саме мајке знатно лошијег општег здравственог стања у односу на мајке у двородитељским породицама

у свим професионалним групама, те да чешће болују од хроничних болести (Burstrom et al., 2010; Hill, 2013).

Самостално родитељство заједно са незапосленошћу има нарочито девастирајући утицај на здравље. Подаци из истраживања спроведених у Великој Британији, Италији и Шведској показују не само да незапосленост има негативније последице по здравље самих мајки него мајки из двородитељских породица, већ долази до синергије између самосталног родитељства и незапослености, чиме је њихов укупни утицај знатно већи од збира појединачних ефеката (Fritzell et al., 2012). Разлог за такву синергију лежи у чињеници да изолација и недостатак ресурса повећавају здравствене проблеме, као и препреке за запошљавање (Casebourne & Britton, 2004).

Поред неједнакости у физичком и менталном здрављу, између самих мајки и мајки из двородитељских породица, постоје и значајне разлике у њиховом здравственом понашању. Здравствено-ризична понашања, попут конзумирања дувана, алкохола и наркотика, су заступљенија код родитеља из једнородитељских него двородитељских породица (Graham & McQuaid, 2014). Пушење за време и након трудноће је чешће код самих мајки. Резултати Студије о одрастању у Шкотској показују да је проценат самих мајки које пуше далеко већи у односу на мајке из двородитељских породица, 49% наспрам 18% (Hill, 2013). Мада конкретне информације о злоупотреби алкохола и дрога код самих родитеља нису доступне, различите анализе показују да су деца из једнородитељских породица незнатно више заступљена међу децом која живе са родитељима која злоупотребљавају алкохол. Вероватноћа од злоупотребе алкохола је дупло већа код самих родитеља него код оних из двородитељских породица (Hill, 2013). Ипак, на основу постојећих истраживања и анализа, тешко је извести неку генерализацију о распрострањености штетних понашања (као што је злоупотреба ПАС и прекомерно конзумирање алкохола) код родитеља из једнородитељских породица, будући да је реч о не тако великој и тешко доступној друштвеној скупини.

4.2.5. Једнородитељске породице и добробит деце

Поред утицаја који има на здравље и здравствено понашање самих родитеља, живот у једнородитељској породици има негативне импликације и на благостање и добробит деце, нарочито њихово ментално и физичко здравље, когнитивни развој и понашање. Национално истраживање о изложености деце насиљу спроведено у САД, које је обухватило децу узраста од 2 до 17 година, показала је да постоји повећана стопа виктимизације деце (психичко, физичко, сексуално злостављање, изложеност насиљу у породици, заједници и имовински криминал) у једнородитељским породицама и породицама у којима деца живе са једним биолошким родитељем и очухом или маћехом у односу на децу из двородитељских породица (Turner et al., 2013). Фактори који доводе до овог повећаног ризика јесу злоупотреба алкохола и наркотика, конфликти између родитеља, односно некадашњих супружника, проблеми у породици и проблеми у заједници. Утврђено је да су ови фактори заступљенији у једнородитељским породицама и породицама у којима деца живе са једним биолошким родитељем и очухом или маћехом, што указује на повезаност између структуре породице и благостања деце. Студија спроведена у Шведској испитивала је повезаност између одрастања у једнородитељској породици и самоубиства у одраслом добу. Установљено је да је одрастање у једнородитељској породици најважнији социоекономски фактор ризика за самоубиство у одраслом добу, уз ментално здравље родитеља као још једног значајног фактора, чиме је доказана веза између живота у једнородитељској породици и лоших здравствених исхода за децу (Von Borczyskowski et al., 2011).

Међутим, и када је реч о здравственом стању деце из једнородитељских породица, бројне студије наводе постојање снажне економске димензије неједнакости у здрављу. Деца из једнородитељских породица су у већем ризику да буду лошег физичког (и менталног) здравља на узрасту од 7 година. Контролисањем материјалних фактора овај ризик се смањује, што упућује на закључак да је смањење сиромаштва кључ за побољшање здравствених исхода код деце у једнородитељским породицама (Pearce et al., 2013). Такође, значајан део литературе истиче да није породична

структура та која има директан утицај на когнитивни развој деце, већ чињеница да су једнородитељске породице више изложене ризику од сиромаштва јесте оно што условљава ову везу. Бити сиромашан и живети у породици у којој ниједна одрасла особа није запослена има негативан утицај на когнитивни и емоционални развој деце, а нарочито деце из једнородитељских породица. Студија која је спроведена у Великој Британији (Schoon et al., 2011) показала је да је континуирана економска депривација та која нарушава когнитивно функционисање, а не породична нестабилност. Истраживање реализовано у САД (Mokue et al., 2011) установило је постојање извесних варијација у утицају породичне структуре на проблеме у понашању у зависности од пола детета и самог родитеља. Тако је утврђено да су девојчице из породица самих мајки хиперактивније у односу на оне из двородитељских породица, али таква разлика није пронађена и за дечаке који живе у породицама самих мајки (Mokue et al., 2011). У Великој Британији, деца са сметњама у развоју чешће живе у једнородитељским породицама у односу на децу без сметњи - 34,1% деце са сметњама у развоју у односу на 25,6% деце без сметњи живи у једнородитељским породицама (Blackburn et al., 2010: 6). Постоји међусобна повезаност између самосталног родитељства, инвалидитета деце и материјалне депривације – инвалидитет деце утиче на могућност родитеља да раде, док са друге стране инвалидитет деце отежава партнерске односе и доводи до раздвајања (Blackburn et al., 2010).

Дакле, сиромаштво, као једно од обележја живота у једнородитељској породици, доприноси негативним исходима по питању општег благостања детета, његовог образовног постигнућа и емоционалног, менталног и физичког здравља. Одрастање и живот са само једним родитељем и даље представља висок ризик по сиромаштво деце у Великој Британији. Тако је 2013. године 42% деце из једнородитељских породица живело у сиромаштву наспрам 20% деце која су живела са оба родитеља (Klett-Davies, 2016). Кључни фактор за благостање деце јесте образовање родитеља, односно њихове квалификације. Налази истраживања показују да деца, чије мајке поседују више нивое квалификација, показују много боље развојне резултате у погледу вербалних и невербалних когнитивних вештина, успеха у

математици, постигнућа и понашања на узрасту од седам година. Такође, деца чије су мајке патиле или пате од депресије имају нижа постигнућа у школи и веће проблеме у понашању (Jones et al., 2013).

Настојање да се сагледају основне карактеристике, потребе и проблеми једнородитељских породица у савременом друштву имало је за циљ да поред упознавања са свакодневним животом и реалношћу самих родитеља и њихове деце, укаже и на тешкоће и друштвену неједнакост са којом се суочавају, као и да евентуално усмери развој ефикасних и адекватних мера социјалне политике креираних да подрже и помогну овај породични модалитет.

4.3. ЈЕДНОРОДИТЕЉСКЕ ПОРОДИЦЕ КАО СУБЈЕКТИ СОЦИЈАЛНЕ ПОЛИТИКЕ

Заступљеност проблематике једнородитељских породица у јавном дискурсу условљена је степеном реализације и постојаношћу модела мушког храниоца породице. Што је овај модел заступљенији у конкретном друштвеном контексту, то су једнородитељске породице видљивије у политичким дебатама, када се углавном перципирају као одступање и изузетак од уобичајног модела мушког храниоца породице, који је уграђен у конкретан режим благостања и родне односе.

Једнородитељске породице су одувек сматране социјалним ризиком (Knijn et al., 2007). До појаве савремене државе благостања, сами родитељи су зависили од помоћи својих породица и добре воље шире друштвене заједнице, што је са собом носило ризик од искључености (засноване на моралним проценама), произвољног поступања и ригидне друштвене контроле. У другој половини двадесетог века, током периода „протективне“ државе благостања, произвољност у поступању се смањила али су једнородитељске породице и даље посматране као посебан породични модалитет, који одступа од уобичајног нуклеарног породичног модела - мушкарца храниоца породице и жене домаћице (Knijn, 1994; Millar, 1996). Данас, нова идеологија у оквиру савремене државе благостања захтева да сви одрасли појединци морају бити на тржишту рада, чак и ако то подразумева несигурност запослења, што се постиже промовисањем пуне запослености и „активних“ мера социјалне политике (Knijn et al., 2007).

Поред тога што представљају изазов за савремену социјалну политику, сами родитељи представљају и значајну категорију за анализу и проучавање односа између породице, тржишта рада и државе благостања, будући да су породице самих мајки нарочито погођене родним процесима на тржишту рада, у породици и системима социјалне сигурности. Тешкоће и изазови са којима се саме мајке суочавају на тржишту рада и у породици се додатно усложњавају ако се има у виду да постојећи институционални оквир, који је првобитно креиран да подржи другачију организацију

породичног живота, није у стању да одговори на потребе и проблеме једнородитељских породица.

Континуирани пораст броја једнородитељских породица који је забележен у последњих неколико деценија у савременом друштву, био је испраћен и променама у структури овог породичног модалитета. За разлику од друге половине прошлог века када су у структури једнородитељских породица биле доминантне породице старијих удовица које су живеле са својом одраслом децом, данас је већина једнородитељских породица настала као последица или развода или престанка кохабитације, док је не тако мали и удео породица које чине саме мајке које никада нису биле удате или живеле у кохабитацији. Различите студије су показале да су унутар групне разлике у погледу социо-економских околности појединаца знатно веће код једнородитељских него код двородитељских породица (Jenkins 1995; Karoly & Burtless 1995). Као кључни разлози за то наводе се како различити узроци настанка једнородитељских породица и са њима повезане социо-економске препреке, тако и социјално обезбеђење које се често разликује у зависности од узрока настанка, тј. типа једнородитељске породице. Важно је истаћи да различити узроци настанка једнородитељских породица покрећу и другачији сет питања и захтевају другачије политичке одговоре. Не само да потребе ових породица зависе од специфичног контекста и узрока настанка, већ и обезбеђивање њихове социјалне сигурности може значајно да варира у зависности од узрока настанка.

У глобалном контексту, једнородитељске породице још увек представљају невидљиве субјекте социјалне политике. Мали је број политика које су директно усмерене ка самим родитељима. Они су најчешће препознати у оквиру политика које су усмерене ка већим друштвеним групама (мајкама, родитељима, слабо плаћеним и сиромашним појединцима), што указује на различит степен њихове интегрисаности унутар конкретних социјалних политика – од храниоца породице (Шведска) до проблематичне друштвене скупине (Велика Британија). У системима социјалне заштите широм Европе, удовице се третирају другачије у односу на остале саме родитеље. Доста дуго су жене на индиректан начин остваривале право на неку врсту

државне помоћи, будући да је то њихово право углавном било условљено њиховом зависношћу од мушкарца као храниоца породице, па је управо то узрок знатно повољнијег положаја удовица у већини система социјалне сигурности. Говорећи о онима који „заслужују“ и „не заслужују“ државну помоћ, Милар (Millar, 1989: 23-24) и Луис (Lewis, 1993: 14) наводе да удовице, од свих самих родитеља, највише заслужују помоћ државе, делом и зато што не постоји нико други ко би могао да преузме финансијску одговорност за њих. Померање економске зависности жена од мушкарца, храниоца породице на државне бенефиције је очигледан пример институционализације „културе зависности“ унутар државе благостања (Ruspini, 1998: 11).

Реформа у области социјалне политике, која се у многим европским земљама одвијала деведесетих година прошлог и почетком овог века, претпоставила је и промену положаја и улоге самих мајки. Током већег дела двадесетог века, постојала је релативно строга родна подела рада унутар породице – мушкарци су били задужени за плаћени рад, док су жене преузеле бригу о деци и старијим члановима породице, тзв. *модел мушког храниоца породице* (Lewis, 1992; Pfau-Effinger, 2004). У оквиру политика које су подржавале модел мушког храниоца породице, позиција самих мајки није била најјаснија. У многим земљама оне су имале право на новчану помоћ, тако да није постојала потреба да се укључе у процес рада и могле су се све време старати о деци. Данас, све се више претпоставља да је подела рада унутар породице организована по другачијем моделу, који Луис (Lewis, 2001) назива моделом „одраслог радника“. Политике које су засноване на овом породичном моделу, претпостављају и подстичу партиципацију свих одраслих на тржишту рада. Овакав приступ заједно са конкретним режимом благостања доприноси стварању институционалних услова који у одређеним контекстима могу бити изузетно подржавајући за саме родитеље, док у неким другим могу бити крајње дестимулативни. Скандинавске земље се могу уврстити у категорију оних земаља које подржавају модел „одраслог радника“, будући да се разгранатом мрежом установа за бригу о деци и плаћеним родитељским одсуством омогућава родитељима да се укључе у процес рада и обезбеђује финансијска подршка. У

Шведској, готово да је постало правило да сви родитељи, укључујући и саме родитеље, треба да буду запослени, а за то су обезбеђени и одговарајући институционални услови (установе за бригу о деци, флексибилно радно време...). Такође, Шведска улаже доста у активне мере на тржишту рада како би олакшало запошљавање (Finn & Gloster, 2010). Са друге стране, САД и Велика Британија могу бити узете као примери земаља које не подржавају овакав породични модел. Недостаје подршка у виду одговарајућих установа за бригу о деци и плаћеног родитељског одсуства, а од самих мајки се очекује да буду запослене и економски независне (Finn & Gloster, 2010).

Узроци реформе у области социјалне политике леже у повећању забринутости због растућих трошкова за бенефиције намењене самим родитељима. У Великој Британији, Француској и САД постојале су посебне бенефиције за саме мајке које нису биле доступне осталој популацији, док у Холандији сами родитељи нису имали обавезу да раде све док њихово најмлађе дете не напуни осамнаест година. Поред забринутости због раста трошкова за бенефиције за саме родитеље, у Холандији, Француској и Великој Британији додатни мотив за реформу државне политике била је борба против социјалне изолације самих родитеља (Knijn et al., 2007). Теоретичари нове деснице у САД су истицали да је запосленост значајан фактор социјалне укључености. Истицано је да деца треба да имају бар једног запосленог родитеља у домаћинству, који би им служио као узор. У САД, Француској, Великој Британији и Холандији стопе запослености мајки из двородитељских породица биле су веће од стопа запослености самих мајки, што је коришћено као оправдање захтева за укључивање самих мајки у процес рада. У Великој Британије је постојало чврсто становиште да се сиромаштво деце може елиминисати подстицањем запошљавања самих мајки и њихове веће економске независности.

Дакле, као што је већ констатовано, сами родитељи представљају вишеструко депривирану друштвену групу, нарочито по питању ресурса, времена и социјалних мрежа. Њиховој вулнерабилности, поред економских, доприносе и други фактори као што су: недостатак установа за бригу о деци, заступљеност жена на нижим позицијама и слабије плаћеним пословима, нефлексибилно радно време, неадекватно стручно

образовање и професионална обука, проблеми у вези са становањем. Њихова друштвена и економска вулнерабилност варира у зависности од конкретног социјалног контекста, односно доминантног породичног модела и режима благостања, као и узрока настанка једнородитељских породица. У зависности од тога да ли се једнородитељске породице схватају као „ризична друштвена група“ или „знак друштвене промене“ зависиће и карактер, обим и врста друштвене помоћи и подршке овом породичном модалитету.

Евидентно је да постоји потреба за мерама које би одговориле на растуће и специфичне потребе једнородитељских породица и унапредиле њихову друштвену реалност. Самостално родитељство представља изазов за социјалну политику, будући да се политике које су усмерена ка једнородитељским породицама морају конципирати у ширем контексту, уважавајући и успостављајући равнотежу између свих битних аспеката који имају утицаја на животе самих родитеља и благостања њихове деце. Стога, помоћ и подршка коју саме мајке добијају од државе може послужити и као барометар снага или слабости социјалних права жена у конкретном друштву (Hobson, 1994; наведено према: Ruspini, 1998).

ПЕТИ ДЕО:
ЈЕДНОРОДИТЕЉСКЕ ПОРОДИЦЕ У РЕПУБЛИЦИ
СРБИЈИ

5. ЈЕДНОРОДИТЕЉСКЕ ПОРОДИЦЕ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Процеси трансформације породичне структуре и плурализације породичних облика, иако слабијег интензитета него у већини европских земаља, приметни су и у Србији. Социјалне и економске прилике у последњих неколико деценија у нашој земљи довеле су до промена у склапању бракова, разводима, фертилитету, морталитету, а све то скупа је имало реперкусије на формирање породице и домаћинства (Ђурђевић et al., 2015: 265). Неповољни демографски трендови, који су делом оличени у променама брачног и породичног понашања становништва, учинили су да једнородитељске породице постану све учесталији образац породичног живота. У прилог томе говоре и резултати последњег пописа становништва у нашој земљи, који показују да су породице у којима само један родитељ живи са децом чиниле 17,3% укупног броја породица, што их је сврстало међу три најзаступљенија типа породице код нас, одмах након породица које су чинили брачни пар са децом (48,9%), односно брачни пар без деце (28,3%). Породице самих мајки са децом (13,7%) су биле готово четири пута бројније у односу на породице самих очева са децом (3,6%) (Ђурђевић et al., 2015: 283). У укупном броју породица са децом у Србији, скоро четвртину чине једнородитељске породице (РЗС - књига 17: Породице са децом, 2014: 21).

Упркос тренду пораста броја једнородитељских породица⁶ у нашој земљи, који је забележен у периоду између два последња пописа становништва (2002-2011)⁷, овај породични модалитет још увек није остварио своју потпуну друштвену видљивост и легитимитет. Како истиче Смиљка Томановић, „јавно мњење, укључујући и академски и политички дискурс, има изразито амбивалентан став према једнородитељским породицама, па је стога њихов 'излазак из сенке' – борба за пуну друштвену видљивост и признавање – дуготрајна и тешка“ (Томановић et al., 2014: 215). Доста дуго су

⁶ Резултати пописа становништва 2002. и 2011. године бележе пораст броја једнородитељских породица у Србији – 2002. године је регистровано 14,7% (од тога 11,4% породица самих мајки са децом и 3,3% самих очева са децом) наспрам 17,3% 2011. године (РЗС – књига 17, 2004: 11).

⁷ Пописи 2002. и 2011. године нису били спроведени на територији АП Косово и Метохија.

преовлађујућа породична идеологија у Србији, као и доминантне културолошке и друштвене вредности, утицале да једнородитељским породицама буду приписивани елементи девијантности и дисфункционалности, те да се перципирају као *друштвена претња*. Модернизацијске промене, које су захватиле и друштво Србије пред крај прошлог века, довеле су и до промене актуелне парадигме о једнородитељским породицама, па се на овај породични модалитет почиње гледати као на *друштвени проблем* (Томановић et al., 2014: 215-216).

Виђење једнородитељских породица као друштвеног проблема захтева одговарајући политички одговор државе, који би био операционализован кроз конкретне мере одређених јавних политика. Међутим, непостојање адекватне и свеобухватне евиденције о распрострањености овог друштвеног феномена и његових специфичних типова, као и јединственог појмовног одређење, поред одсуства квалитативних и квантитативних истраживања у овој области отежава сагледавање изазова и свакодневног животног контекста самих родитеља и њихове деце. Неуважавање специфичности њихове друштвене позиције доприноси већој рањивости једнородитељских породица у односу на остатак популације, а нарочито двородитељске породице. Изостанак конкретног одговора државе према овим породицама, који се манифестује кроз недостатак адекватног институционалног окружења, односно ограниченост и недоступност мера помоћи и подршке, чини их невидљивим субјектима социјалне политике.

5.1. ПОЈМОВНО ОДРЕЂЕЊЕ И СТАВОВИ ДРУШТВА

Пораст интересовања истраживача за проблематику једнородитељских породица дешава се у моменту када традиционална, нуклеарна породица доживљава значајну трансформацију условљену актуелним тенденцијама у сфери рађања и партнерских односа.

И поред све већег значаја који једнородитељске породице добијају у јавном дискурсу, као и чињенице да је реч о мултидимензионалном и интердисциплинарном истраживачком проблему, једнородитељске породице у нашој земљи и даље представљају маргинализовану тему у истраживачком смислу. Готово да не постоје научне студије код нас које се баве овим комплексним друштвеним феноменом, те недостатак кохерентних и систематских сазнања о породицама самих родитеља и њихове деце оставља доста простора за пристрасност, произвољно закључивање и стварање стереотипне слике о њима. Промене у концептуализацији ове појаве пратиле су промене у односу друштва према једнородитељским породицама, што је резултирало и значајном конфузијом на термиолошком нивоу.

Како наводи Анђелка Милић, „једнородитељске породице су одувек постојале, али се нису одувек тако звале, [...] а терминологија која је у последњих сто година коришћена да обухвати ову појаву имала је јасан идеолошки утицај“ (Милић, 2001: 190). Термини „породица самохране мајке“ и „ванбрачна мајка са децом“, који су се први нашли у употреби, имали су изразито пежоративно и стигматизујуће значење (Милић, 2001: 190). Они су се користили како би се истакла дисфункционалност оваквих породичних облика у односу на традиционалну, нуклеарну породицу која је перципирана као функционална и „нормална“. Ове породице су третиране као морални и друштвени проблем и није истицан никакав позитиван аспект оваквог начина организације породичног живота, док је легитимност и прихваћеност једнородитељских породица варијала у зависности од узрока њиховог настанка. Касније су се у употреби нашли термини попут „непотпуна“ или „крња породица“ којима се настојало указати на извесна ограничења ових породица у структуралном

смислу (Милић, 2001: 191). До коначне „идеолошке неутрализације“ појма долази седамдесетих година прошлог века, када почиње да се користи израз „једно или двородитељска породица“ којим се указује само на измењену породичну структуру без икаквих (негативних) конотација и квалификација (Милић, 2001: 191). Стога, на једнородитељске породице и овакав облик родитељства почиње да се гледа као на околност која није планирана и која се може свакоме догодити, па долази и до већег, али још увек не потпуног, прихватања свих типова једнородитељских породица без обзира на узроке њиховог настанка.

Ипак, и данас је уобичајно да се у нашој друштвеној и политичкој пракси користи термин „самохрани родитељ“ за родитеља који сам (потпуно или делимично) брине о свом детету или деци. Поред самих родитеља и поједини аутори (Томановић et al., 2014; Hughson, 2015) заузимају негативан став према његовој употреби, будући да делује стигматизујуће и да има донекле пежоративно значење. С тим у вези, ауторка Марина Хјусон (Hughson, 2015) у својој студији о самим родитељима на Западном Балкану, заступа становиште да термилошки избори нису политички и идеолошки неутрални, те објашњава и прави јасну разлику између појмова „сами родитељ“, „самохрани родитељ“ и „самостални родитељ“, наводећи, такође, и последице до којих њихова употреба доводи у пракси (Hughson, 2015: 18). Ауторка се опредељује за употребу термина „сами родитељ“ као најнеутралнијег, генеричког појма, који обухвата велики број модалитета који у пракси постоје, за разлику од термина „самохрани родитељ“ којим се истиче њихова економска несигурност, односно термина „самостални родитељ“, који наглашава њихов одабир таквог типа родитељства (Hughson, 2015: 19).

Задржавање патријархалних предрасуда о једнородитељским породицама, уз недостатак знања и свести о овом проблему, резултирали су изостанком јединствене и општеприхваћене дефиниције овог друштвеног феномена. Такође, и сама чињеница да једнородитељске породице представљају прилично диверзификовану друштвену скупину у великој мери отежава њихово дефинисање. Позитивно право у нашој земљи

препознаје појам самохраног родитеља, али се сам појам ближе не одређује⁸. Изузетак представља нови Закон о финансијској подршци породици са децом, који је усвојен у децембру 2017. године, који поред тога што уместо термина самохрани родитељ употребљава термин једнородитељска породица, представља истовремено и једини правни документ који садржи законску дефиницију овог појма (члан 28). Аутори студије која се бавила анализом правног положаја самохраних родитеља у Републици Србији, полазећи од фактора који доводе до њихове појаве, праве разлику између самохраног родитељства у правном и фактичком смислу (Арсих et al., 2015: 15). Дакле, у нашој земљи постоји значајна разлика у тумачењу појма самохраног родитеља у постојећим правним прописима и онога шта овај појам обухвата у реалности. Одређење самохраног родитељства у правном смислу, према ауторима студије, проистиче из одредбе Породичног закона о престанку вршења родитељског права (члан 84. став 1. Породичног закона), те се „самохраним родитељем у правном смислу сматра онај родитељ који се сам стара о детету у ситуацији када је други родитељ преминуо, или је непознат, или је лишен родитељског права“ (Арсих et al., 2015:17). Одатле, они закључују да би се самохраним родитељима у фактичком смислу могли сматрати „сви родитељи који се сами старају о детету у околностима када је други родитељ жив, није лишен родитељског права али из неког разлога фактички не врши своја права и дужности родитеља“ (Арсих et al., 2015:17). Свакако да овакво одређење појма самохраног родитеља далеко више кореспондира са стварношћу, будући да укључује и саме родитеље који су то постали „разводом, раставом, болешћу другог родитеља или издржавањем затворске казне, односно његовим дужим боравком у иностранству“ (Арсих et al., 2015:17).

Слични проблеми термилошког и појмовног одређења постоје и у земљама у региону. Наиме, ауторке студије о једнородитељским породицама у Хрватској

⁸ Сам појам је препознат у Уставу Републике Србије, који у члану 66. став 1. обезбеђује посебну заштиту породице, мајке, самохраног родитеља и детета - „*Породица, мајка, самохрани родитељ и дете у Републици Србији уживају посебну заштиту, у складу са законом.*“ (Службени гласник РС, бр. 98/2006). Такође, између осталих, Закон о социјалној заштити (члан 85. став 1. и члан 90. став 1.), као и нови Закон о финансијској подршци породици са децом (члан 31. и члан 33 став 2) регулишу права која су од значаја за самохране родитеље, односно једнородитељске породице.

(Raboteg-Šarić et al., 2003) истичу да одређење појма самохраног родитеља умногоме зависи од тога шта се подразумева под речју „самохран“ – сам, самосталан, усамљен, препуштен сам себи, невенчан или изван сталне везе или изрази попут један родитељ, родитељ без брачног партнера, родитељ који живи сам, итд. Тако би, према ауторкама ове студије, самохрани родитељи били они родитељи који се самостално, без помоћи другог родитеља старају о детету (Raboteg-Šarić et al., 2003). И у Републици Српској постоји раскорак између законског одређења и онога што појам самохраног родитеља заиста подразумева у пракси (Blagojević Hjerson & Milinović, 2012: 584).

Кроз промене у концептуализацији и терминолошком одређењу самог појма могуће је сагледати и промене у односу друштва према једнородитељским породицама на овим просторима. Легитимност и прихваћеност овог породичног модалитета условљена је конкретним друштвено-политичким контекстом, односно преовлађујућом идеологијом и ставовима према породици. У нашем друштву опстаје прилично амбивалентан став према једнородитељским породицама (Томановић, 2014). Док је у нормативном и институционалном смислу манифестована либерализације ставова у погледу развода и ванбрачног рођења, у јавном дискурсу је и даље, мање или више прикривено, присутна таква породична идеологија која (ван)брачни пар родитеља и њихову децу постулира као породични идеал. Такве околности могу имати и значајне социјалне импликације, будући да негативни ставови друштва према једнородитељским породицама генеришу друштвену рањивост ове скупине, тако да се одређеним типовима једнородитељских породица може приписати већи легитимитет. Отуда и не чуди што међу једнородитељским породицама највећи степен прихватања добијају породице обудовелих, затим породице разведених или остављених мајки и на крају породице самих мајки настале ванбрачним рођењем⁹. Поред тога што указују на одређене стереотипе о различитим типовима једнородитељских породица, ово говори и у прилог заступљености одређених дискурса о једнородитељским породицама на

⁹ Сонг је (Song, 1996), говорећи о односу друштва према једнородитељским породицама у Великој Британији, тј. степену помоћи и подршке коју ове породице добијају од државе, указала на разлику између породица самих мајки у зависности од узрока њиховог настанка. Тако су удовице перципиране као „најзаслужније“, док су разведене и невенчане саме мајке сматране мање „заслужним“ да добију помоћ и подршку државе (Song, 1996).

нашим просторима. Како је показало истраживање које је Смиљка Томановић спровела са сарадницима, „у нашем друштву су истовремено присутни елементи различитих дискурса о једнородитељским породицама – од оних који једнородитељске породице виде као 'друштвену претњу' а саме родитеље као једине одговорне за ситуацију у којој су се нашли, преко оних који једнородитељским породицама додељују статус 'друштвеног проблема', па све до дискурса који говори о 'ослобођењу жена кроз еманципаторски потенцијал самосталног мајчинства“ (Томановић, 2014: 216). Виђење једнородитељских породица као „друштвеног проблема“ свакако је доминантна парадигма у српском друштву данас, мада се у јавном дискурсу једнородитељске породице и даље, у извесној мери, сусрећу са осудом и одбацивањем, те се перципирају и као „друштвена претња“.

5.2. САМИ РОДИТЕЉИ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ – КОНТЕКСТ СВАКОДНЕВНОГ ЖИВОТА

О распрострањености једнородитељских породица код нас тешко је говорити, будући да не постоји јединствена и поуздана статистика када је реч о праћењу броја и типова једнородитељских породица. Узрок томе, поред тешкоћа у њиховом дефинисању, многи аутори проналазе и у чињеници да једнородитељске породице представљају само епизоду у животима појединца, стога их је тешко идентификовати и пратити током дужег временског периода (Грозданић, 2000). Недостатак националних истраживања и студије у овој области, поред тога што умањује могућност за прављење било какве упоредне анализе, како на националном тако и на интернационалном нивоу, онемогућава и утврђивање стварних размера овог феномена. У циљу добијања бар приближних података, многи истраживачи у анализи полазе од истакнутих узрока који доводе до настанка једнородитељских породица.

У Србији је у међупописном периоду (2002-2011) дошло до значајних промена у брачном статусу становништва, као и у броју ванбрачних рођења. Евидентирано је

смањење укупног броја лица која су у браку за 11,1%, док је у исто време број лица која нису у браку повећан, и то: неожењених/неудатих за 11,6%, удоваца/удовица за 4,8% и разведених лица за 20,2% (РЗС – Књига 5: Брачни статус, 2013). Данас је свако четврто дете у Србији рођено изван брака, тако да удео рођења ван брака у укупном броју живорођених износи 25,9% (РЗС, 2017). Такође, у истом периоду је у нашој земљи забележено и смањење укупног броја породица. У укупном броју породица најзаступљенији тип породице је био брачни пар са децом (48,9%), следи породица коју чини брачни пар без деце (28,3%), док су породице у којима само један родитељ живи са децом чиниле 17,3% укупног броја породица (Ђурђевић et al., 2015).

Када је реч о породицама са децом, једнородитељске породице чине 24,9% (табела 5.1.), односно скоро четвртину од укупног броја породица са децом. То их чини другим најзаступљенијим типом породице са децом у Србији, одмах након породице коју чини брачни пар са децом (РЗС - књига 17: Породице са децом, 2014: 21). На основу доступних података може се закључити да у Србији од укупног броја деце која живе у породици, незнатно више од петине њих живи у једнородитељској породици, од чега близу 80% у породици са мајком као носиоцем¹⁰ (породице). Када је у питању број деце, највише је једнородитељских породица самих мајки са једним дететом (73,63%), следе их саме мајке са двоје (22,87%), односно троје деце (2,89%), док је испод 1% удео самих мајки са четворо и више деце (РЗС - књига 17: Породице са децом, 2014: 28)

¹⁰ Оваква неравномерна дистрибуција говори у прилог чињеници да су једнородитељске породице родни феномен, тј. да постоји изражена полна неуједначеност у структури једнородитељских породица. Она је углавном последица доминантних културолошких и друштвених вредности изражених кроз политику родитељства, прихватање родитељских обавеза очеве и већу смртност мушкараца (Томановић et al., 2014).

Табела 5.1. Породице са децом према типу и броју деце у Србији (%)

ТИП	УКУПНО	БРОЈ ДЕЦЕ
БРАЧНИ ПАР СА ДЕЦОМ	70,5%	74,2%
ВАНБРАЧНИ ПАР СА ДЕЦОМ	4,6%	5,1%
МАЈКА СА ДЕЦОМ	19,7%	16,3%
ОТАЦ СА ДЕЦОМ	5,2%	4,3%

Извор: Прорачун ауторке на основу података Пописа из 2011. године, РЗС - Књига 17: Породице са децом, 2014: 21.

Такође, подаци Пописа из 2011. године показују да су сами родитељи најчешће у старосној групи од 50 до 64, односно од 30 до 49 година, чинећи готово $\frac{3}{4}$ самих родитеља. Сваки трећи сами родитељ је у старосној групи од 30 до 49 година. Остатак, мало више од $\frac{1}{4}$ самих родитеља (27,9%) чине они у старосној групи преко 65 година живота, односно од 15 до 29 година, као и млађи од 15 година живота (РЗС - књига 13: Основне карактеристике домаћинства, 2013: 44).

Попис становништва пружа могућност да се добију неке оквирне информације о броју једнородитељских породица у нашој земљи, али не и о ком специфичном типу је реч, тј. да ли су у питању једнородитељске породице разведених, обудовелих или никада венчаних, те је утврђивање њиховог стварног обима отежано. Одсуство званичне статистике представља велики недостатак у праћењу ове појаве, па се са разлог може претпоставити да је њихов стваран број далеко већи од оног који је регистрован пописом становништва или различитим истраживањима у овој области.

Контекст свакодневног живота једнородитељских породица одређен је, између осталог, и узроцима њиховог настанка, који поред тога што условљавају разлике између типова једнородитељских породица, одређују и проблеме са којима се суочавају. Сами родитељи се суочавају са великим бројем проблема од којих

материјална депривација (финансијска и стамбена), незапосленост и лошија позиција на тржишту рада, искљученост из формалних и неформалних мрежа подршке, као и изражени здравствени проблеми представљају само неке од њих (Томановић et al., 2014; Милошевић-Ђорђевић et al., 2014; Арсић et al., 2015).

Истраживање о самохраним родитељима, другим типовима породица и неформалној запослености у Србији (Милошевић-Ђорђевић et al., 2014), које је спроведено током 2014. године, представља квалитативну студија која се бави анализом различитих аспеката живота једнородитељских и других типова породица, као и проблемима са којима се суочавају. Ова студија даје профил једнородитељских породица у Србији и омогућава увид у њихов социо-економски статус, положај на тржишту рада, свакодневне активности и мреже подршке. Резултати до којих се у анализи дошло показују да једнородитељске породице у Србији најчешће настају као последица развода брака (чак у 68% случајева) и најчешће је реч о породицама које чине саме мајке са децом (до двоје деце - 91%), које неретко (четири од десет једнородитељских породица) живе и у проширеним породичним заједницама. Други родитељ је најчешће искључен из живота детета, а само 42% њих плаћа алиментацију (Милошевић-Ђорђевић et al., 2014: 7). Што се тиче њиховог социо-економског положаја, он је неповољнији у односу на статус породица из опште популације. Наиме, свака друга једнородитељска породица спада у категорију материјално депривираних¹¹. Како истичу аутори ове студије, „примања домаћинства су нижа од просека и најчешће се остварују путем зарада самог родитеља (50%), али и помоћи шире породице (24% прихода је од плата и пензија других чланова домаћинства), док тек једна трећина самих родитеља има некретнину у свом власништву и то су чешће

¹¹ Према подацима Републичког завода за статистику, једну од највиших стопа ризика од сиромаштва 2016. године имали су самохрани родитељи и њихова деца (40%), одмах након лица у домаћинствима која чине две одрасле особе са троје или више издржаване деце (49,8%), која су истовремено и најугроженија сиромаштвом (Саопштење РЗС, бр. 087, год. LXVII, 3.04.2017.). Поред високог ризика од сиромаштва, једнородитељске породице су изложене и високом ризику од социјалне искључености. Наиме, највише стопе изразите материјалне депривације забележене су управо код појединаца који живе у једнородитељским породицама (45,3%), што се делом може објаснити њиховим ниским приходима. Материјална депривација и низак доходак делом су резултат и ниског интензитета рада (РЗС – Матковић et al., 2015: 44).

мушкарци“ (Милошевић-Ђорђевић et al., 2014: 7). Иако су сами родитељи углавном радно активни, велики је удео незапослених међу њима, а нарочито је висока стопа неформално запослених. Налази ове студије, такође, показују да „њихова занимања кореспондирају нивоу образовања – највише је квалификованих и неквалификованих радника (39% односно 18%), док је мање оних који раде као службеници или менаџери (20% односно 8%)“ (Милошевић-Ђорђевић et al., 2014: 38). Иако су углавном поштеђени ноћног рада, то се не може рећи за рад током викенда. Што се тиче неформалне запослености, она је најзаступљенија међу слабије образованим појединцима (чак 63% ради у сивој економији) и становницима сеоских подручја (38%). На крају, ова анализа је потврдила да сами родитељи најчешће имају развијен систем неформалне помоћи и подршке на који се ослањају – „седам од десет самих родитеља добија подршку од својих родитеља, док се у мањој мери ослањају на друге особе: рођаке (29%), пријатеље и друге особе са којима нису у сродству (25%)“, док је помоћ државе врло ограничена, тако да скоро половина једнородитељских породица не користи ниједан вид помоћи формалног система (Милошевић-Ђорђевић et al., 2014: 8). Стога, лоша финансијска ситуација, недостатак институционалне подршке, посла и времена, како показују налази овог истраживања, представљају неке од горућих проблема самих родитеља у Србији.

Истраживање које је Смиљка Томановић спровела са сарадницима представља свеобухватно пионирско истраживање на националном нивоу о једнородитељским породицама у Србији (Томановић et al., 2014). Обухватајући разведене, обудовеле и никада венчане саме родитеље, истраживање је показало да су кључне особине једнородитељских породица у Србији: „лоша укупна материјална ситуација, нижи приходи по члану домаћинства, лошија позиција на тржишту рада, виши степен зависности и изражене финансијске потребе од формалних и неформалних мрежа подршке, присутније осећање усамљености, чешћи здравствени проблеми“ (Томановић et al., 2014: 82). Аутори истраживања наводе да узроци настанка једнородитељских породица одређују врсту проблема са којима се суочавају, као и степен легитимности и прихваћености.

Налази до којих су дошли аутори ове студије указују да се породице невенчаних самих мајки и њихове деце издвајају као најрањивије у структуралном смислу, будући да неретко заузимају најлошије позиције на друштвеној лествици по свим аспектима. Оне чешће од других типова једнородитељских породица живе у проширеној породици са својим родитељима од којих су финансијски и стамбено зависне. Такође, ова анализа је указала да се породице невенчаних мајки налазе под значајним ризиком од социјалне искључености, услед стигматизације, изражене материјалне депривације, неразвијених социјалних мрежа и изостанка институционалне помоћи, али да и поред нижег образовног нивоа, невенчане саме мајке изражавају мање конвенционалне ставове по питању брака, самосталности жена, сексуалности (Томановић et al., 2014: 221, 222).

Аутори поменуте студије су издвојили породице обудовелих као најсличније двородитељским породицама, будући да је њихов материјални статус одређен статусом породице пре смрти супружника и акумулираним ресурсима – тако је ризик од материјалне депривације већи уколико преминули родитељ није имао приходе. Такође, у односу на остале саме родитеље, обудовели родитељи се неретко осећају усамљено и тужно, док одсуство другог родитеља чешће виде као проблем у васпитању деце и чешће се обраћају за помоћ стручним лицима и институцијама (Томановић et al., 2014: 222). Они су „традиционалнији у односу на друге саме родитеље, нарочито по питању сексуалности и индивидуалних права и слобода“ (Томановић et al., 2014: 223).

У најбољој позицији, према резултатима овог истраживања, налазе се једнородитељске породице разведених родитеља. Будући да „располажу са више материјалних ресурса и имају више социјалног и културног капитала, заузимају бољу позицију на тржишту рада и у структури занимања, те је и ризик од социјалне искључености мањи“ (Томановић et al., 2014: 223). Такође, ређе се у односу на остале саме родитеље осећају усамљено и тужно. Када је реч о њиховим вредносним оријентацијама, они су сличнији породицама невенчаних родитеља него породицама

обудовелих, у односу на које показују знатно савременија схватања по свим аспектима (Томановић et al., 2014: 223).

Анализирајући разлике између типова једнородитељских породица, аутори ове студије наводе да се „образовање родитеља показало као обележје које највише диверзификује породице, а оно је повезано са различитим материјалним положајем¹² домаћинства и друштвеним положајем родитеља“ (Томановић et al., 2014: 223).

5.3. САМИ РОДИТЕЉИ У СИСТЕМУ ЗАШТИТЕ ПОРОДИЦА СА ДЕЦОМ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Плурализација породичних односа и трансформација породичних модела генеришу нове социјалне изазове који, више него раније, захтевају свеобухватну и разноврсну подршку коју државе обезбеђује породицама, нарочито породицама са децом. Мада, породица представља основни извор сигурности и заштите за децу (Матковић et al., 2014: 1), у условима изражене нестабилности породичне структуре, савремена држава благостања се суочава са слабљењем њене улоге (породице) у обезбеђивању бриге и старања. Другим речима, то захтева изградњу додатних формалних и неформалних механизма помоћи како би се одговорило на потребе и пружила подршка новим нетрадиционалним облицима породичног живота.

Значајан део социјалне сигурности породице обезбеђује се путем различитих програма помоћи и подршке породицама са децом али и посредством других делова

¹² И аутори студије о приходима и условима живота у Републици Србији за 2013. годину (РЗС- Матковић et al., 2015) наводе да је образовање важна детерминанта ризика од сиромаштва, истичући да стопа ризика од сиромаштва знатно опада са порастом нивоа образовања становништва. На тај начин се, како аутори наводе, још једном потврђује постојање снажне везе између нивоа образовања и степена сиромаштва, тј. ризика од сиромаштва, која је последица преовлађујућег утицаја нивоа образовања на ниво зарада на тржишту рада (РЗС - Матковић et al., 2015: 27).

система социјалне сигурности¹³, као и путем пореског система¹⁴ (Перишић, 2016). Наиме, савремени „системи заштите породица са децом, било да су део система социјалне сигурности или да представљају засебан сегмент јавне политике, имају за циљ обезбеђивање додатних прихода породицама са децом, тј. компензовање за додатне финансијске напоре током одгајања деце, подстицање фертилитета и стопе запошљавања жена, као и усклађивања професионалних и породичних обавеза“ (Перишић, 2016: 98). Данас подршка породицама са децом има различите форме реализације, будући да се државе опредељују за различите мере помоћи и подршке у зависности од конкретног институционалног, религијског и/или актуелног политичког контекста. Иако новчана давања представљају најзначајнији инструмент помоћи и подршке, који заједно са пореским олакшицама представља економски и социополитички инструмент усмерен на надокнаду трошкова бриге о деци (Пантелић, 2015: 371), системи заштите породица са децом предвиђају и услуге, које поред различитих услуга за породице, обухватају и финансирања услуга старања о деци итд. (Перишић, 2016: 100).

Када је реч о Србији, правну основу којом се регулише систем помоћи и подршке породицама са децом у нашој земљи чине два закона - Закон о финансијској

¹³ Системи социјалне и здравствене заштите такође представљају значајне алате у обезбеђивању заштите посебно угрожених категорија деце/родитеља и њихове социјалне инклузије, односно унапређењу људског капитала и хуманог развоја уопште. Систем социјалне заштите, који обухвата различита права из домена социјалне помоћи и социјалног старања, има за циљ обезбеђивање минимума социјалне сигурности становништва (Перишић, 2016: 106). Са друге стране, систем здравствене заштите обезбеђује потпуну здравствену заштиту оним групацијама становништва (женама у периоду трудноће, порођаја и материнства, као и деци различитог узраста) које су због своје генеративне функције, односно раста и развоја, изложене повећаном ризику од обољевања и умирања (Уредба о здравственој заштити жена, деце, школске деце и студената, 1995).

¹⁴ Порески систем, такође, доприноси (финансијској) сигурности породица са децом посредством пореских олакшица. Наиме, аутори студије која се бавила анализом новчаних давања за децу и породице са децом наводе да се различите пореске олакшице могу сматрати новчаним трансферима, будући да омогућавају корисницима да не изврше уплату новчане обавезе коју имају према држави или да им држава већ уплаћено рефундира. Тако је у нашој земљи могуће је идентификовати „две врсте пореских олакшица: код годишњег пореза на доходак грађана и код пореза на додату вредност“ (Матковић et al., 2014: 129).

подршци породици са децом¹⁵ и Закон о раду¹⁶. Актуелни систем заштите породица са децом финансира се како по основу доприноса, тако и на основу пореских средстава, односно буџета, у зависности од конкретних права (Перишић, 2016: 173). Несумњиво је да Закон о финансијској подршци породици са децом представља најзначајнији пропис којим се регулишу права родитеља у области социјалне сигурности породице. Овим законом се гарантују следећа права:

1. „накнада зараде, односно накнада плате за време породилског одсуства, одсуства са рада ради неге детета и одсуства са рада ради посебне неге детета;
2. остале накнаде по основу рођења и неге детета и посебне неге детета¹⁷;
3. родитељски додатак;
4. дечији додатак;
5. накнада трошкова боравка у предшколској установи за децу без родитељског старања;
6. накнада трошкова боравка у предшколској установи за децу са сметњама у развоју и децу са инвалидитетом;
7. накнада трошкова боравка у предшколској установи за децу корисника новчане социјалне помоћи;
8. регресирање трошкова боравка у предшколској установи деце из материјално угрожених породица¹⁸ (члан 11, Закон о финансијској подршци породици са децом).

¹⁵ Народна Скупштина Републике Србије је 14. децембра 2017. године усвојила нов Закон о финансијској подршци породици са децом. Закон ступа на снагу осмог дана од објављивања у „Службеном гласнику Републике Србије“, а почиње да се примењује од 1. јула 2018. године. У даљем тексту, свако позивање на Закон о финансијској подршци породици са децом подразумеваће управо овај закон, чија се примена тек очекује.

¹⁶ Закон о раду („Сл. Гласник РС“, бр. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014 и 13/2017 – одлика УС) у члану 94-96. регулише право на породилско одсуство и одсуство са рада ради неге детета, односно одсуство са рада ради посебне неге детета или друге особе.

¹⁷ Ово право представља новину у односу на претходни Закон и доприноси повећању обухвата жена које имају право на породилски додатак, будући да се изједначавају жене са уговорима на одређено време или на уговорима о повременим и привременим пословима, као и жене са села са они женама које су запослене на неодређено време.

¹⁸ Ово право је, као и раније, у надлежности јединица локалне самоуправе, за разлику од свих осталих права која су у надлежности Републике.

Такође, у Закону о финансијској подршци породици са децом садржана је и једина законска дефиниција једнородитељске породице (чл. 28). Према овом Закону, „једнородитељска породица јесте породица у којој један родитељ самостално врши родитељско право, под условом:

1. да је други родитељ непознат;
2. да је други родитељ преминуо, а није остварено право на породичну пензију;
3. 3) да је други родитељ постао потпуно и трајно неспособан за рад, а није стекао право на пензију;
4. да је други родитељ преминуо, а остварено је право на породичну пензију;
5. да је други родитељ на издржавању казне затвора дуже од шест месеци;
6. да други родитељ не врши родитељско право по одлуци суда;
7. да други родитељ не доприноси издржавању детета, а извршење обавезе издржавања није било могуће обезбедити постојећим и доступним правним средствима и поступцима“ (чл. 28, Закон о финансијској подршци породици са децом).

Такође, став 2. истог члана предвиђа да се једнородитељским породицама не сматрају оне „породице у којима је родитељ који је самостално вршио родитељско право, по престанку раније брачне, односно ванбрачне заједнице, засновао нову брачну, односно ванбрачну заједницу“ (став 2. чл. 28, Закон о финансијској подршци породици са децом).

Истовремено, овај Закон представља и једини правни документ којим се самим родитељима, односно једнородитељским породицама обезбеђују извесне привилегије, тј. где су они децидно наведени као категорија која ужива одређене повластице. Наиме, првенствено је реч о праву на дечији додатак и праву на регресирање трошкова боравка у предшколској установи. Када је у питању право на дечији додатак, члан 31 овог Закона предвиђа да се „за једнородитељске породице из члана 28. став 1. тач. 1) до 3) утврђени цензус увећава за 30%, док став 2. истог члана (чл.31) наводи да за једнородитељске породице из члана 28. став 1. тач. 4) до 7) утврђени цензус увећава за 20%“ (чл. 31, Закон о финансијској подршци породици са децом), док се сам износ

дечијег додатка „за једнородитељске породице и старатеље увећава се за 30%“ (чл. 33, Закон о финансијској подршци породици са децом).

Право на регресирање трошкова боравка у предшколској установи је право које је у надлежности органа јединице локалне самоуправе. Стога, услове као и начин регресирања ових трошкова утврђују органи општине, тј. града. Узимајући град Београд као пример, члан 26. Правилника о условима и начину остваривања права детета у области финансијске подршке породици са децом на територији града Београда предвиђа да се самохраним родитељима месечна цена услуге умањује за 50% по детету („Службени лист Београда“, бр. 57/2013).

Изван система заштите породица са децом, у систему социјалне заштите, чију основу чини Закон о социјалној заштити, једнородитељским породицама се признаје право на увећану новчану социјалну помоћ. Премда, сами родитељи нису препознати као засебна категорија корисника у систему социјалне заштите, они на основу члана 85. став 1. и члана 90. став 1. овог закона остварују право на увећану новчану социјалну помоћ за 20% („Сл. гласник РС“, бр. 24/2011). Изузимајући то, сами родитељи у систему социјалне заштите не остварују никакву другу врсту привилегија, будући да остварују права по истом основу као и сви остали корисници услуга, што често резултира њиховом неодговарајућом заштитом, те се на тај начин угрожава њихова и социјална сигурност њихових породица.

На крају, евидентно је да је формални систем помоћи и подршке једнородитељским породицама у нашој земљи у великој мери ограничен, те је приметно одсуство системског и планског одговора друштва/државе на потребе и проблем самих родитеља. У оквиру постојеће социјалне политике која се оглушује о потребе и проблеме једнородитељских породица, сами родитељи су препуштени себи и својим неформалним системима и мрежама подршке. Готово да је занемарљив утицај институција система на контекст свакодневног живота самих родитеља, будући да је он углавном одређен конкретним околностима у којима се сваки појединац/породица налази. Иако малобројна, истраживања о једнородитељским породицама у нашој

земљи показују да од социодемографских карактеристика самих родитеља, зависи и врста формалне помоћи и подршке коју они користе (Милошевић-Ђорђевић et al., 2014). Наиме, аутори студије о самохраним родитељима, другим типовима породица и неформалној запослености утврдили су да богатији, образованији и старији сами родитељи користе мање формалне помоћи, за разлику од ниже образованих самих родитеља који у већој мери користе формалну помоћ центара за социјални рад, док млађи сами родитељи у већој мери користе формалне услуге вртића (Милошевић-Ђорђевић et al., 2014: 55). Када је у питању финансијска помоћ државе, „највише се користи дечији додатак (46%), чешће међу млађим, ниже образованим и незапосленим самим родитељима са више од двоје малолетне деце. Новчану социјалну помоћ користи свака десета једнородитељска породица, док сви остали видови помоћи учествују са мање од 10%“ (Милошевић-Ђорђевић et al., 2014: 55). Међу најпотребнијим видом формалне помоћи, како показује ово истраживање, сами родитељи наводе новчану социјалну помоћ, дечији додатак, родитељски додатак, додатак за туђу негу и помоћ и на крају једнократну новчану помоћ (Милошевић-Ђорђевић et al., 2014). Када је реч о очекивањима од институција система, тј. формалних мрежа подршке, до сличних налаза је дошла и Смиљка Томановић са сарадницима. Као најзначајнија потребна помоћ од институција код свих једнородитељских породица је финансијска помоћ, за којом има потребе чак девет од десет самих родитеља. Следећа по значају је помоћ око васпитања и образовања деце и на крају помоћ и савети у вези са здрављем (Томановић et al., 2014: 68-69). Данас, будући да готово половина једнородитељских породица нема на располагању ниједан вид формалне помоћи (Милошевић-Ђорђевић et al., 2014: 55), напори друштва треба да буду усмерени ка повећању доступности и обухватности формалних мрежа подршке. Изградња и унапређење система формалне подршке представља значајан механизам, којим се посредством различитих материјалних давања, обезбеђивањем разноврсних услуга за децу, доступношћу различитих стручних служби, бољом информисаношћу родитеља о њиховим правима, као и повећањем сензибилности друштва на потребе и проблема једнородитељских породица, помаже самим родитељима да одговоре на захтеве родитељства.

ШЕСТИ ДЕО:

**МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА:
ИНФОРМАЦИЈЕ О ИСТРАЖИВАЊУ И
КАРАКТЕРИСТИКЕ УЗОРКА**

6. МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА: ИНФОРМАЦИЈЕ О ИСТРАЖИВАЊУ И КАРАКТЕРИСТИКЕ УЗОРКА

6.1. ДИЗАЈН ИСТРАЖИВАЊА

Полазећи од научних и друштвених циљева одређених овим истраживањем, дефинисан је методолошки оквир како би се омогућило генерисање података неопходних за проверу постављених хипотеза. Сам предмет истраживања имплицира употребу различитих метода, те с тим у вези и различите изворе података – посредне (научна грађа, правни акти, извештаји домаћих и међународних организација, владиних тела, итд.) и непосредне (разговори са самим мајкама и представницима јавног и цивилног сектора). Прикупљање података у једном делу истраживања вршено је путем анализе докумената. Анализа документа обухватила је анализу нормативних аката (закона и подзаконских аката, стратегија, акционих планова), аката међународног права (декларације, конвенције, резолуције и директиве), као и извештаја домаћих и међународних организација о проблемима једнородитељских породица и њихову критичку интерпретацију.

У емпиријском истраживању подаци су прикупљани комбиновањем комплементарних квантитативних и квалитативних метода. За потребе овог истраживања сачињен је упитник, као квантитативна метода прикладна за прикупљање социо-демографских и социо-економских података о узорку самих мајки (година рођења, ниво образовања, број и узраст деце, тип домаћинства, здравствено стање мајке/детета/деце, радни статус, извори прихода, услови живота...). Од квалитативних метода коришћен је дубински, полуструктурисани интервју, који је вођен како са самим мајкама (35 интервјуа), тако и са представницима јавног и цивилног сектора (10 интервјуа), како би се стекао увид у комплексност животних, породичних и професионалних прилика самих родитеља код нас. Реализовано је 35 полуструктурисаних интервјуа са самим мајкама из различитих типова

једнородитељских породица (удовице, резведене и невенчане саме мајке), које се разликују по свом социо-економском положају, нивоу образовања, месту становања, обухватајући како чланице различитих удружења самих родитеља, тако и оне које то нису. Такође, како би се добила свеобухватна слика о положају, проблемима и изазовима са којима се суочавају саме мајке са децом код нас, реализовано је и 10 интервјуа са представницима владиног и невладиног сектора, са којима је разговарано о начину на који је ова осетљива друштвена група препозната у постојећем нормативном оквиру, односу друштва према њима, мерама за побољшање њиховог положаја и предлозима за унапређење политике и праксе. Интервјуи су вођени са државним службеницима запосленим у Министарству за рад, запошљавање, борачка и социјална питања Републике Србије, запосленима у систему социјалне заштите (Центар за социјални рад, Саветовалиште за брак и породицу), као и представницима различитих невладиних организација и удружења самих родитеља код нас.

6.2. ПРОЦЕДУРА

Истраживање је реализовано у периоду од јуна до октобра 2018. године на територији шест градова у Србији. Планирано је и спроведено 35 полуструктурисаних интервјуа са самим мајкама из различитих типова једнородитељских породица (удовице, резведене и невенчане саме мајке) и 10 интервјуа са представницима владиног и невладиног сектора. Првобитно, истраживањем је требало да буду обухваћени само највећи градови у Србији (према Попису из 2011. године) – Београд, Нови Сад, Ниш и Крагујевац, али је истраживање накнадно проширено на Крушевац, због доступности ресурса и чињенице да је у питању још један велики град са преко 100.000 становника, и Нови Пазар, узимајућу у обзир специфичности културног и религијског контекста. Готово половина од планираног броја интервјуа са самим мајкама (17 интервјуа) је реализована у Београду, док је преосталих 18 интервјуа са самим мајкама пропорционално дистрибуирано по осталим градовима – обављено је од 3 до 7 интервјуа по граду. У истом временском периоду спровођени су и интервјуи

и са представницима владиног и невладиног сектора, од чега је 6 интервјуа обављено у Београду, а по један у Новом Саду, Нишу, Крушевцу и Новом Пазару.

Већина интервјуа је заказивана директно у договору са учесницима, док је остатак договорен преко представника различитих удружења самих родитеља (Ниш, Нови Сад и Нови Пазар). Интервјуи су обављани у термину и на локацији коју су сами учесници одабрали и трајали су, када су у питању интервјуи са самим мајкама, између 1 и 2 сата, односно око 45 минута са представницима владиног и невладиног сектора. На почетку сваког интервјуа истраживачица је добила сагласност од учесника за снимање интервјуа, те је на тај начин у потпуности могла да се посвети самом интервјуу, без бојазни да ће нешто од изговореног материјала бити пропуштено да се забележи. Интервјуи су снимани телефоном и транскрибовани уз изостављање свих личних имена особа које су учесници интервјуа наводили.

Организација теренског истраживања представљала је велики изазов за истраживачицу, али захваљујући непосредности и мотивисаности самих мајки, као и предусретљивости и посвећености представница различитих удружења самих родитеља, изазов је успешно савладан. Саме мајке су поред велике мотивисаности за учешће у истраживању, показале задовољство, па чак и извештан степен захвалности, што су добиле прилику да говоре о свом искуству, потребама и проблемима. Учешће у истраживању је било добровољно, а испитанице су пре почетка интервјуа добиле детаљне информације о циљу истраживања и поверљивости података (Прилог 1. Писмо о намерама).

6.3. УЗОРАК

У истраживању је учествовало 35 испитаница из сва три типа једнородитељских породица - 12 разведених самих мајки, 12 обудовелих и 11 невенчаних самих мајки. Један део испитаница регрутован је преко регистрованих удружења самих родитеља (Београд, Нови Сад, Ниш и Нови Пазар), док је остатак обезбеђен на основу неформалних контаката и методом „снежне грудве“ (енгл. *snowball sampling*). Селекција испитаница вршена је према следећим критеријумима:

- сама мајка која је то постала разводом, смрћу партнера или рођењем детета изван брак (без обзира да ли је очинство признато или не);
- живи сама – без присуства другог супружника или партнера – било у проширеној породици (са родитељима, рођацима, пријатељима) или не;
- са најмање једним дететом млађим од 18 година;
- најмање годину дана има статус самог родитеља;
- није у новој брачној/ванбрачној заједници.

Дефинисани критеријуми за селекцију узорка повезани су са предметом и циљевима истраживања. Настојање да се у узорковану популацију укључе како саме мајке у правном, тако и оне у фактичком смислу, представља покушаја да се превазиђе нелогичност постојећег нормативног оквира у нашој земљи. Укључивање у узорак само самих мајки које живе са најмање једним малолетним дететом, било у проширеној породици или саме, у складу је са Роловим (Roll, 1992: 13, детаљније Поглавље 3) одређењем једнородитељске породице, односно самог родитеља. Такође, сматрали смо да је важно узорком обухватити како саме мајке које су чланице неких од регистрованих удружења, тако и оних које то нису, будући да то може имати реперкусије на врсту и квалитет подршке формалног и неформалног система која им је неопходна.

6.4. ИНСТРУМЕНТИ ЗА ПРИКУПЉАЊЕ ПОДАТАКА

Будући да ово истраживање комбинује квантитативну и квалитативну методологију, за прикупљање података коришћене су различите квантитативне и квалитативне технике. За потребе овог истраживања и прикупљање квантитативних података, тј. социо-демографских и социо-економских података о узорку, развијен је посебан упитник за учеснице интервјуа (видети Прилог 2. Упитник за учеснице интервјуа). Упитник је чинило 39 питања која су била усмерена на генерисање демографских података о старости самих мајки, нивоу образовања, узроку настанка једнородитељске породице, броју деце и њиховом узрасту, типу домаћинства, здравственом стању мајке и детета/деце, годинама живота у једнородитељској породици. Садашњи социо-економски статус процењиван је на основу питања о радном статусу, типу запослења, условима рада, правима по основу запослености, изворима прихода и материјалној ситуацији, врсти и условима становања. Такође, сам упитник је садржао и три квантитативне скале за процену: 1) степена задовољства подршком неформалног и формалног система, 2) врсте и тежине проблема са којима се саме мајке суочавају и 3) задовољства различитим аспектима живота (финансијска ситуација, смештај, број и квалитет пријатељстава, итд.).

1. **Задовољство подршком формалног и неформалног система** - Како би било процењено задовољство испитаница различитим видовима неформалне и формалне подршке конструисана је скала у којој је наведено 9 различитих врсти подршке (подршка од стране чланова своје породице, деце, бившег партнера/оца детета и његове породице, пријатеља, колега на послу, запослених у вртићу/школи, центара за социјални рад, невладиних организација, представника власти и политичара). Испитанице су своје задовољство изражавале преко петостепене скале Ликертовог типа, где 1 означава „потпуно незадовољна“, а 5 „потпуно задовољна“.
2. **Врста и тежина проблема са којима се саме мајке суочавају** - Како би се утврдила врста и тежина проблема са којима се испитанице суочавају сачињена је скала у којој је набројано 12 најчешћих проблема са којима се сами родитељи

суочавају¹⁹. Од испитаница је првобитно било тражено да одговоре да ли се суочавају са конкретним проблемом, а ако би одговориле са „да“, од њих је потом тражено да одреде тежину конкретног проблема. Субјективни доживљај тежине проблема са којим се суочавају испитанице су изражавале преко четворостепене скале Ликертовог типа, на којој 1 означава „подношљив проблем, док 4 означава „веома тежак проблем“.

3. **Задовољство различитим аспектима живота** - За процену задовољства различитим аспектима живота (финансијска ситуација, смештај, врста и квалитет пријатељства...) коришћена је **Манчестерска кратка скала за процену квалитета живота - МАНСА** (енгл. *Manchester Short Assessment of Quality of Life Scale - MANSA*). Ова скала се састоји од 16 питања од којих се четири сматрају „објективним“ и на њих се одговара са „да“ или „не“ (нпр. да ли сте у протеклих годину дана били жртва физичког насиља), док се преосталих дванаест питања односи на субјективну процену задовољства различитим аспектима живота и животом у целини, те њих аутори ове скале називају „субјективним“ (Priebe et al., 1999). Ових дванаест питања се процењују на седмостепеној скали Ликертовог типа, где 1 означава „не може бити горе“, док 7 значи „не може бити боље“. На крају, квалитет живота се процењује на основу укупног резултата, који представља просек одговора на 12 питања, где 1 означава потпуно незадовољство квалитетом живота, а 7 означава потпуно задовољство истим. Одговори на преостала четири питања представљају квалитативне информације, стога се не могу квантитативно представити. У истраживању које су спровели аутори ове скале, поузданост скале је била прихватљива ($\alpha=.74$; Priebe et al., 1999). И у овом истраживању скала је имала прихватљиву поузданост ($\alpha=.70$), иако треба нагласити да је овај закључак ограничен малом величином узорка.

¹⁹ Дванаести проблем је означен као „нешто друго“, а испитаницама је остављено да упишу конкретан проблем са којим се суочавају, а који се не налази на списку понуђених.

За потребе интервјуа са самим мајкама, односно генерисање квалитативних информација о узорку, конструисан је посебан протокол за прикупљање података (видети Прилог 3. Протокол за интервју са самим мајкама), којим се настојало да се ближе сагледају и утврде:

- потребе, проблеми и изазови једнородитељских породица самих мајки са децом;
- извор, врста и квалитет подршке и помоћи која им је доступна;
- информисаност о доступним правима и постојећи нормативни оквир;
- доступност и коришћење формалних система подршке;
- ставови и однос окружења према самим родитељима.

Интервјуи са представницима владиног и невладиног сектора били су усмерени на сагледавање неколико кључних тематских целина које се тичу односа друштва/државе према самим родитељима и могућности унапређења њиховог положаја (видети Прилог 4. Протокол за интервју са представницима владиног и невладиног сектора). Ове тематске целине се једним делом поклапају са онима из интервјуа са самим мајкама, будући да је намера била да се упореде њихови ставови у одређеним сегментима:

- однос друштва/државе према самим родитељима;
- проблеми и изазови једнородитељских породица;
- оцена постојећег нормативног оквира;
- улога цивилног сектора у унапређењу положаја самих родитеља.

6.5. ОБРАДА ДОБИЈЕНИХ ПОДАТАКА

Упитници којима су прикупљани социо-демографски и социо-економски подаци о узорку (укупно 35 упитника) унети су у базу података, а добијени подаци анализирани су сетом дескриптивних статистичких техника. Обрада података укључила је фреквенцијску анализу, као и израчунавање мера централне тенденције (аритметичка средина и модална вредност) и мера распршења (стандардна девијација и распон). Повезаност између интервалних варијабли испитана је корелационом анализом, израчунавањем Пирсоновог коефицијента корелације.

Дубински, полуструктурисани интервјуи са самим мајкама и представницима владиног и невладиног сектора су транскрибовани (укупно 35 интервјуа са самим мајкама и 10 интервјуа са представницима јавног и цивилног сектора). Транскрипти су обрађени тематском анализом уз комбинацију индуктивног и дедуктивног приступа. Комбинација ова два приступа подразумева да је за почетно организовање података коришћен унапред дефинисан оквир који је садржао неколико иницијално одређених тема (свакодневни живот, доступни системи помоћи и подршке, изазови родитељства, актуелни друштвени дискурс), али је остављена могућност да током интерпретације података искрсну и неке нове теме. Такође, значење које је придавано подацима у оваквом приступу било је и манифестно и латентно. Поред дословног преношења оног што су учесници интервјуа саопштавали, готово једнако често је коришћена и интерпретација.

6.6. СТРУКТУРА УЗОРКА

У истраживању је укупно учествовало 35 самих мајки из три различита типа једнородитељских породица. Од тог броја било је 12 разведених, 12 обудовелих и 11 невенчаних самих мајки.

6.6.1. Социо-демографске карактеристике узорка

6.6.1.1. Старосна структура узорка

Анализирајући старосну структуру самих мајки у све три категорије можемо приметити да се просечна старост креће око 40,6 година. Посматрано по групама, најстарије су обудовеле саме мајка са просечном старошћу која износи 41,4 годину (СД=6.59) и распоном од 30 до 51 године. Затим следи група разведених самих мајки чија просечна старост износи 41 годину (СД= 7.38), а распон година се креће од 25 до 50 година. И на крају, невенчане саме мајке су међу најмлађима са просечном старошћу од 39,5 година (СД=11.58), премда је у овој групи највећи распон година, од 25 до 64 године.

6.6.1.2. Стручна спрема

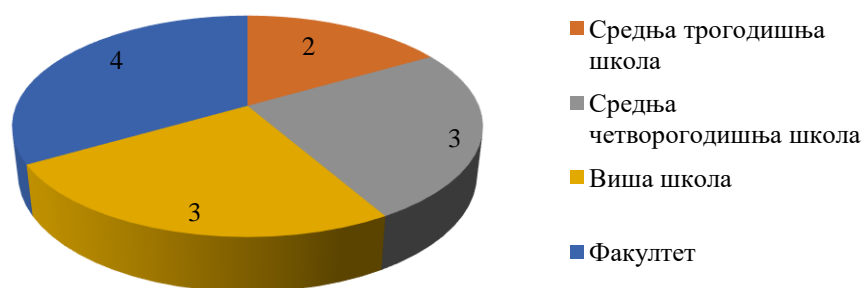
У Табели 6.1. приказана је стручна спрема испитаница у све три категорије. Посматрајући целокупан узорак, највише је самих мајки са завршеном средњом четворогодишњом школом (14) и средњом трогодишњом школом (7), затим следе оне са завршеним факултетом (6). Једнак је број самих мајки у категорији оних са завршеном вишом школом, односно специјализацијом/постдипломским студијама, по 3. Најмање је, свега две, самих мајки са завршеном само основном школом.

Табела 6.1. Стручна спрема самих мајки у све три категорије

	Разведене	Удовице	Невенчане	Укупно
Завршена основна школа	-	2	-	2
Завршена средња трогодишња школа	2	4	1	7
Завршена средња четворогодишња школа	3	5	6	14
Завршена виша школа	3	-	-	3
Завршен факултет	4	-	2	6
Постдипломске /Специјализација	-	1	2	3
	12	12	11	35

На Графикону 1 приказана је стручна спрема у групи разведених самих мајки. Међу разведеним самим мајкама највише је оних са завршеним факултетом, четири испитанице. Једнак је број оних које имају завршену вишу школу, односно средњу четворогодишњу школу (по три испитанице), док је најмање испитаница са завршеном средњом трогодишњом школом, само две.

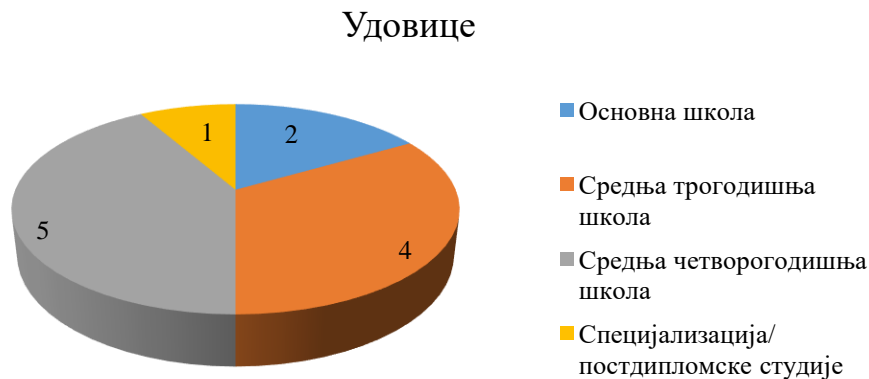
Разведене саме мајке

Графикон 1. Стручна спрема разведених самих мајки

У групи обудовелих самих мајки (Графикон 2), најбројније су испитанице са завршеном средњом четворогодишњом школом (5 испитаница) и средњом

трогодишњом школом (4 испитанице), две испитанице имају завршену само основну школу, док само једна мама има завршену специјализацију/постдипломске студије.

Графикон 2. Стручна спрема обудовелих самих мама

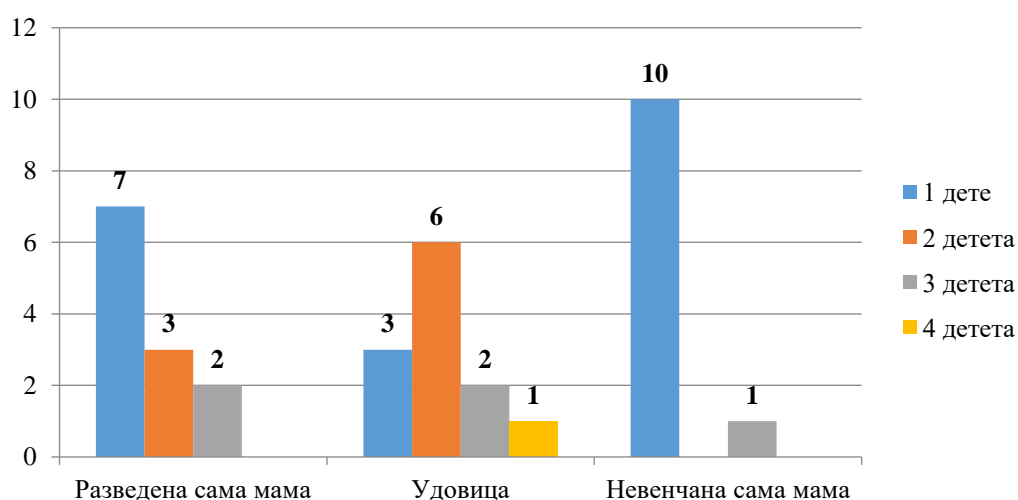
Међу невенчаним самим мајкама (Графикон 3) је највише оних са завршеном средњом четворогодишњом школом (6 испитаница). По две испитанице имају завршен факултет, односно специјализацији/постдипломске студије, док само једна испитаница има завршену средњу трогодишњу школу.

Графикон 3. Стручна спрема невенчаних самих мајки

6.6.1.3. Број и узраст деце

Анализирајући узорак у целини, највећи број испитаница има једно дете (Графикон 4). У групи разведених самих мајки испитанице најчешће имају по једно дете (Мод 1), тако да њих 7 има једно дете, 3 испитанице имају по двоје деце, док само 2 испитанице имају троје деце. Код обудовелих самих мајки ситуација је мало другачија, будући да испитанице из ове групе најчешће имају по двоје деце (Мод 2). Од укупно 12 испитаница у овој групи, њих шест има двоје деце, по три је са једним, односно троје деце, док једна мама има четворо деце. Издвајају се невенчане саме мајке које готово искључиво имају по једно дете (Мод 1), тако да у укупном узорку невенчаних самих мајки само једна испитаница има више од једног детета (троје деце).

Графикон 4. Број деце

У Табели 6.2. приказана је узрастна структура деце испитаница у сва три подузорка (дескриптивни статистици – аритметичка средина и распон, изражени су у годинама старости). У категорији разведених самих мајки, просечан узраст прворођене деце износи 13.37 година, другорођене 15.20 година, а трећорођене 10.50 година. Код удовица прворођена деца у просеку имају 15.90 година, другорођена 12.89, трећорођена 10.67, а четвртоорођена 10 година. Може се рећи да је најмања просечна

старост прворођене деце у подзорку невенчаних самих мајки и износи 7.60, док је другорођеног 15, а трећерођеног 12 година.

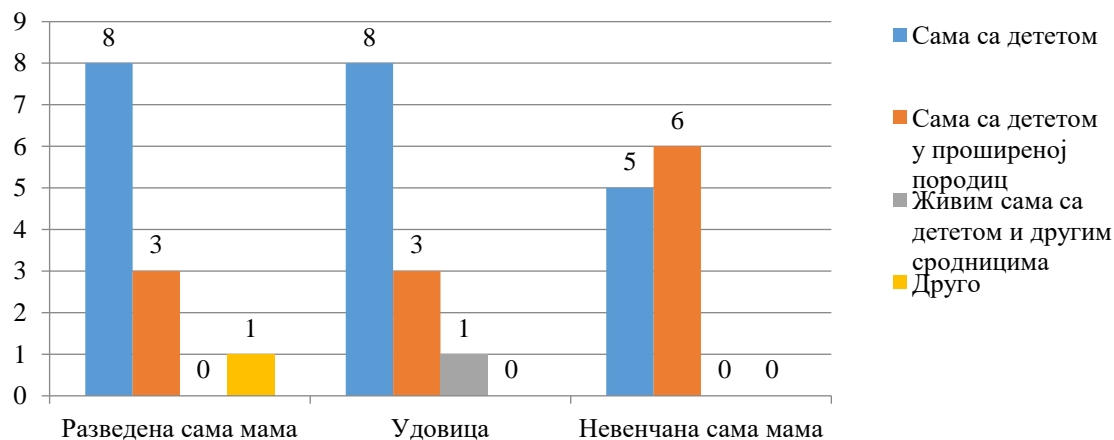
Табела 6.2. Узрасна структура деце

Група	Прво дете	Друго дете	Треће дете	Четврто дете	Укупан број деце
Разведене	АС=13.37 Распон: 2-30 Н=12	АС=15.20 Распон: 6-23 Н=5	АС=10.50 Распон: 8-13 Н=2	Н=0	19
Удовице	АС=15.90 Распон: 0.85-21 Н=12	АС=12.89 Распон: 6-19 Н=9	АС=10.67 Распон: 4-17 Н=3	АС=10.00 Н=1	25
Невенчане	АС=7.60 Распон: 2-21 Н=10	АС=15.00 Н=1	АС=12.00 Н=1	Н=0	12
Укупан број деце	34	15	6	1	56

6.6.1.4. Тип домаћинства и услови становања

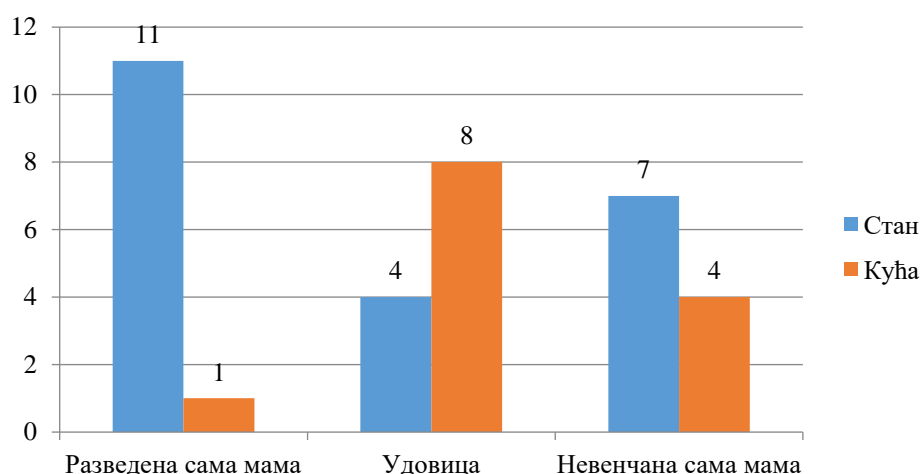
У односу на тип домаћинства (Графикон 5), у целокупном узорку, најбројније су једнородитељске породице самих мајки са децом (укупно 21). Међу невенчаним самим мајкама највише је оних које са својом децом живе у проширеној породици (углавном са својим родитељима). Посматрано према подзорцима, осам разведених самих мајки живи само са својом децом, њих три живи са децом у проширеној породици, док само једна мама живи са својим дететом у заједничком стану са бившим партнером (оцем детета) и његовом садашњом супругом. У подзорку обудовелих самих мајки најбројније су оне које живе саме са својом децом (укупно 8), у проширеној породици живи њих три и само једна сама мама живи у домаћинству са својом децом и другим сродницима (својим баком и деком). Невенчане саме мајке

најчешће живе са децом или у проширеној породици (6 испитаница) или саме (5 испитаница).

Графикон 5. Тип домаћинства

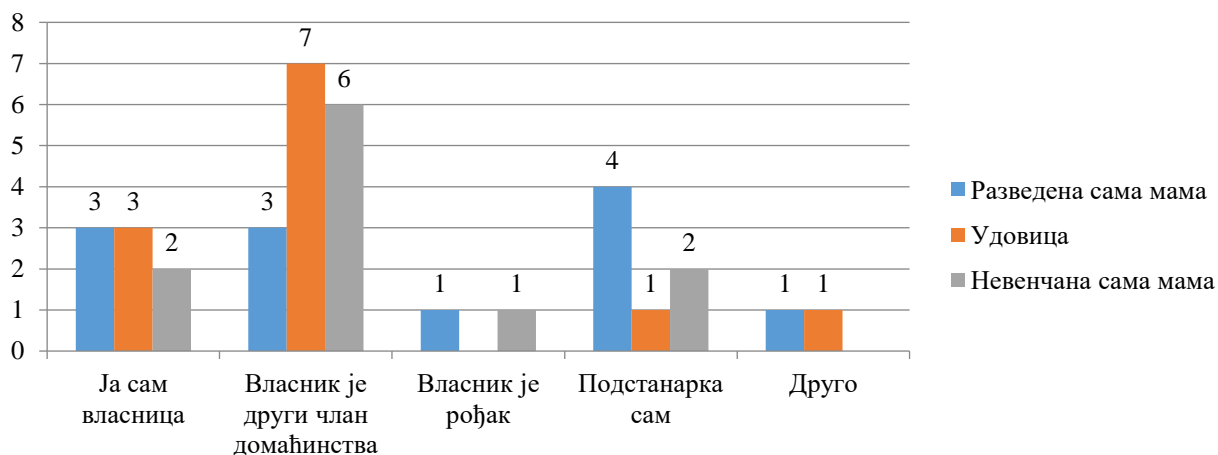
Када је у питању врста некретнине у којој живе, већина испитаница у сва три подузорка живи у стану (22 испитанице), док остатак (13 испитаница) живи у кући (Графикон 6). У подузорку разведених самих мајки, чак 11 испитаница живи у стану, док само једна испитаница живи у кући. Такође, више од половине испитаница у подузорку невенчаних самих мајки (7 испитаница) живи у стану, а остатак (4 испитанице) у кући. Ситуација је мало другачија у подузорку обудовелих самих мајки, будући да 2/3 испитаница у овој групи (8 испитаница) живи у кући, док само 1/3 њих (4 испитанице) живи у стану.

Графикон 6. Врста некретнине у којој живе испитанице

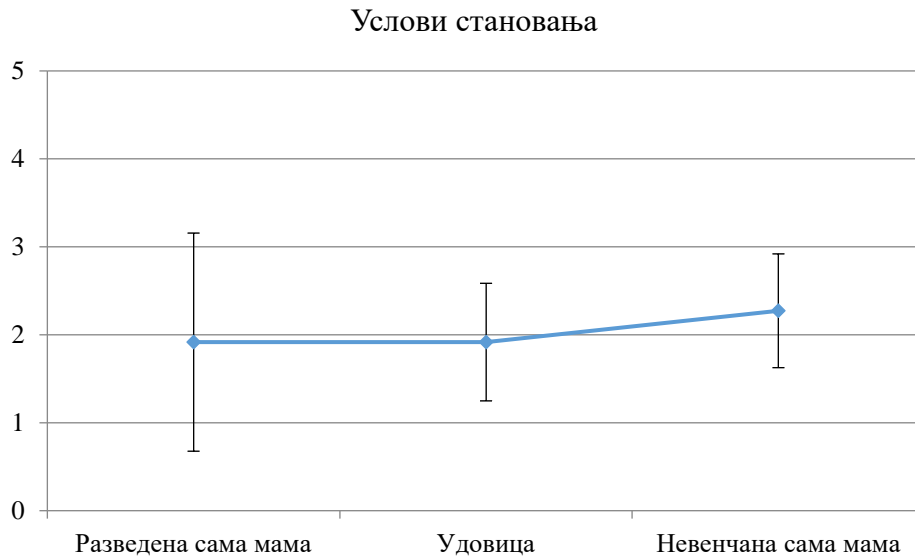
На Графикону 7 приказана је власничка структура над некретнином у којој живе испитанице у сва три подузорка. Као што се из приложеног види, саме мајке најчешће живе у некретнини која је у власништву неког другог члана домаћинства, што је далеко учесталија појава у подузорку обудовелих (7 испитаница) и невенчаних самих мајки (6 испитаница) него у случају разведених самих мајки (3 испитанице). Објашњење за то лежи у чињеници да удовице након смрти супружника настављају да живе у стану/кући чији је власник био преминули супружник, а која се сада налази у власништву њихове заједничке деце, док се код невенчаних самих мајки ово може објаснити чињеницом да већина испитаница из ове групе живи са својом децом у проширеној породици, најчешће са својим родитељима, те је неко од чланова проширене породице (углавном отац) власник некретнине. Само осам испитаница из сва три подузорка живе у некретнини чији су и власници - по три у подузорку разведених и обудовелих самих мајки и само две испитанице у подузорку невенчаних самих мајки. Од укупног узорка седам испитаница живе као подстанари, а најбројније међу њима су испитанице из групе разведених (4 испитанице) и невенчаних самих мајки (2 испитанице), док само једна испитаница из групе удовица живи као подстанарка. По једна испитаница у подузорку разведених и невенчаних самих мајки живи у некретнини која је у власништву неког од рођака (брата, ујака), док по једна испитаница у подузорку разведених и обудовелих самих мајки живи у некретнини која

је у власништву родитеља са којима не живе у истом домаћинству, односно која је у подељеном власништву (власништво је подељено између испитанице и њених родитеља).

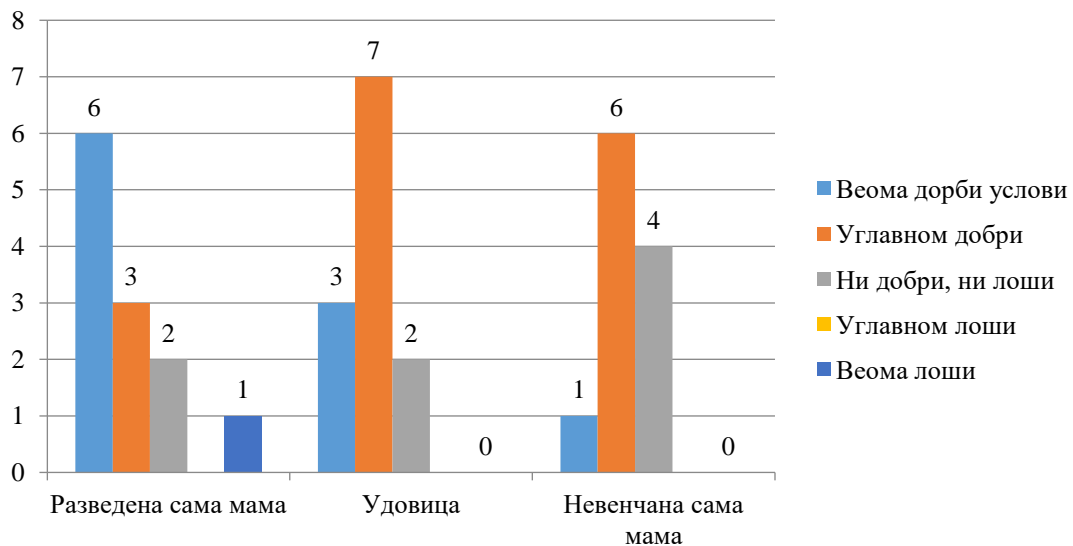
Графикон 7. Власништво над некретнином у којој живе

Већина самих мајки из сва три подузорка је проценила своје услове становања као углавном добре (Графикон 8 и 9). У групи разведених самих мајки, 6 испитаница је своје услове становања проценило као веома добре, 3 испитанице као углавном добре, 2 испитанице као ни добре ни лоше, док је само једна сама мајка проценила своје услове становања као веома лоше. У групи удовица већина самих мајки је своје услове становања проценила као углавном добре (7 испитаница) или веома добре (3 испитанице), а само две испитанице је исте проценило као ни добре ни лоше. Када је реч о невенчаним самим мајкама, оне су најчешће своје услове становања процењивале као углавном добре (6 испитаница) или ни добре ни лоше (4 испитанице), док је само једна од њих своје услове становања проценила као веома добре.

Графикон 8. Услови становања

(Легенда: 1= веома добри услови становања, 5= веома лоши услови становања)

Графикон 9. Услови становања

6.6.1.5. Статус самог родитеља

У сва три подузорка невенчане саме маме најдуже имају статус самог родитеља, у просеку 7,91 годину са распоном од 1,5 до 31 године. Након тога следе удовице које су без супружника у просеку 7,29 година, а распон се креће од 1-17 година, док разведене саме маме најкраће имају овај статус – у просеку од развода је прошло 5,58 година, односно од 1,5 до 10 година.

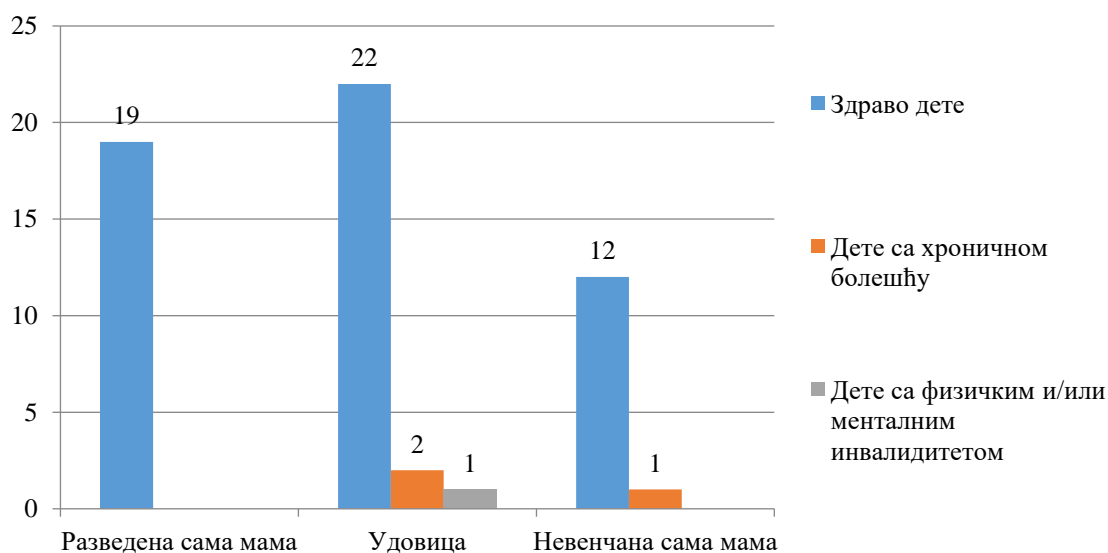
6.6.1.6. Здравствено стање мајки и деце

Говорећи о свом здравственом стању (Табела 6.3.), већина самих мајки (31 испитаница) је истакла да је здрава, док је само њих четири навело да болује од неке хроничне болести. Међу хроничним болестима од којих болују саме мајке су навеле следеће: хипертензија, реуматоидни артритис, поремећај сна и епилепсија. У подузорку разведених и обудовелих има по 11 самих мајки су истакле да су здраве, док је једна разведена, односно обудовела мајка навела да болује од хроничне болести (епилепсија и реуматоидни артритис). У подузорку невенчаних самих мајки, девет њих је здраво, док две имају проблема са хроничним болестима - хипертензијом и поремећајем сна. Важно је истаћи да све маме које имају неку хроничну болест редовно узимају прописану терапију.

Табела 6.3. Здравствено стање самих мајки

	Разведене	Удовице	Невенчане	Укупно
Здрава	11	11	9	31
Акутна болест	0	0	0	0
Хронична болест	1	1	2	4
Физички инвалидитет	0	0	0	0
Ментални поремећај	0	0	0	0
Укупно	12	12	11	35

Када је реч о здравственом стању деце испитаница (Графикон 10), у подузорку разведених самих мајки су сва деца здрава (укупно 19). Већина деце невенчаних самих мама је здраво (њих 12), док само једна мама има дете са ретком хроничном болешћу – у питању је „Синдром Вилијамс“. У подузорку обудовелих, двадесет и двоје деце је здраво, двоје је са хроничном болешћу (астма и поремећај говора), док једно дете поред физичког инвалидитета има и интелектуалне потешкоће (ОСИ).

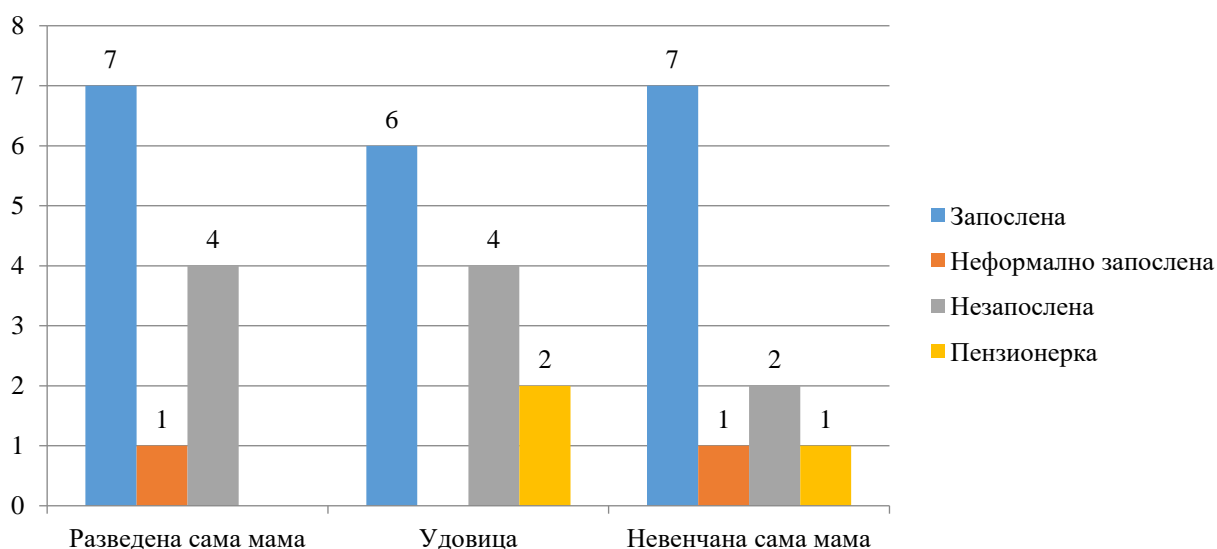

Графикон 10. Здравствено стање деце испитаница

6.6.2. Социо-економске карактеристике узорка

6.6.2.1. Радни статус

У периоду када је спроведено ово истраживање највећи број испитаница из сва три подузорка је био у радном односу (Графикон 11). У групи разведених самих мајки 7 испитаница је запослено, 4 испитанице су незапослене, док је једна испитаница неформално запослена, односно нема потписан уговор о раду са послодавцем. И у групи обудовелих самих мајки највећи број њих је запослен (6 испитаница), 4 испитанице су незапослене а две су пензионерке. Код невенчаних самих мајки, такође, доминирају оне које су запослене (7 испитаница), 2 испитанице су незапослене док је по једна неформално запослена (без уговора о раду), односно пензионерка.

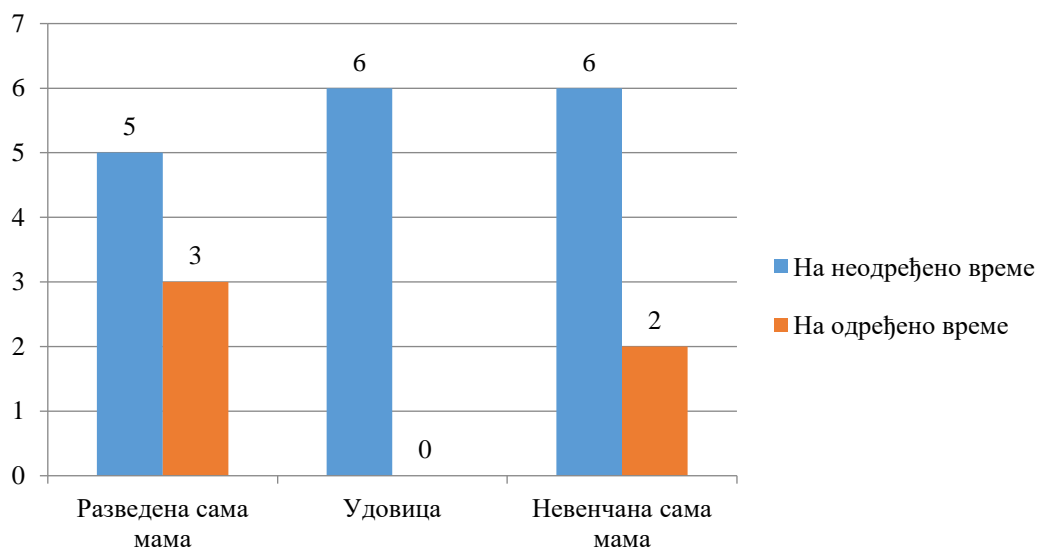

Графикон 11. Радни статус испитаница

6.6.2.2. Запослене

Од укупног броја запослених испитаница из сва три подузорка већина их је запослена на неодређено време (17 испитаница), док 5 самих мајки има уговор на одређено време. Посматрано према подузорцима (Графикон 12), најбоља ситуација је у подузорку обудовелих где све запослене испитанице (6) имају уговоре на неодређено

време. Такође, исти број испитаница (6) међу запосленим невенчаним самим мајкама има стално запослење, док само две испитанице имају уговоре на одређено време. У групи разведених самих мајки, 5 испитаница је са сталним запослењем за разлику од три испитанице које имају уговоре на одређено време.

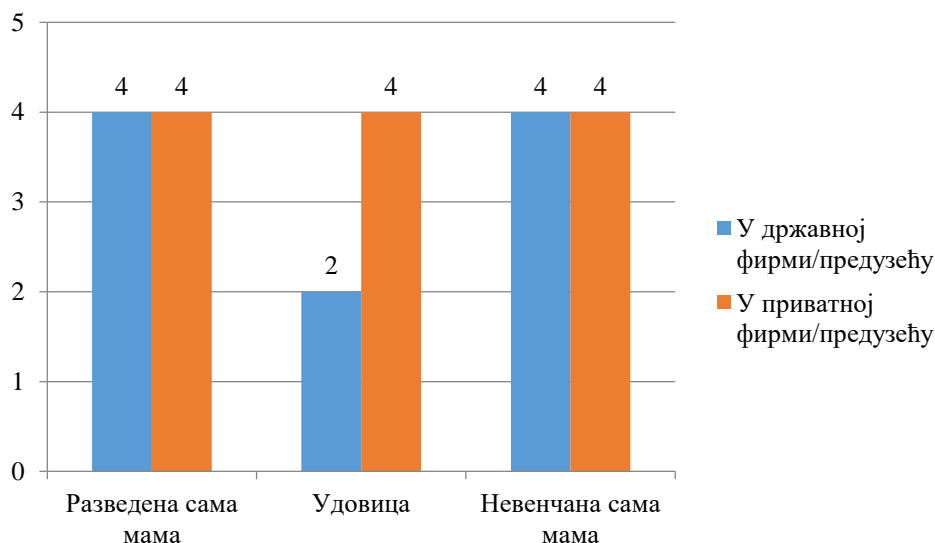

Графикон 12. Врсте уговора о раду

У групи разведених самих мајки највећи број испитаница (3 испитанице) обављају услужне и трговачке послове, по две испитанице обављају стручне, односно административне послове, док је једна испитаница предузетница и руководилац приватне фирме. Међу обудовелим самим мајкама најзаступљеније су оне запослене у сектору услуга и трговине (4 испитанице), док остале две испитанице обављају стручне послове, односно послове стручног сарадника. У подузорку невенчаних самих мајки доминирају оне које обављају административне послове (4 испитанице) и услужно-трговачке послове (2 испитанице), док по једна испитаница обавља стручне, односно послове стручног сарадника.

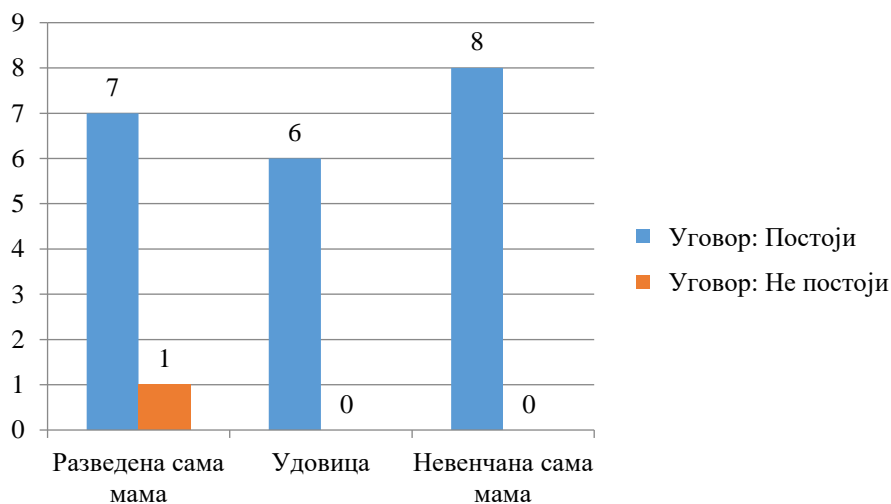
Од укупног броја запослених испитаница већина их је запослена у приватном сектору, тј. фирми/предузећу (Графикон 13). У групи разведених и невенчаних самих мајки изједначен је број оних које су запослене у државном, односно приватном

сектору (по 4 испитанице у сваком сектору). За разлику од њих, обудовеле саме мајке су чешће запослене у приватној (4 испитанице) него у државној фирми/предузећу (2 испитанице).

Графикон 13. Сектор запослења испитаница

Такође, све запослене испитанице изузев једне разведене саме мајке имају потписане уговоре о раду са послодавцима (Графикон 14).

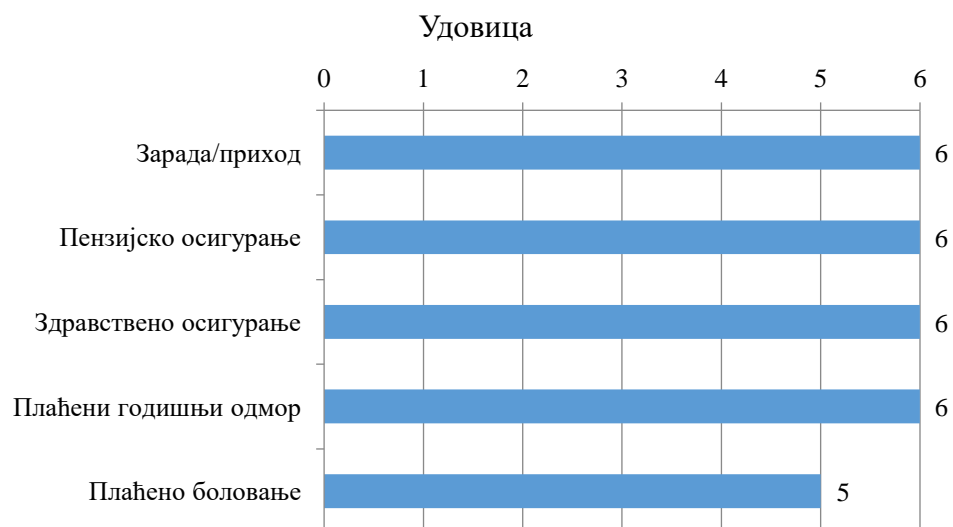

Графикон 14. Постојање уговора о раду

Када је реч о правима које саме мајке остварују по основу запослености, најповољнија је ситуација у категорији обудовелих и невенчаних мајки које остварују готово сва права по основу запослености предвиђена законом. У подузорку запослених разведених самих мајки (Графикон 15), свих 8 испитаница остварују право на зараду/приход, 7 од 8 испитаница остварује право на плаћени годишњи одмор, док 6 од 8 испитаница остварују право на пензијско, здравствено осигурање и плаћено боловање. Обудовеле запослене саме мајке (Графикон 16), када је реч о правима које остварују по основу запослености, су у најбољем положају у односу на преостале две категорије. Све испитанице (укупно 6) из овог подузорка остварују право на зараду/приход, пензијско и здравствено осигурање, плаћени годишњи одмор, плаћено боловање изузев једне испитанице која не остварује ово последње право. У подузорку запослених невенчаних мајки (Графикон 17) све испитанице (8 испитаница) остварује право на зараду/приход, здравствено и пензијско осигурање, док 7 од 8 испитаница остварује право на плаћено боловање и годишњи одмор.

Графикон 15. Права по основу запослености у подузорку разведених самих мајки

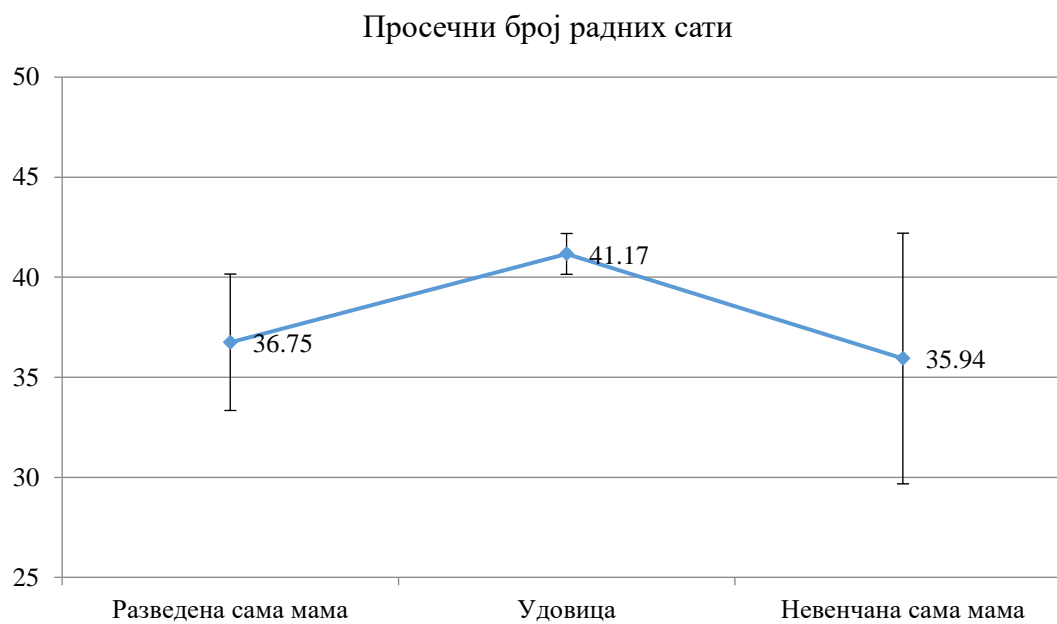
Графикон 16. Права по основу запослености у подзоруку обудовелих самих мајки

Графикон 17. Права по основу запослености у подзоруку невенчаних самих мајки

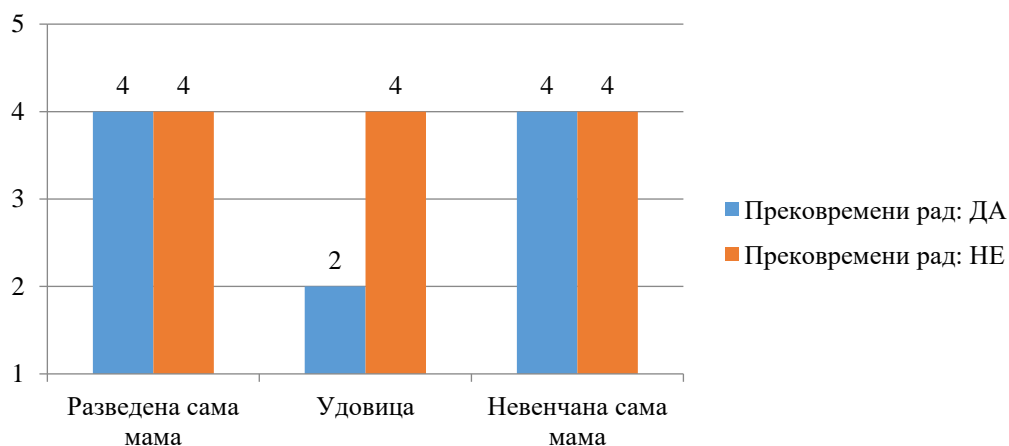
Просечно радно време самих мајки у сва три подзорука одговара законом прописаном радном времену које износи од 36 до 40 радних сати недељно (Графикон 18). Разведене саме мајке у просеку раде око 36.75 сати недељно, док се распон креће од 25 до 45 радних сати недељно. Обудовеле саме мајке у просеку раде 41.17 сати

недељно, минималан број радних сати недељно износи 40, а максимални 45 сати. И на крају, просечно радно време у подзоруку невенчаних самих мајки је најкраће и износи 35.94, а креће се од 5 до 42.50 радних сати недељно.

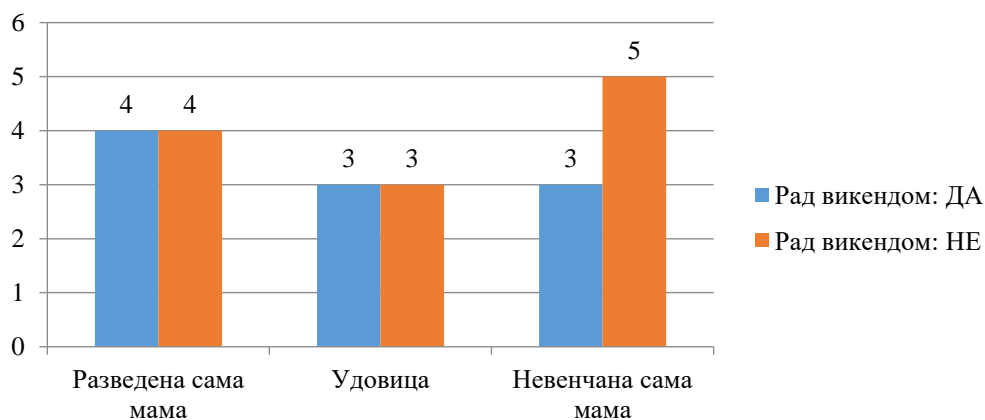
Графикон 18. Просечно радно време испитаница

Када је у питању прековремени рад, од укупног броја запослених самих мајки из сва три подзорака 10 испитаница је навело да ради прековремено, док њих 12 нема искуство прековременог рада (Графикон 19). У подзоруку разведених, као и подзоруку невенчаних самих мајки, поливана од укупног броја испитаница (4 испитанице) је изложено прековременом раду, док у подзоруку обудовелих то искуство имају само две испитанице. Учесталост прековременог рада у категорији разведених самих мајки се креће од 4 сата месечно (код 3 испитанице), док код једене испитанице то зависи од обима посла. Код обудовелих самих мајки учесталост прековременог рада се креће од 1 сата месечно до свакодневног прековременог рада. У категорији невенчаних самих мајки две испитанице су навеле да свакодневно раде прековремено, једна остаје прековремено по потреби, а једна 8 сати месечно ради прековремено.

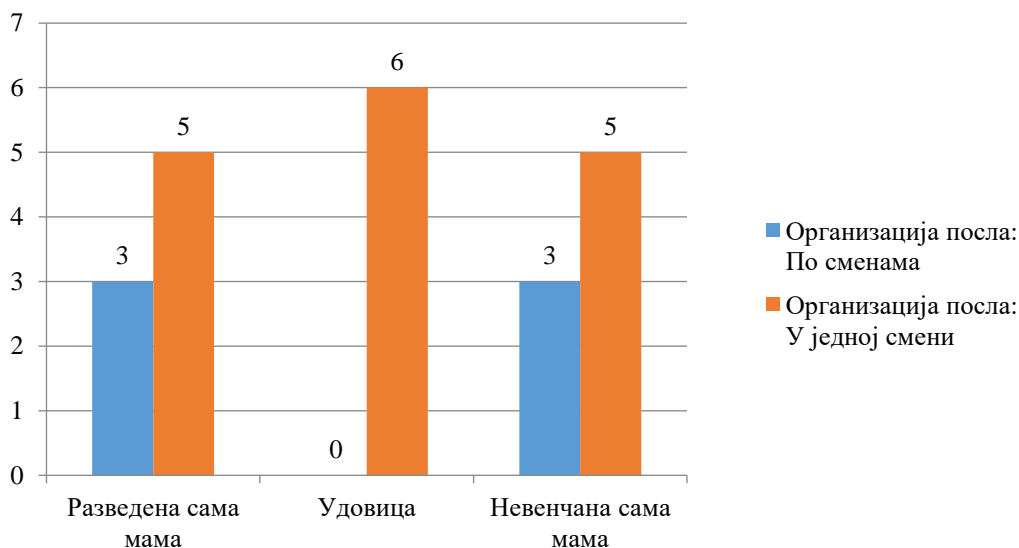
Графикон 19. Прековремени рад

Рад викендом је, такође, заступљен у сва три подузорка самих мајки (Графикон 20). Док у подузорку разведених и обудовелих самих мајки половина испитаница ради викендом (4 испитанице у категорији разведених, односно 3 испитанице у категорији удовица), у подузорку невенчаних самих мајки 5 од 8 испитаница ради викендом. Код разведених самих мајки две испитанице су навеле да раде сваки други викенд у месецу, док су две истакле да им је сваки викенд радан. Све испитанице у подузорку обудовелих самих мајки су навеле да раде сваког викенда. У категорији невенчаних самих мајки учесталост рада викендом се креће од једанпут, односно два пута месечно до тога да је сваки викенд у месецу радан.

Графикон 20. Рад викендом

Премда саме мајке из све три категорије нису изузете од прековременог рада и рада викендом, то се не може рећи за рад ноћу. Наиме, ниједна испитаница из сва три подузорка није истакла да је њен посао организован тако да подразумева и рад ноћу. Посао већине испитаница из узорка је организован у једној смени, најчешће пре подне, и подразумева радно време од 8:30-15:30 часова или од 9-17 часова. Графикон 21. садржи детаљнији приказ начина на који је посао испитаница из сва три подузорка организован. Од укупног броја запослених испитаница њих 16 обавља посао који је организован у једној смени, док само 6 испитаница обавља посао који подразумева сменски рад. Мајке из подузорка удовица обављају искључиво посао који је организован само у једној (преподневној) смени, док је у подузорку разведених и невенчаних самих мајки подједнак број испитаница које раде само у једној смени (по 5 испитаница), односно које обављају посао по сменама (по 3 испитанице).

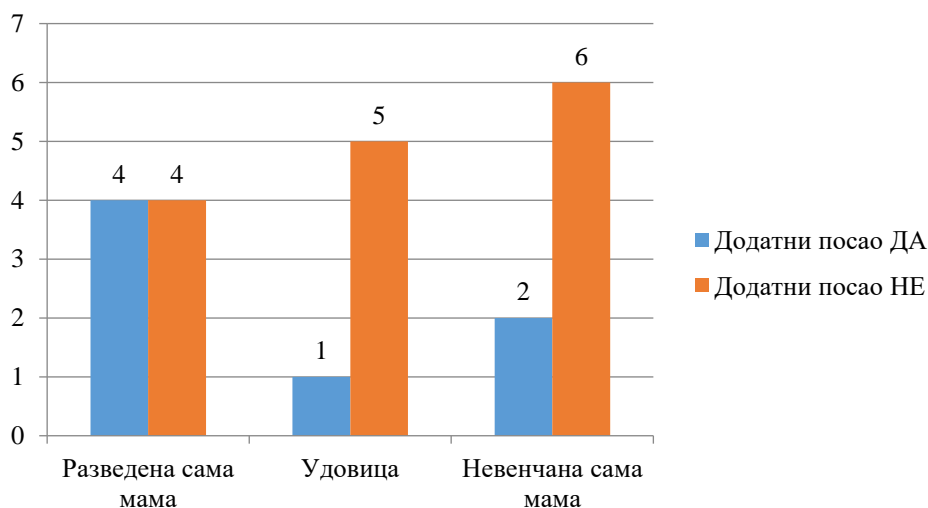

Графикон 21. Организација посла

Све запослене саме мајке из све три категорије изузев једне разведене саме мајке имају право на боловање, слободне дане и годишњи одмор. Такође, само једна испитаница из подузорка разведених самих мајки је навела да нема право одсуства са посла ради неге детета за разлику од осталих испитаница које су истакле да имају ово право.

Када је у питању годишњи одмор, испитанице из подузорка разведених самих мајки имају у просеку 23,29 дана годишњег одмора, односно од 15 до 31 дан. У подузорку удовица, испитанице у просеку имају 23 дана годишњег одмора, а распон дана се креће од 13 до 30 дана. Највише дана годишњег одмора имају испитанице из групе невенчаних самих мајки и он у просеку износи 23,5 дана, са распоном од 7 до 33 дана годишњег одмора.

Графикон 22. илуструје однос самих мајки из сва три подузорка које поред редовног обављају и неки додатни посао. У укупном узорку највише испитаница које обављају неки додатни посао је из категорије разведених самих мајки, чак половина испитаница у овом подузорку (4 испитанице). Реч је о пословима попут: давања приватних часова, трговине, рада у фризерском салону, чувања деце и астрологије. У подузорку невенчаних самих мајки само две испитанице обављају неки додатни посао, од чега је једна испитаница власница козметичког салона у коме ради након обављања редовног посла, док се друга испитаница бави чишћењем канцеларија и зграда. Само једна испитаница из категорије обудовелих самих мајки обавља додатни посао, односно бави се пољопривредом и производњом цвећа.

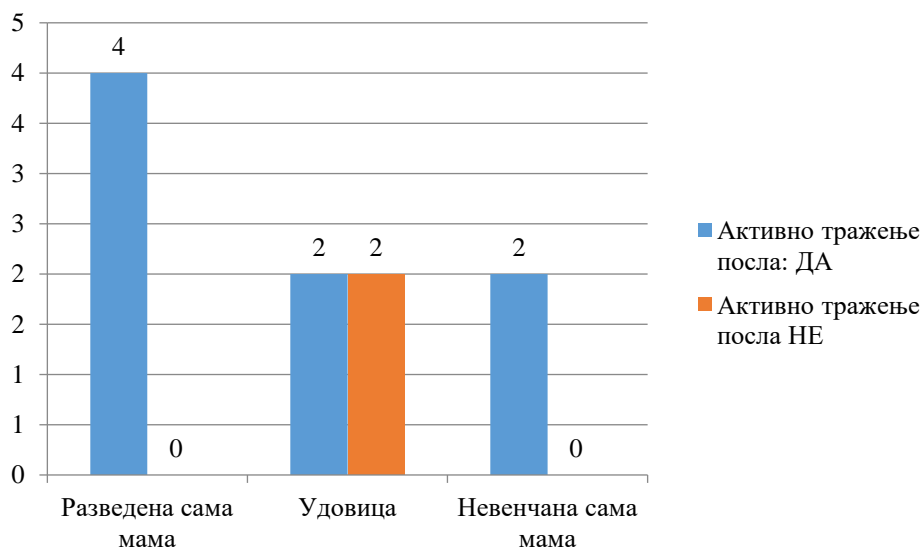

Графикон 22. Додатни посао

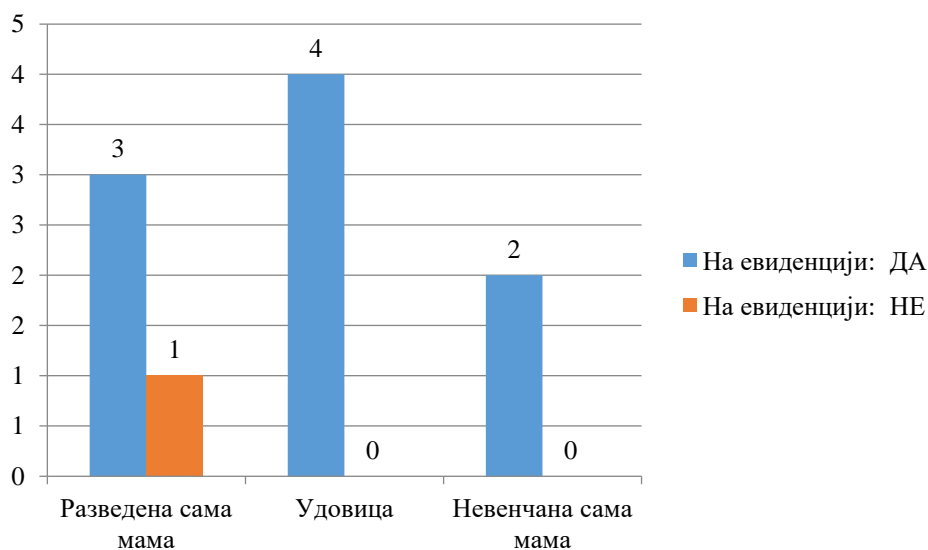
6.6.2.3. Незапослене

У периоду спровођења овог истраживања од укупног узорка, 10 испитаница је било незапослено – по 4 испитанице у подзоруку разведених и обудовелих самих мајки и 2 испитанице из категорије невенчаних мајки. Генерално посматрано, незапосленост самих мајки у сва три подзорка је вишегодишња, изузев једне разведене саме мајке која је у моменту истраживања 2 месеца била без посла. Најчешће се временски период у коме саме мајке имају статус незапосленог лица креће од 4 године до тога да постоје две испитанице у подзоруку удовица које никада нису радиле.

На питање да ли активно траже запослење само 1/5 испитаница (2 испитанице), и то из подзорка удовица, је одговорила да то не чини (Графикон 23), док се само једна испитаница из подзорка разведених самих мајки не налази на евиденцији Националне службе за запошљавање (Графикон 24).

Графикон 23. Активно траже запослење

Графикон 24. На евиденцији Националне службе за запошљавање

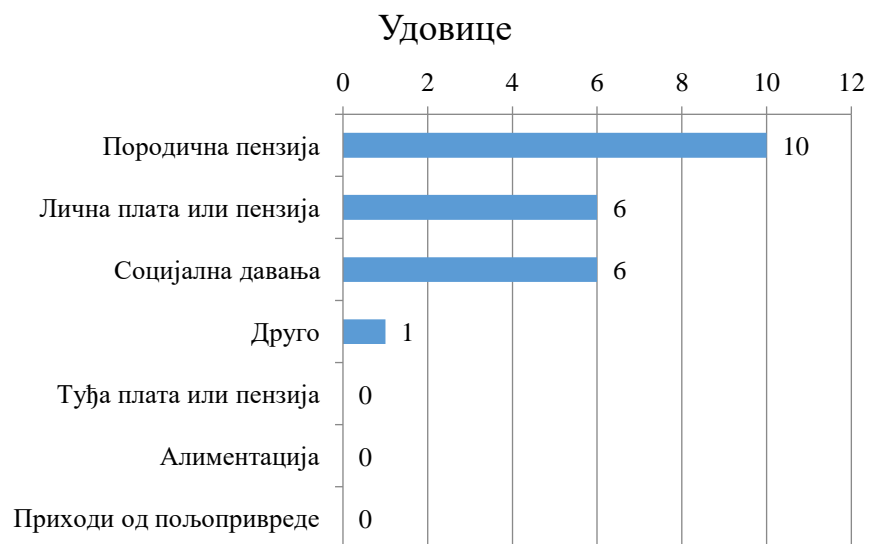
6.6.2.4. Извори прихода

У структури прихода које испитанице остварују у сва три подзорка доминирају лична плата/пензија, социјална давања и алиментација, као и породична пензија. Очекивано, за запослене саме мајке приходи из радног односа су примарни извори прихода, поред алиментације или неких других извора прихода у појединим случајевима. Незапослене саме мајке из сва три подзорка приходе најчешће остварују путем хонорарних зарада или неких видова социјалних давања и алиментације. На Графикону 25 приказана је структура прихода у подзорку разведених самих мајки. Највећи број њих (укупно 8) обезбеђује приходе на основу сопствене зараде, код 6 испитаница алиментација је укључена у укупне приходе домаћинства, 4 испитанице обезбеђују приходе из других извора (најчешће на основу хонорарних зарада, издавања некретнине или од помоћи коју добијају од својих родитеља и рођака), док код једне испитанице плата/пензија другог члана домаћинства доприноси укупним приходима.

Графикон 25. Извори прихода у подузорку разведених самих мајки

У подузорку удовица (Графикон 26), породична пензија је најзаступљенија извор прихода (10 испитаница), затим следе лична плата/зарада (6 испитаница) и социјална давања (6 испитаница), док само једна испитаница остварује приходе из других извора (хонорарни рад).

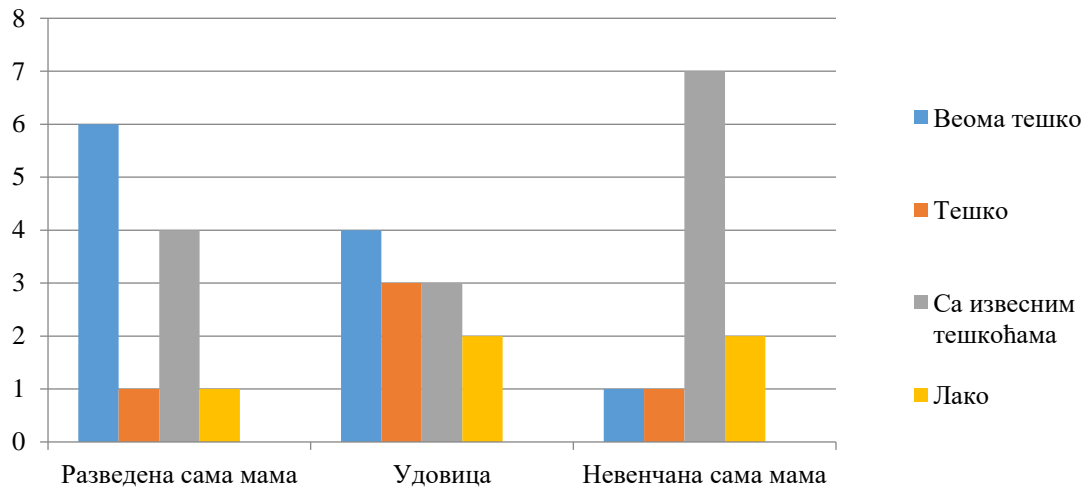
Графикон 26. Извори прихода у подузорку обудовелих самих мајки

Невенчане саме мајке највећи део својих прихода обезбеђују путем сопствене зараде (9 испитаница) (Графикон 27). Плата/пензија других чланова домаћинства је други значајан извор прихода код 6 испитаница, а код исто толико испитаница је и алиментација заступљена као извор прихода. Три испитанице део прихода обезбеђују и кроз неку врсту социјалних давања док једна испитаница приходе остварује из других извора (хонорарна зарада).

Графикон 27. Извори прихода у подузорку невенчаних самих мајки

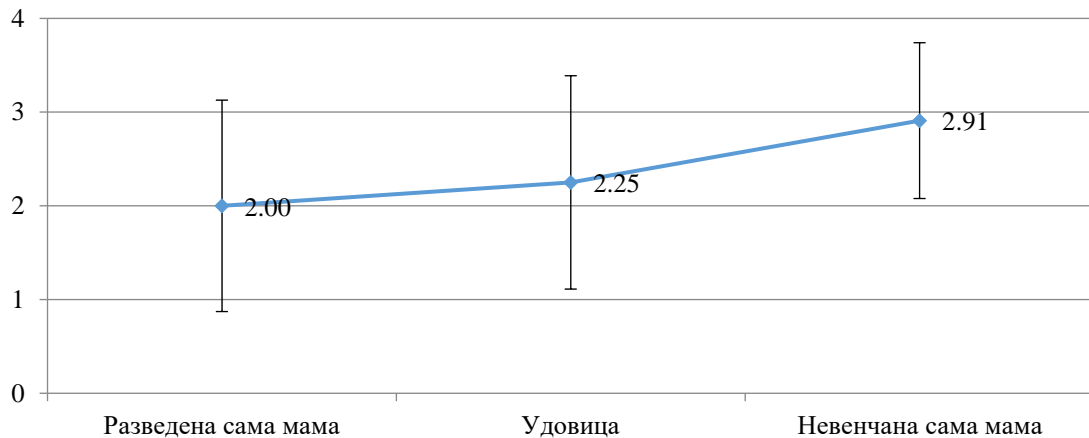
На питање да процене лакоћу задовољавања основних трошкова помоћу укупних прихода домаћинства у сва три подузорка није било испитаница које су одговориле да то чине веома лако (Графикон 28). Највећи број њих то чини са извесним тешкоћама (14 испитаница) или веома тешко (11 испитаница), док подједнак број њих то чини тешко (5 испитаница), односно лако (5 испитаница).

Графикон 28. Лакоћа задовољавања основних трошкова помоћу укупних прихода по подузorcима

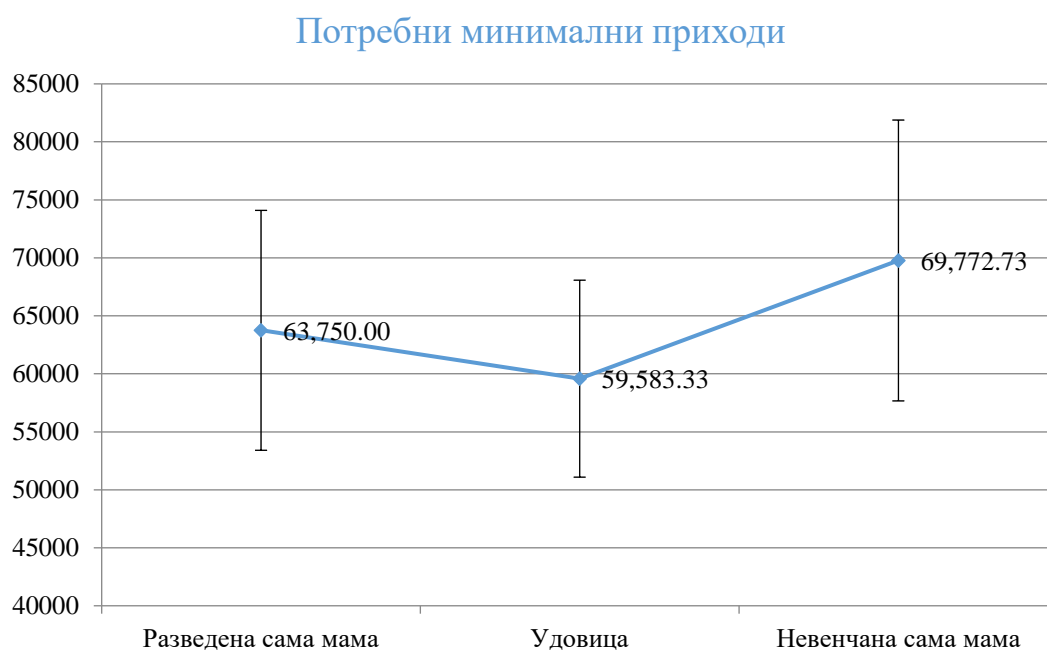
У укупном узорку лакоћа задовољавања основних трошкова помоћу укупних прихода домаћинства се креће од „тешко“ у подузorkу разведених самих мајки ка „са извесним тешкоћама“ у групи невенчаних самих мајки, док је подузорак удовица негде између (Графикон 29).

Лакоћа задовољавања основних трошкова помоћу укупних прихода

Графикон 29. Лакоћа задовољавања основних трошкова помоћу укупних прихода

На питању о субјективној процени висине минималних месечних прихода неопходних да се покрију основни трошкови испољене су изразите индивидуалне разлике између самих мајки у сва три подузорка. Изразите индивидуалне разлике огледају се у чињеници да је неким самим мајкама неопходно 30-35 хиљада динара, а неким 100 хиљада динара да би покриле основне животне трошкове. На Графикону 30 приказани су просечни минимални приходи неопходни да се покрију основни животни трошкови за све три групе самих мајки. Потребни минимални приходи су најмањи у подузорку удовица и износе у просеку 59.583,33 динара, затим следе разведене саме мајке са просечним минималним приходима у висини од 63.750,00 динара, док је висина минималних прихода највећа у категорији невенчаних самих мајки, у просеку 69.772,73 динара.

Графикон 30. Потребни минимални приходи

6.6.2.5. Дискриминација приликом тражења посла

Од укупног узорка десет самих мајки је навело да је било дискриминисано приликом тражења посла због свог статуса. Са дискриминацијом су се најчешће сусретале саме мајке из подузорка разведених и невенчаних, док су само две испитанице из групе обудовелих имала искуство са дискриминацијом приликом тражења посла. Као најчешће разлоге за дискриминацију мајке су наводиле бригу о деци и забринутост послодаваца да због тога неће бити у прилици да се у потпуности посвете послу и ускладе породични и професионални живот (7 испитаница). Једна испитаница из групе разведених самих мајки је истакла да је разлог за дискриминацију приликом тражења посла био њен бивши супруг, који је јако утицајан у месту у коме живи, па послодавци због страха који осећају према њему одбијају да је запосле. Једна обудовела сама мајка је истакла да је била сексуално узнемиравана на послу од стране свог шефа, па чак и уцењивана да буде са њим у вези како би напредовала на послу. Једна испитаница из групе невенчаних самих мајки је истакла да је након породилског одсуства остала без посла.

6.6.3. *Подршка*

Испитанице су своје задовољство подршком коју добијају од неформалног и формалног система процењивале на петостепеној скали Ликертовог типа, где 1 означава потпуно незадовољство, а 5 потпуно задовољство.

Графикон 31 илуструје процену задовољства подршком у групи разведених самих мајки. Према је већина у овој групи испитаница проценила свих девет врсти подршке, изван брoј њих није имао искуство са појединим видовима подршке, те је њихова процена ту изостала. Испитанице из групе разведених самих мајки најбоље су оцениле подршку коју добијају од стране своје деце, НВО-а и пријатеља, истичући да су „углавном задовољне“ подршком коју од њих добијају. И задовољне и незадовољне су подршком коју добијају од запослених у вртићу/школи, колега на послу, од стране чланова своје породице (родитеља, браће, сестара), као и подршком коју добијају од запослених у центрима за социјални рад. На крају, углавном су незадовољне подршком

коју добијају од представника власти и политичара, а најмање су задовољне подршком коју добијају од свог бившег партнера/оца детета и његове породице.

Графикон 31. Задовољство подршком у групи разведених самих мајки

Чини се да је свеукупна неформална и формална подршка најбоље оцењена у групи обудовелих самих мајки, премда је и овде изостала процена задовољства појединим видовима подршке од стране одређеног броја испитаница (Графикон 32). Такође, испитанице из ове групе, услед објективних околности, нису процењивале подршку коју добијају од стране оца детета/деце. Анализа је показала да је присутно скоро потпуно задовољство подршком коју добијају од стране своје деце, НВО-а и чланова своје породице (родитеља, браће, сестара). Углавном су задовољне подршком коју добијају од запослених у вртићу/школи, својих пријатеља и стручних радника у центрима за социјални рад. На крају, и задовољне и незадовољне су подршком коју добијају од колега на послу, односно представника власти и политичара.

Графикон 32. Задовољство подршком у групи обудовелих самих мајки

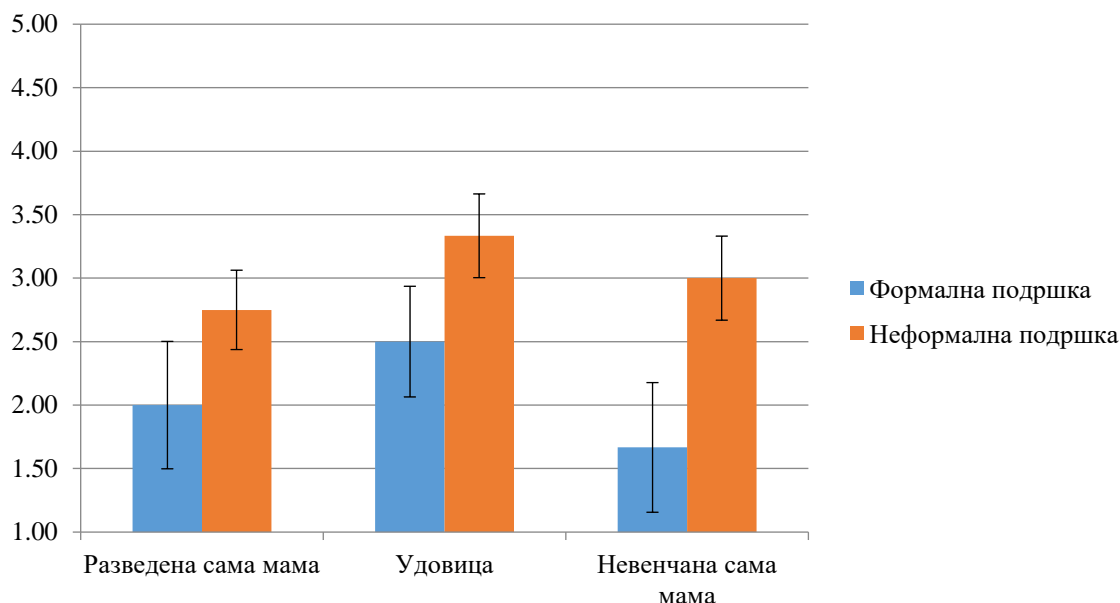
И у групи невенчаних самих мајки, од стране дела испитаница, изостала је процена појединих видова подршке, мада је већина њих проценила све (Графикон 33). Готово потпуно задовољство испитаница из ове групе присутно је када је реч о подршци коју добијају од стране НВО-а, своје деце и чланова своје породице (родитеља, браће и сестара). И задовољне и незадовољне су подршком коју добијају од запослених у вртићу/школи, својих пријатеља и колега на послу, мада се може рећи да више нагињу ка задовољству. Углавном незадовољне су подршком коју добијају од запослених у центрима за социјални рад, док су потпуно незадовољне подршком коју добијају од стране бившег партнера/оца детета и његове породице, односно представника власти и политичара.

Графикон 33. Задовољство подршком у групи невенчаних самих мајки

На крају, ови различити видови подршке су груписани у подршку коју обезбеђује неформални (породица, деца, пријатељи, бивши партнер), односно формални систем (вртић/школа, ЦСР, представници власти и политичари, НВО) и урађена је анализа задовољства по групама испитаница (Графикон 34 - виши скор указује на већи степен задовољства). Најзадовољније и неформалном и формалном врстом подршке јесу испитанице из групе удовица, премда су углавном незадовољне подршком коју добијају од формалног система, док су неформалним системом и задовољне и незадовољне. Невенчане саме мајке су за разлику од разведених самих мајки задовољније подршком неформалног система, док су у односу на њих незадовољније формалним системом подршке. Невенчане саме мајке су истакле да су потпуно незадовољне формалним системом подршке, за разлику од разведених испитаница које су навеле да су углавном незадовољне. Када је реч о подршци неформалног система ситуација је мало другачија, испитанице из групе разведених

самих мајки су углавном незадовољне, док су оне из групе невенчаних истакле да су ни задовољне ни незадовољне.

Графикон 34. Задовољство формалним и неформалним системом подршке по групама испитаница

6.6.4. Врста и тежина проблема

Врста и тежина проблема са којима се саме мајке суочавају процењивана је путем скале која је садржала 12 проблема, за које је утврђено да се сами родитељи најчешће суочавају. Испитанице су најпре биле питане да ли се суочавају са наведеним проблемима, а затим су на четворостепеној скали Ликертовог типа одређивале њихову тежину, где је 1 означавало „подношљив проблем“, а 4 „веома тежак проблем“.

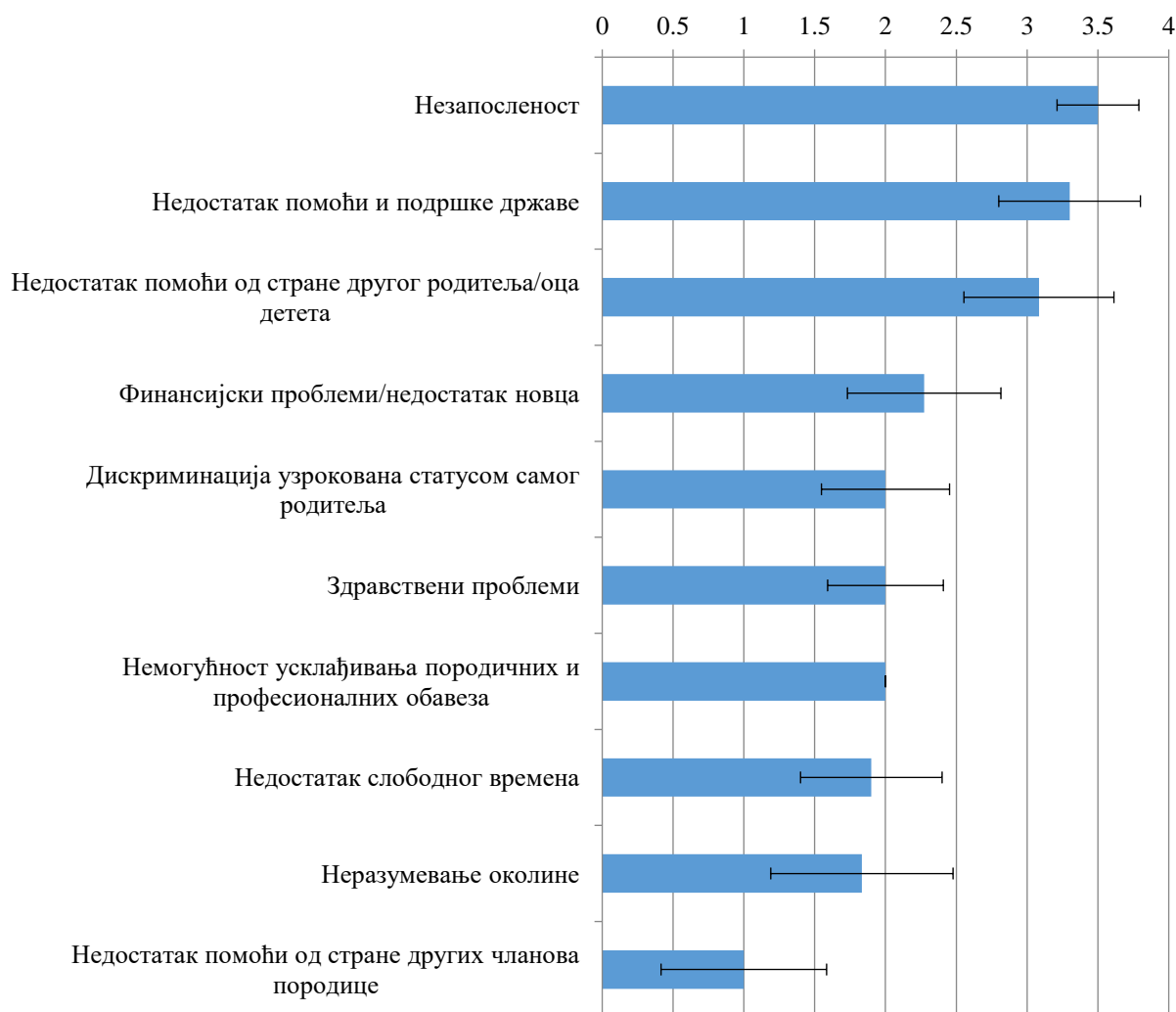
У сва три подузорка самих мајки најдоминантнији проблеми су: финансијски проблеми, односно недостатак новца (31 испитаница), недостатак помоћи и подршке државе (28 испитаница), недостатак слободног времена (26 испитаница), недостатак помоћи од стране другог родитеља, тј. оца детета (21 испитаница) и неразумевање околине (17 испитаница). Испитанице су недостатак помоћи и подршке државе, као и недостатак помоћи од стране другог родитеља/оца детета оцениле као веома тежак

проблем. Финансијски проблеми и недостатак слободног времена за испитанице представља умерено тежак проблем, док неразумевање околине већина њих процењује као подношљив проблем.

У групи разведених самих мајки учесталост проблема са којима се испитанице суочавају кореспондира са укупним узорком. Све испитанице из ове групе суочавају се са проблемом недостатка помоћи од стране другог родитеља/оца детета (12 испитаница), док се већина њих суочава са финансијским проблемима (11 испитаница), недостатком слободног времена (10 испитаница) и недостатком помоћи и подршке државе (10 испитаница). Такође, значајан број разведених самих мајки има проблем у усклађивању породичних и професионалних обавеза (7 испитаница), док се половина испитаница у овом подзоруку сусреће и са неразумевањем околине (6 испитаница). Остали проблеми попут: незапослености, дискриминације, недостатака помоћи од стране других чланова породице, здравствених проблема или нешто друго, присутни су код мањег броја испитаница.

Када је у питању тежина идентификованих проблема (Графикон 35), разведене саме мајке су као најтеже проблеме са којима се суочавају оцениле незапосленост, недостатак помоћи и подршке државе, као и недостатак помоћи од стране другог родитеља. Финансијски проблеми, дискриминација узрокована статусом самог родитеља, здравствени проблеми и немогућност усклађивања породичних и професионалних обавеза за испитанице из ове групе представљају умерено тешке проблеме. Недостатак слободног времена, неразумевање околине и недостатак помоћи од стране других чланова породице за њих представљају подношљиве проблеме. Такође, две испитанице су навеле да се суочавају са неким другим проблемима који претходно нису били поменути, а које оне процењују као веома тешке. Реч је о проблему сексуалног узнемиравања и нерешеном стамбеном питању.

Тежина идентификованих проблема Разведене саме мајке

Графикон 35. Тежина идентификованих проблема у групи разведених самих мајки

У групи обудовелих самих мајки, највише испитанице се сусреће са финансијским проблемима (10 испитаница), недостатком помоћи и подршке државе (9 испитаница) и недостатком слободног времена (8 испитаница), док су остали проблеми заступљени код мањег броја испитаница. На питање као доживљавају и како се носе са овим проблемима (Графикон 36), испитанице из ове групе су недостатак помоћи и подршке државе, незапосленост и дискриминација узрокована статусом самог

родитеља оцилиле као тешке проблеме. Финансијски проблеми и недостатак слободног времена за њих представљају умерено тешке проблеме, док све остале проблеме процењују као подношљиве.

Тежина идентификованих проблема Удовице

Графикон 36. Тежина идентификованих проблема у групи обудовелих самих мајки

Највише испитаница из групе невенчаних самих мајки се суочава са финансијским проблемима (10 испитаница), недостатком помоћи од стране другог родитеља (9 испитаница), као и са недостатком помоћи и подршке државе (9 испитаница). Такође, значајан број њих се суочава са недостатком слободног времена

(8 испитаница) и неразумевањем околине (6 испитаница), док се са осталим проблемима испитанице из ове групе спорадично сусрећу. Према се само две испитанице из групе невенчаних самих мајки сусрећу са здравственим проблемима своје деце, очекивано је да оне ове проблеме процењују као веома тешке (Графикон 37). Слично као и код разведених самих мајки, и за испитанице из ове групе незапосленост, недостатак помоћи и подршке државе и недостатак помоћи од стране другог родитеља представљају тешке проблеме. Финансијски проблеми, дискриминација, здравствени проблеми испитаница, немогућност усклађивања породичних и професионалних обавеза, као и недостатак слободног времена оцењени су као умерено тешки проблеми, док су неразумевање околине и недостатак помоћи од стране других чланова породице оцењени као подношљиви.

Тежина идентификованих проблема Невенчане саме мајке

Графикон 37. Тежина идентификованих проблема у групи невенчаних самих мајки

6.6.5. Задовољство различитим аспектима живота

Задовољство квалитетом живота уопште, као и његовим различитим аспектима на узорку самих мајки процењивано је на основу МАНСА упитника. У Табели 6.4. приказани су дескриптивни резултати овог упитника (аритметичка средина и стандардна девијација), како за укупан узорак самих мајки, тако и за сва три под узорка. Будући да је МАНСА упитник сачињен од 16 питања, од којих је 12 „субјективних“ и 4 „објективна“, табела у наставку садржи само резултате на тзв. субјективних питања, док ће одговори на другу групу питања бити представљени као квалитативни подаци. Резултати у Табели 4 представљају просек одговора за свако питање, док укупан резултат представља просек одговора на 12 питања, тако да 1 означава потпуно незадовољство квалитетом живота, док 7 означава потпуно задовољство.

Табела 6.4. Задовољство квалитетом живота

		Укупан узорак		Разведене саме мајке		Обудовеле саме мајке		Невенчане саме мајке	
		N=35		N=12		N=12		N=11	
		АС	СД	АС	СД	АС	СД	АС	СД
1	Колико сте у целини задовољни својим животом данас?	4.69	0.93	5.08	0.99	4.25	0.62	4.73	1.01
2	Колико сте задовољни својим послом? Или ако сте незапослени или пензионисани, колико сте задовољни као незапослена/пензионерка?	4.40	1.68	4.42	2.02	4.58	1.44	4.18	1.66
3	Колико сте задовољни својом финансијском ситуацијом?	3.56	1.31	3.50	1.45	3.50	1.31	3.70	1.25

**МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА: ИНФОРМАЦИЈЕ О ИСТРАЖИВАЊУ И
КАРАКТЕРИСТИКЕ УЗОРКА**

6	Колико сте задовољни бројем и квалитетом својих пријатељстава?	5.43	1.04	5.67	0.89	5.08	1.31	5.54	0.82
7	Колико сте задовољни својим активностима у слободно време?	4.74	1.48	4.67	1.61	4.75	1.138	4.82	1.78
8	Колико сте задовољни својим смештајем?	5.29	1.15	5.00	1.76	5.50	0.798	5.36	0.50
11	Колико сте задовољни својом личном безбедношћу?	5.54	1.19	5.33	1.43	5.92	0.515	5.36	1.43
12	Колико сте задовољни људима са којима живите?	6.31	0.79	6.25	0.75	6.67	0.492	6.00	1.00
13	Колико сте задовољни својим сексуалним животом?	3.15	2.03	3.67	2.15	3.50	2.074	2.22	1.72
14	Колико сте задовољни односима са својом породицом?	5.22	1.42	5.08	1.50	5.25	1.712	5.36	1.03
15	Колико сте задовољни својим здрављем?	5.29	0.99	5.25	1.14	5.58	0.793	5.00	1.00
16	Колико сте задовољни својим психичким (менталним) здрављем?	5.34	1.06	5.33	1.15	5.75	0.866	4.91	1.04
УКУПНО		4.91		4.50		4.67		4.77	

Ако посматрамо целокупан узорак могло би се рећи да су испитанице из сва три подузорка показале умерено задовољство својим животом данас. Оне су најзадовољније људима са којима живе, својом безбедношћу, бројем и квалитетом својих пријатељстава, својим менталним и општим здрављем, смештајем, као и односима са својом породицом. Просечни резултати показује да су испитанице и задовољне и незадовољне активностима које имају у слободно време, као и својим

послом ако су запослене, односно тиме што су незапослене или пензионерке. Најмање су задовољне (претежно незадовољне) својом финансијском ситуацијом, као и својим сексуалним животом. Посматрајући укупан резултат можемо закључити да су саме маме из сва три подузорка претежно задовољне својим квалитетом живота.

У групи разведених самих мајки, као што се види у Табели 4, су испитанице које су најзадовољније својим животом данас у односу на остале две групе испитаница, те њихово просечан резултат говори да су оне претежно задовољне. Испитанице из ове групе су најзадовољније људима са којима живе (врло задовољне), док су претежно задовољне својом безбедношћу, менталним и општим здрављем, односима са својом породицом и својим смештајем. Испитанице из ове групе су и задовољне и незадовољне својим активностима у слободно време и својим послом, односно својим статусом пензионерке, тј. незапослене особе, док су претежно незадовољне својим сексуалним животом. Разведене саме мајке су најмање задовољне својом финансијском ситуацијом. Генерално гледано, узимајући просечне резултате на ових 12 питања можемо закључити да су разведене саме мајке и задовољне и незадовољне квалитетом живота.

У групи обудовелих самих мајки забележени су највећи просечни резултати за већину питања. Премда су испитанице из ове групе најмање задовољне својим животом данас у односу на разведене и невенчане саме мајке, оне су у односу на остале две групе најзадовољније људима са којима живе, својом безбедношћу, својим менталним и општим здрављем и својим смештајем. Свим овим аспектима живота испитанице из ове групе су или врло или претежно задовољне. Оне су, такође, претежно задовољне и односима са својом породицом, као и квалитетом и бројем својих пријатељстава. Својим послом, односно тиме да су незапослене или пензионерке, су и задовољне и незадовољне, као и својим активностима у слободне време. Претежно незадовољство испитанице из ове групе су изразиле по питању своје финансијске ситуације и сексуалног живота. Укупан резултат показује да су обудовеле саме мајке више задовољне него незадовољне квалитетом свог живота.

И на крају, испитанице из групе невенчаних самих мајки су у односу на саме мајке из групе разведених и удовица најзадовољније односима са својом породицом и активностима које имају у слободно време, а овим аспектима су претежно задовољне. Оне су више задовољне него незадовољне својим животом данас. Поред људи са којима живе, испитанице из ове групе су најзадовољније још и бројем и квалитетом својих пријатељстава, својим смештајем и безбедношћу, као и својим општим и психичким здрављем. У односу на остале две групе испитаница, невенчане саме мајке су најмање задовољне својим послом, односно чињеницом да су незапослене или пензионерке. Премда су претежно незадовољне својом финансијском ситуацијом, у овој групи испитаница забележена је највећа просечна вредност по овом питању у односу на остале две групе. Најнезадовољније су својим сексуалним животом, што је и најмања вредност забележена на овом питању у сва три подузорка. У узорку невенчаних самих мајки забележен је и највећи укупни резултат, па се може рећи да су испитанице из ове групе најзадовољније својим квалитетом живота (претежно задовољне).

Одговори на преостала четири дихотомна питања, указују на то да готово све испитанице из сва три подузорка имају блиске пријатеље (30 испитаница) и да се са њима редовно виђају (30 испитаница). Такође, у протеклих годину дана ниједна испитаница није била оптужена за неко криминално дело, док су три испитанице у протеклој години биле жртве физичког насиља.

На крају, извршена је корелациона анализа како би било испитано да ли на задовољство квалитетом живота утиче подршка коју саме мајке добијају од различитих особа и институција (Табела 6.5.). Утврђена је статистички значајна позитивна корелација средњег интензитета између задовољства квалитетом живота и подршке коју саме мајке добијају од стране својих пријатеља ($r=.59^{**}$) и запослених у вртићу/школи ($r=.57^{**}$), као и корелација нижег интензитета између задовољства квалитетом живота и подршке коју саме маме добијају од стране представника власти и политичара ($r=.39^{*}$) и чланова своје породице ($r=.34^{*}$). Саме маме које имају већу подршку од стране наведених актера задовољније су својим животом.

Табела 6.5. Повезаност задовољства квалитетом живота и подршке формалног и
неформалног система

		Подршка од стране чланова своје породице	Подршка од стране пријатеља	Подршка од стране запослених у вртићу/школи	Подршка од стране представника власти и политичара
Задовољство квалитетом живота	Пирсонов коэффициент (r)	.34	.59	.57	.39
	p	.05	<.001	<.001	.02

СЕДМИ ДЕО:

**ТЕМАТСКА АНАЛИЗА: ПРИКАЗ РЕЗУЛТАТА ИНТЕРВЈУА
СА САМИМ МАЈКАМА И ПРЕДСТАВНИЦИМА ВЛАДИНОГ
И НЕВЛАДИНОГ СЕКТОРА**

7. ТЕМАТСКА АНАЛИЗА: ПРИКАЗ РЕЗУЛТАТА ИНТЕРВЈУА СА САМИМ МАЈКАМА И ПРЕДСТАВНИЦИМА ВЛАДИНОГ И НЕВЛАДИНОГ СЕКТОРА

7.1. ПРИКАЗ РЕЗУЛТАТА ИНТЕРВЈУ СА САМИМ МАЈКАМА

Интервјуи са самим мајкама организовани су на начин да се обезбеди прикупљање квалитативних података о једнородитељским породицама самих мајки са децом у оквиру неколико кључних целина:

- свакодневни живот једнородитељских породица самих мајки са децом;
- положај на тржишту рада;
- доступни системи помоћи и подршке – врста и квалитет;
- изазови и тешкоће родитељства у једнородитељским породицама;
- актуелни друштвени контекст – ставови, очекивања и однос друштва према самим родитељима;

Циљ је био да се идентификују системи друштвене помоћи и подршке који су им доступни, као и каква је реакција државе у односу на потребе и проблеме самих родитеља, односно у којој мери актуелни друштвени контекст утиче на положај једнородитељских породица код нас. За анализу квалитативних података коришћена је тематска анализа уз комбиновање индуктивног и дедуктивног приступа. Дефинисање тематских целина извршено је у односу на анализу налаза релевантних националних и светских истраживања у овој области, као и на основу резултата добијених у квантитативном делу овог истраживања. За разлику од напред поменутих тема, којима су обухваћене све три групе испитаница (разведене, невенчане и обудовеле саме мајке), током анализе транскрипата препозната је још једна тема, која је специфична за категорију невенчаних, односно разведених самих мајки. Ова тема се тиче односа који саме мајке из ових категорија имају са својим бившим супружником, односном оцем детета. Чинило нам се значајним да и она буде укључена у анализу, будући да поред утицаја који може имати на природу односа са дететом/децом, тј.

присуство оца у животу детета/деце, такође, може имати значајне импликације на врсту доступне и неопходне помоћи и подршке. Такође, током анализе транскрипата, у оквиру теме која се бави доступним системима помоћи и подршке, поред помоћи неформалног и формалног система, издвојена је и посебна подтема која се тиче помоћи НВО-а, будући да је у узорку било и испитаница које су користиле и ову врсту помоћи и подршке.

Сам процес кодирања података и развоја кодова подразумевао је пролажење кроз текст, односно транскрипте, како би се идентификовало значење података, а потом и њихово означавање помоћу кодова. Након завршеног процеса кодирања података, извршена је и процена поузданости кодова.

Као што је у претходном делу детаљно истакнуто, обављено је 35 дубинских интервјуа са самим мајкама из сва три типа једнородитељских породица, различитог социо-демографског и социо-економског статуса. Интервјуи су трајали између 1 и 2 сата, а обухватили су четири највећа града у Србији (Београд, Нови Сад, Крагујевац, Ниш – према Попису из 2011. године), укључујући и Крушевац и Нови Пазар. Интервјуима су биле обухваћене како чланица различитих удружења самих родитеља, тако и оне које то нису. Транскрипти су шифрирани на начин да је испитаницама додељивана ознака И (испитаница), затим ознака за место (нпр. БГ - Београд или НС - Нови Сад) и на крају редни број (нпр. И.БГ.1).

У делу који следи биће приказани резултати интервјуа са самим мајкама по тематским целинама које су претходно поменуте, као и раније дефинисаним категоријама самих мајки (разведене, удовице и невенчане).

7.1.1. *Свакодневни живот једнородитељских породица самих мајки са децом*

... Зна се шта радим и како радим... јурњава и трк... хронично сам неиспавана.

(И.БГ.9)

Свакодневни живот самих родитеља је у потпуности организован око активности бриге о деци и професионалних обавеза, односно обавеза у домаћинству. У настојању да успоставе равнотежу између породичног и професионалног живота, сами родитељи се неретко суочавају са сиромаштвом времена, што се нарочито испољава у недостатку времена које сами родитељи имају и посвећују себи.

Разговарајући на тему свакодневног живота, од самих мајки је било затражено да, између осталог, опишу како изгледа њихов „типичан дан“, на који начин успевају да ускладе породични и професионални живот, како је организовано чување деце и да ли и у којој мери имају времена за децу, односно себе.

На питање **како изгледа њихов типичан радни дан**, налази интервјуа су показали да нема никаквих разлика у активностима/обавезама које у току дана имају саме мајке из све три категорије. Време које имају у току дана структурирано је око обавеза бриге о детету/деци, плаћеног рада, тј. посла, неплаћеног рада у кући, односно обавеза у домаћинству, и заједничког времена које проводе са децом. О томе сведоче следећи наводи испитаница:

- *Звони сат у 7 часова. Припремим детету доручак и ужину, одведем је у школу... Она има организован боравак, тако да ја по њу долазим негде око 16 часова... Кад завршим са пословним обавезама, преузимам бригу о детету и дружимо се... (И.БГ.12 – невенчана сама мајка)*
- *Тако што све усклађујем и управљам према детету. Устајем врло рано... радим „клизно“ радно време... Ако мој посао од мене захтева да морам да будем одсутна, ту су моји да ускоче и помогну ми и буду са њим... (И.НС.29 – разведена сама мајка)*

И незапослене саме мајке из све три категорије имају сличну динамику функционисања, будући да, иако нису званично у радном односу, оне обављају различите хонорарне послове којима настоје да обезбеде егзистенцију за себе и своју децу:

- *Ја устајем јако рано... До 8 сати ја завршавам све кућне обавезе (ручак, прање веша, разне друге организације). Од 8 ујутру до 8 увече сам ја ван куће и радим два или три посла, зависи како који дан. У 8 сати увече се завршава мој радни дан и после 8 сати сам ја слободна. То време је време за мој приватни живот... (И.БГ.14)*

Ни на релацији урбано-рурално нису забележене веће разлике, будући да је и радни дан самих мајки које живе на селу организован око активности бриге о детету и бриге о домаћинству:

- *Устанем, спремим ћерки да једе. Онда, имам стоку па то мало порадим, спремим ручак. Она дође из школе, са њом мало причам о томе шта је било у школи, да ли има нешто ново. Увече она мало изађе, ја останем код куће да мало средим и спремим јој вечеру и то је то. (И.КШ.17)*

Међутим, извесна разлика постоји када су у питању саме мајке које са својим дететом/децом живе у проширеној породици, будући да су оне растерећеније када су у питању обавезе у домаћинству:

- *Што се обавеза у кући тиче, то све моји родитељи завршавају јер гледају да ја што више времена проведем уз дете. Устајем у 5:30, и онда се спремам за посао. После њега пробудим, спремим за обданиште и одведем га. Онда ја одем на посао, одрадим смену. Затим узмем њега из вртића, прошетамо градом... Дођемо кући, мало се играм, загрлимо се и легнемо да спавамо. И тако сваки дан... (И.НП.32)*

Викенди се не разликују драстично од остатка радне недеље, будући да су и они углавном испланирани и структурирани, али свакако подразумевају више слободног

времена за дружење са дететом/децом и неке заједничке активности за које не остаје пуно времена током радне недеље:

- *... Једино нам се викенди мало разликују јер имамо више слободног времена. Тада шетамо, идемо у играоницу, цртамо, пишемо. (И.НП.32)*

На питања **о начину на који је организовано чување деце**, односно ко су особе које поред испитаница највише учествује у њиховом чувању и подизању, издвојиле су се одређене категорије одговора које су заједничке за све три групе испитаница. Истовремено, уочене су и извесне специфичности карактеристичне за поједине категорије самих мајки.

Када је реч о начину на који је организовано чување деце, испитанице из све три категорије су најчешће наводиле да деца иду у вртић и/или продужени боравак, да их чувају баке и деке, односно да су довољно одрасли и самостални да не захтевају никакву посебну бригу у том смислу. Само је у једном случају забележено да је неко посебно ангажован за чување детета/деце.

Узимајући у обзир податке о узрасној структури деце добијене у квантитативном делу овог истраживања (детаљније Поглавље 6), налази интервјуа са разведеним и обудовелим самим мајкама су очекивано показали да су ова деца најчешће довољно велика и самостална да не захтевају посебно организовану бригу и чување, мада, с обзиром на околности, неретко се дешава и да одрасту пре времена:

- *Па, они су већ велики 17 и 14 година, тако да су прилично самостални и траже да буду сами. (И.БГ.13 – обудовела сама мајка)*
- *...Иако има 8 година, ја сам њега научила да може да буде сам, у смислу да му нико није потребан да буде код куће. Мада, то избегавам максимално и то практикујемо само у оним моментима када немамо другу опцију. (И.БГ.4 – разведена сама мајка)*

Такође, евидентирано је и да одређен број деце иде у вртић, односно продужени боравак, док баке и деке помажу око чувања у одређеним ситуацијама:

- *Он иде у вртић, тако да је преко дана у вртићу. Пошто ја имам понекад и нека обавезе поподне, у већини случајева је моја мама ту да помогне око његовог чувања... (И.КШ.23 – разведена сама мајка)*

Незнатне разлике присутне су у категорији невенчаних самих мајки. Узимајући у обзир да је код ових испитаница најмања просечна старост деце, очекивано је да су вртић, односно продужени боравак најчешћи начин на који је организовано чување деце испитаница из ове категорије:

- *Он иде у вртић, а после вртића сам ја са њим све време. (И.НИ.19)*

Поред формалног система бриге о деци, родитељи испитаница су, такође, у значајној мери укључени у чување деце:

- *Па, уз помоћ моје мајке, она је увек ту. Мада, пошто је он сада већ велики, прилично је самосталан, тако да је она сада много мање ангажована око њега... (И.КШ.35)*

Док је само у једном случају назначено да је посебна особа ангажована за чување детета:

- *... Од 14 часова имамо жену коју смо нашли да је чува... Та жена је узима из вртића када иде у вртић или је преузима од моје маме онда када не иде, и чува је до када ја не дођем... Ја без те жене стварно не знам како бих могла да функционишем. (И.БГ.24)*

Готово идентични одговори код све три категорије испитаница су добијени и када је од њих тражено да наведу **све особе које су поред њих највише укључене у чување и подизање деце**. Саме мајке су најчешће истицале да су поред њих у подизање деце највише укључени чланови њихове проширене породице (родитељи, браћа и сестре), премда су неретко и наводиле да осим њих нико други није укључен. Отац детета, односно остали чланови неформалног система (кумови, пријатељи и комшије), су у пар случајева истакнути као особе које на изванредан начин доприносе чувању и подизању детета.

Испитанице из категорије разведених самих мајки су најчешће, далеко чешће него испитанице из преостале две категорије, наводиле да су искључиво оне те које су укључене у чување и подизање своје деце. Премда, и подршка која долази од стране родитеља испитаница (углавном мајке) није занемарљива:

- *Нико није учествовао, нити сада учествује у његовом чувању и подизању. (И.БГ.14)*
- *Моја мама поред мене највише учествује. (И.НП.32)*

Подршка чланова проширене породице (родитељи, сиблинзи, родитељи покојног супруга) у подизању и чувању деце је кључна за обудовеле саме мајке, а нарочито за оне из категорије невенчаних. Објашњење за то можда треба потражити у чињеници да невенчане саме мајке чешће, у односу на преостале две категорије самих мајки, живе у проширеној породици са својим родитељима (детаљније Поглавље 6):

- *Па, моја сестра највише, а моји родитељи и родитељи покојног супруга кад ко може. (И.КГ.27 – обудовела сама мајка)*
- *Само и искључиво моји родитељи. (И.БГ.9 – невенчана сама мајка)*

Само је у случају једне разведене и једне невенчане саме мајке забележено да је бивши супружник/партнер укључен у подизање и чување детета, док други чланови неформалног система (кумови и пријатељи) пружају помоћ у чувању деце у случају једне обудовеле саме мајке.

Одсуство партнера (оца детета) у породици, а у вези с тим и немогућност да се адекватно расподеле обавезе бриге око деце и бриге о домаћинству између партнера, одражава се и на начин на који саме мајке из све три категорије успевају да ускладе породичне и професионалне обавезе. У одговорима које су испитанице давале на питање **да ли и на који начин успевају да ускладе породични и професионални живот**, нека значајнија одступања у одговорима између различитих категорија самих мајки нису примећена, изузев чињенице да испитанице из категорије обудовелих и невенчаних чешће имају подршку и помоћ неформалног система, за разлику од

разведених испитаница. Међутим, код већине испитаница из све три категорије могуће је идентификовати присуство два кључна феномена која одликују живот самих мајки обухваћених овим истраживањем – конфликт улога и недостатак времена.

Испитанице из све три категорије су најчешће истицале да кључ усклађености породичне и професионалне улоге готово искључиво лежи у доброј испланираности и организацији активности, као и фокусираности на децу и њихове потребе:

- *Па, добар план... Дефинитивно се све планира, свака активност, сваки минут је испланиран, тако да уз добру организацију успевам. (И.НС.30 – обудовела сама мајка)*
- *Кључ свега је добро планирање – нема планирања данас за данас или сутра, већ се то ради много унапред, пар дана унапред ако не и цела недеља. (И.БГ.24 – невенчана сама мајка)*

Има и оних испитаница које су истакле да им је усклађивање породичних и професионалних обавеза постало свакодневица, те да се све завршава у ходу, али да није увек лако и да због тога има нервозе:

- *Јој, не знам, тешко... Уз помоћ чаробног штапића (смех), али стварно... Некако успут и у транзиту - нон-стоп вртиш филм шта, како, где, колико.... (И.БГ.1 – разведена сама мајка)*
- *... Имам некад неке кризе... али углавном успевам све да постигнем. Буде ту понекад и нервозе јер смо кратки са временом, али на крају све успевамо. (И.БГ.3 – обудовела сама мајка)*

Када су у питању невенчане и обудовеле саме мајка, подршка која долази од стране проширене породице у знатној мери омогућава испитаницама да превазиђу конфликт између породичне и професионалне улоге:

- *Па, успевам, успевам зато што имам пуно њих у кући. Не кувам ништа, то ми је олакшавајућа околност (смех), мама све кува и та снаја кува... Ја срећујем*

кућу – перем, пеглам, чистим и то углавном радим викендом... Стижем, стижем све... (И.БГ.5 – невенчана сама мајка)

- *Сада је лакше да све ускладим, али видећемо касније... С обзиром на сву ту помоћ коју имам, свекрва спрема ручак, увек смо код ње на ручку, моји родитељи су исто ту што се тиче и материјалне помоћи и његовог чувања, за сада све стижем. (И.КГ.27 – обудовела сама мајка)*

Апсолутну посвећеност деци испитанице су показале и у одговору на питање **да ли имају довољно времена за њих**, будући да је већина испитаница одговорила потврдно, истичући да су им деца приоритет и да за њих увек имају времена. Посматрано према категоријама самих мајки, разведене испитанице су нешто чешће наводиле да немају довољно времена за децу, или бар не онолико времена колико би желеле, у односу на испитанице из преостале две категорије:

- *Не. Не колико бих ја желела, а нарочито не колико би она (ћерка) желела. Он (син) је већ прешао те неке године када му ја све мање и мање треба, а све више и више сметам. А, она (ћерка) има потребу за много, много више јер смо јако везане биле и још увек смо... Али, како ја радим, има замерки на то да нисам ту. (И.БГ.1 – разведена сама мајка)*

Иако су испитанице из све три категорије претежно истицале да имају довољно времена за децу и да су им апсолутно посвећење, неретко им посвећујући сво своје слободно време, било је и оних испитаница које су имале осећај кривице према деци, будући да због бројних свакодневних обавеза не успевају довољно да се посвете деци и проведу са њима више времена. Док су поједине испитанице врло отворено говориле о кривици коју осећају, претерана посвећеност и потреба да се надомести одсуство другог родитеља, код једног дела испитаница, може да укаже на латентни осећај кривице:

- *Да, увек сам ту... И увек оставим све друго по страни... Све друго може да сачека, угасићу пеглу ако пеглам, али ја пре свега морам да будем мама, све*

друго може да чека... У свему другом могу да будем лоша, али ту не смем да направим пропуст и ја сам тога свесна. (И.БГ.6 – разведена сама мајка)

- *Не, немам... И јако ми је жао због тога. Док је био мали, ја нисам радила, па смо пуно времена проводили заједно. Сада немам пуно слободног времена и недостаје ми да проводим више времена са њим... Мада, видим да њему (сину) то не фали (смех). (И.КШ.35)*

На питање **да ли имају довољно времена за себе**, испитанице из све три категорије су биле скоро једногласне, истичући да готово уопште немају времена за себе:

- *За себе немам. Просто, да бисте неки успех у нечему постигли, нешто мора да се жртвује. (И.КГ.26 – разведена сама мајка)*

Недостатак времена за себе поједине испитанице успевају да компензују временом које проводе са децом, односно рационалнијом употребом оно мало слободног времена које имају:

- *За себе најмање, али уз дете нађем време и за себе. (И.НП.33 – невенчана сама мајка)*

7.1.2. Положај на тржишту рада

Док је у квантитативном делу истраживања нагласак био на утврђивању основних дескриптивних података о радном статусу самих мајки, интервјуи су искоришћени за прикупљање свеобухватнијих информација о радном окружењу и условима рада, код оних које су запослене, односно узроцима незапослености и евентуалним баријерама у проналажењу посла, у случају незапослених самих мајки.

Када су у питању запослене саме мајке из све три категорије, са њима је разговарано о томе да ли су због статуса самог родитеља имале одређене последице на

послу, колико су задовољне различитим аспектима свога посла, као и који је то облик радног ангажовања који оне преферирају.

На питање да ли су се суочавале са извесним последицама на послу узрокованим њиховим статусом самог родитеља, незнатан број запослених испитаница из све три категорије је то потврдио. Са одређеним последицама на послу чешће су се суочавале запослене разведене саме мајке, за разлику од обудовелих и невенчаних самих мајки, где је само по једна испитаница навела да је имала такво искуство. Саме мајке које су се суочиле са одређеним последицама, углавном су истицале да су наилазиле на неразумевање својих колега и претпостављених за њихову ситуацију и честа излажења, односно да су биле изложене некој врсти сексуалног узнемиравања, како приликом тражења посла, тако и на самом радном месту кроз непримерено понашања колега:

- *У смислу ако ја треба да изађем са посла, а немам слободне дане... И онда се деси да не могу да изађем или могу уз неку велику молбу или објашњење. Просто, много морам да објашњавам разлог зашто сам ја обавезна да присуствујем детету на приредби или на неком дешавању... Ајде, када је болесно - не, али када су неке такве ситуације у питању - да. (И.БГ.4 – разведена сама мајка)*
- *Имала сам последице као жена, у смислу сексуалног узнемиравања, јер сам сама, без неке мушке заштите. (И.КГ.26 – разведена сама мајка)*

Када је реч о задовољству различитим аспектима посла (условима рада, зарадом, радним временом, односом колега и претпостављених, могућношћу одсуства са посла), испитанице из категорије разведених и обудовелих самих мајки су готово биле једногласне изражавајући задовољство свим аспектима свога посла:

- *Па, јесам задовољна свиме. Ја сам и бирала тај посао јер сам га прилагодила себи. Првенствено, постоји тај неки ред, нема прековременог рада... што је веома битно када сами подижете двоје деце јер је цео дан испланиран. (И.КГ.26 – разведена сама мајка)*

- *Све кад се сабере, у суштини јесам задовољна јер ми они увек изађу у сусрет што се тиче деце или било чега. (И.НИ.18 - обудовела сама мајка)*

За разлику од испитаница из поменуте две категорије, невенчане саме мајке нису биле у тој мери једногласне када је у питању задовољство различитим аспектима посла. Премда је, у спорадичним случајевима, незадовољство радним временом и висином зараде било присутно и код појединих испитаница из категорије разведених и обудовелих самих мајки, за разлику од њих, испитанице из категорије невенчаних самих мајки су далеко чешће изражавале незадовољство првенствено зарадом, радним временом, као и условима рада, а разлог за то можда лежи у чињеници да су оне које су обухваћене узорком углавном ангажоване на пословима који су знатно испод њихових квалификација.

- *Што се тиче услова рада, нисам уопште задовољна јер радим у канцеларији која нема прозоре, због тога ми је здравље угрожено. Не радим у руднику, радим у канцеларији (смех)...Што се тиче радног места и школске спреме коју имам, нисам уопште адекватно награђена коефицијентом и платом, јер могу да имам готово дупло већу плату од ове коју тренутно имам... Што се тиче односа претпостављених према мени, па да је он добар ја бих могла да напредујем. Пошто није, ја не могу да напредујем... (И.БГ.9 – невенчана сама мајка)*
- *Па, задовољна сам зато што имам стални радни однос, зато што радим, зато што имам примање, али нисам задовољна радним временом зато што не могу да будем са децом. (И.КШ.16 – обудовела сама мајка)*

На крају, када су упитане да прокоментаришу **који и какав облик радног ангажовања би изабрале**, када би биле у могућности, готово све саме мајке у овом истраживању су навеле да би то био ангажман који би подразумевао другачије радно време, односно искључиво рад у пре подневној смени, или да бар радно време буде усклађено са дететовим сменама у школи:

- *Када бих могла да бирам, изабрала бих само пре подневну смену и најрадије да радим 6 сати па чак и да свака субота буде радна, јер то је неки оптималан период како за твоју концентрацију на послу, тако и да би ти касније имао довољно времена да се посветиш детету и породици. (И.БГ.7 – разведена сама мајка)*
- *Па, можда неко нормалније радно време, рецимо до 15-16 часова, па да могу један део дана да посветим деци. Јер овако када радим међусмену, буквално сам на послу цео дан. (И.НИ.18 – обудовела сама мајка)*

Поред другачијег радног времена, одговори појединих невенчаних самих мајки односили су се и на промену постојећег професионалног статуса, односно проналажење посла у струци, завршетак одређених обука и преквалификацију, као и покретање сопственог посла, што се донекле може повезати са већ поменутом чињеницом да оне чешће раде послове који нису у складу са њиховим квалификацијама:

- *Па, да радим у струци... Бирала бих моју просвету, наравно (смех)... (И.КШ.35 - дипломирани географ, ради као трговац)*
- *Нешто бих променила... вероватно бих завршила неки курс за компјутере или тако нешто да бих ту економску ситуацију мало побољшала. (И.БГ.10)*
- *Волела бих да наставим свој приватни посао и да своје време сама организујем. У суштини, волела бих да будем самозапослена. (И.БГ.12)*

Само је мали број испитаница из све три категорије самих мајки истакао да је тренутним обликом радног ангажовања задовољан и да не би ништа мењале.

У разговору са **незапосленим испитаницама** из све три категорије настојало се утврдити који су то најчешћи **разлози њихове искључености из процеса рада**, као и које су то **објективне препреке које стоје на путу њиховог укључивања у токове рада**. Значајније разлике у одговорима испитаница из све три категорије самих мајки нису пронађене, будући да је већина њих истакла да су брига о деци, немогућност

усклађивања породичних и професионалних обавеза, као и статус самог родитеља кључни разлози њихове незапослености:

- *Кључни разлог је брига о детету, пошто је ово треће, најмлађе, дете - дете са посебним потребама. Али, такође, је мало присутан и страх како ћу, односно да ли бих успела да ускладим све – и бригу о њему и посао, тј. да ли бих била довољно присутна и посвећена послу, да ли бих била довољно одговорна. (И.КШ.31 – обудовела сама мајка)*
- *... Углавном је то мој статус самог родитеља. Дете ми је у вртићу до 15-16 сати, а ако је потребно да се ради друга смена, онда они (послодавци) размишљају да ли има ко да ми чува дете, да ли ће и колико често да се разбољева, да ли ћу да одсуствујем са посла и остало... (И.КГ.25 – невенчана сама мајка)*

Ови разлози су, како су испитанице из све три категорије истакле, истовремено и највеће препреке у проналажењу посла. Дакле, статус самог родитеља, брига о деци и неприлагађено радно време, односно немогућност усклађивања породичног и професионалног живота највеће су баријере које стоје на путу већој интеграцији самих мајки на тржиште рада:

- *Па, деца су уједно и највећа препрека и то што сам сам родитељ, јер послодавци прво питају ко ће чувати децу док сам ја на послу и да ћу због њих врло често вероватно бити одсутна, боловање и сто чуда. (И.НС.30 – обудовела сама мајка)*

У извесним случајевима, испитанице су истакле да одсуство квалификација, године живота и тренутна политика у области запошљавања, додатно отежавају њихово укључивање у токове рада:

- *Стручна спрема, неискуство, мала плата... нека врста ограничења која нису толико повезана са мојим статусом саме... (И.БГ.14 – разведена сама мајка)*

7.1.3. Доступни системи помоћи и подршке – врста и квалитет

Једнородитељске породице као вишеструко депривирана друштвена скупина, захтевају помоћ различитих друштвених система подршке. О друштвеним системима помоћи и подршке, који стоје на располагању самим родитељима, говори се као о различитим неформалним и формалним мрежама подршке. Ове мреже подршке усмерене су на обезбеђивање помоћи различитог садржаја - од финансијске и материјалне, до практичне и емоционалне.

Ово истраживање је имало за циљ да идентификује различите системе формалне и неформалне помоћи које користе саме мајке из све три категорије, са посебним освртом на извор, врсту подршке, као и задовољство истом. Стога су системи формалне и неформалне помоћи и подршке били предмет анализе како у квантитативном, тако и у квалитативном делу овог истраживања.

У квантитативном делу истраживања од испитаница је тражено да изразе своје задовољство, односно дају субјективну процену задовољства, подршком коју добијају од неформалног и формалног система. Налази су показали да су испитанице из све три категорије самих мајки задовољније подршком коју добијају од неформалног него формалног система, док су испитанице из категорије обудовелих самих мајки најзадовољније међу њима. Са друге стране, невенчане саме мајке су у односу на разведене задовољније подршком неформалног система, док су подршком формалног система мање задовољне (детаљније Поглавље 6).

У интервјуима са самим мајкама настојало се доћи до специфичнијих информација о начину обезбеђивања, врсти и квалитету подршке коју саме мајке добијају од различитих неформалних и формалних система од када су у тој улози.

7.1.3.1. Неформални систем подршке

Када је у питању неформални систем подршке, са испитаницама се разговарало о томе **ко су све особе из њиховог неформалног окружења на које могу да се ослоне** и колико им та помоћ значи, као и од кога добијају највећу материјалну, практичну, емоционалну и моралну подршку. Налази интервјуа показују да саме мајке из све три категорије помоћ и подршку најчешће добијају од: своје проширене породице (својих родитеља, сестара и браће), рођака, пријатеља, комшија, кумова и ангажоване помоћи.

Испитанице из категорије разведених самих мајки су истакле да су кључне особе из њиховог неформалног окружења на које се најчешће ослањају чланови њихове проширене породице (родитељи, сиблинзи), а понекад и рођаци, пријатељи и комшије:

- *Па, то су мој отац, пар другарица и пар комшиница. На њих могу увек да се ослоним за све. Две другарице су ми највише помогле у подизању деце, а имам и пар комшиница – то су женице од 60-ак година које познају моју децу и на њих могу да се ослоним ако деца забораве кључ да могу да буду код њих... (И.КГ.26)*

У спорадичним случајевима, разведене саме мајке су наводиле да су пријатељи једине особе из неформалног окружења на које се могу ослонити и од којих могу потражити помоћ, будући да се не осећају комфортно да помоћ траже од своје проширене породице:

- *Па, углавном могу да се ослоним на пар својих пријатеља из детињства. Ту су да чују, да помогну... Што се тиче осталих, првенствено мислим на моју маму, брата и ближу фамилију, вербално су ту, нуде се, али свака та помоћ изађе на нос. Пре или касније се то пребаца... (И.БГ,1)*

У случају обудовелих самих мајки, неформалне мреже подршке су далеко разгранатије, будући да је помоћ која долази од стране пријатеља, колега и комшија једнако често заступљена као и помоћ и подршка коју добијају од своје проширене породице (родитељи, сиблинзи, родитељи покојног супруга):

- *Поред моје сестре, мојих и супругових родитеља, ту су ми куме, пар колега, другарице... (И.КГ.27)*

Интересантни су налази интервјуа када су у питању невенчане саме мајке, будући да су готово све испитанице из ове категорије недвосмислено навеле да су чланови родитељске породице једине особе на које се могу ослонити. У ретким случајевима, неформалне мреже подршке превазилазе оквире проширене породице и укључују пријатеље, односно ангажовану помоћ:

- *Ја могу да се ослоним само на моје родитеље. И наравно да ми значи свака помоћ коју од њих добијамо – и морална и емоционална и финансијска... (И.КШ.35)*
- *Сада ми највише помаже мајка, она је ту свакодневно за нас. Брат, он има своју породицу, али кад може и када треба, увек је ту да нас одвезе, да је причува ако баш негде морам хитно да одем. Сада од када сам почела да радим, ту је и та женица која је узима и чува док ја не дођем са посла. На њу буквално могу да рачунам у пола дана у пола ноћи. Њихова помоћ, од свих њих, ми јако пуно значи. (И.БГ.24)*

На питање ко су особе из неформалног окружења које им пружају највећу **материјалну, практичну, емоционалну и моралну подршку**, већина испитаница из све три категорије је издвојила чланове своје проширене породице и пријатеље као особе од којих добијају највише подршке. Ипак, присутне су извесне специфичности унутар сваке од три категорије самих мајки.

Налази интервјуа у категорији разведених самих мајки показују да ове испитанице финансијску/материјалну помоћ углавно добијају од својих родитеља или ближих рођака, премда има и оних испитаница које ову врсту помоћи не траже ни од кога. Практичну помоћ у обављању свакодневних активности испитанице из ове категорије најчешће добијају од чланова проширене породице и пријатеља, док моралну и емоционалну готово искључиво добијају од својих пријатеља, а знатно ређе од родитеља. Томе у прилог говоре налази до којих се дошло у разговору са појединим

испитаницама из ове категорије, а који показују да је неразумевање најближих за ситуацију у којој су се нашле најчешће јесте или је био разлог за недобијање емоционалне и моралне подршке од њих:

- *Моралну и емоционалну, наравно, од пријатеља... Од оца углавном добијам финансијску помоћ. Од брата имам рецимо само практичну подршку, у смислу ако ми је потребан превоз, али ништа више од тога. Од њега немам рецимо ту моралну и емоционалну подршку, јер он нема разумевања за тај мој поступак и то што сам родила ту децу. (И.КГ.26)*

Када су у питању саме мајке из категорије удовица, налази су још једном потврдили да су њихове неформалне мреже далеко развијеније, те да помоћ подједнако долази како од чланова проширене породице, тако и од других особа из неформалног окружења. Када је у питању материјална/финансијска помоћ, углавном је добијају од своји родитеља, али има и оних које се саме сналазе. Практичну помоћ, такође, најчешће обезбеђују родитељи и сиблинзи, а понекад и родитељи преминулог супруга, пријатељи, комшије. Деца, проширена породица и пријатељи углавном обезбеђују тзв. моралну и емоционалну подршку. Одговори испитаница у наставку најбоље илуструју ове налазе:

- *У суштини, највећу подршку и помоћ имам од својих родитеља... Такође, имам и помоћ од родитеља покојног супруга, можда не у мери у којој имам од својих родитеља, али и њихова подршка је присутна у сваком од ових сегмената. Моралну и емоционалну подршку још добијам од својих кума, блиских пријатељица, баш доста људи ми пружа подршку. (И.КГ.27)*
- *Материјално ми нико не помаже... што се тиче те практичне подршке, ту имам комшилук. Сестра ми је велика морална и емоционална подршка... Да, и пријатељице...имам и пријатељице, једни према другима смо такви да се држимо, да се подижемо. (И.БГ.3)*

Интервјуи са невенчаним самим мајкама су показали да је проширена породица у потпуности укључена у обезбеђивање свих врсти подршке и помоћи – од

материјалне, преко практичне и емоционалне, до моралне. Од чланова проширене породице, мајке испитаница су те које најчешће обезбеђују ове различите видове подршке. Пријатељи су, поред чланова проширене породице, спорадично укључени у пружање моралне и емоционалне подршке:

- *Моји родитељи нам пружају сваку врсту помоћи и подршке – од финансијске до моралне. Ми захваљујући њима имамо кров над главно, живимо заједно што је олакшавајућа околност. Моја мама иако је у годинама и болесна, врло често спреми ручак што је велика помоћ. Ја одем на посао и они су ту са њим, знам да неће бити мокар, гладан или жедан. (И.БГ.9)*

7.1.3.2. Формални систем подршке

... Ништа, ништа. Па, која помоћ... Као самохран родитељ ништа не добијаш.
(И.КШ.22)

За разлику од помоћи и подршке неформалног система која је веома присутна, помоћ коју сами родитељи добијају од формалног система, односно државе, је далеко мања док у појединим случајевима у потпуности изостаје, о чему сведоче и налази овог истраживања. Са испитаницама из све три категорије самих мајки је разговарано о томе **да ли користе или су користиле неки облик државне помоћи**, колико су том помоћи задовољне, који су разлози евентуалног некористићења неке помоћи, као и који облик помоћи формалног система би им тренутно био најкориснији. Интервјуи су показали да не тако мали број испитаница из све три категорије (10) никада није користио никакав облик државне помоћи, а када се у обзир узму све испитанице које у моменту спровођења овог истраживања нису добијале никакву помоћ формалног система, тај број је далеко већи и обухвата више од половине испитаница (21). Код испитаница које су добијале помоћ формалног система, финансијска помоћ у форми дечијег додатка, односно новчане социјалне помоћи, се јавља као најчешће коришћени облик помоћи државе. Извесне разлике између категорија испитаница уочене су по

питању задовољства/незадовољства подршком државе, разлога некоришћења помоћи, као и најзначајнијег облика помоћи формалног система.

У категорији разведених самих мајки, чак трећина испитаница (4) никада није **користила** никакву **помоћ формалног система**, а када се њима додају и оне испитанице које у моменту спровођења овог истраживања нису добијале никакву помоћ, долазимо до тога да половина испитаница из ове категорије (6) не добија никакву помоћ од стране државе, било у новцу или услугама. У случају обудовелих самих мајки, такође, половина испитаница (6) не добија никакву помоћ и подршку државе. Испитанице из категорије невенчаних самих мајки (8) су најбројније када је реч о оним самим мајкама које никада нису користиле неку помоћ државе (3) или то бар нису чиниле у моменту спровођења овог истраживања (5).

- *Ја нисам добила, нити користила ништа. Разводом је одређена та минимална алиментација, у том тренутку 8.000 динара, коју он никада није плаћао. Од државе сам добила само једнократну помоћ у моменту када сам поднела захтев за развод брака, захваљујући висprenости социјалне раднице која је радила на мом случају. (И.БГ.14 – разведена сама мајка)*

Није увек неадекватност и неажурност система или неиспуњавање законом прописаних услова за добијање одређених видова државне помоћи разлог изостанка исте. Одговор једне од испитаница илуструје да понекад и личност самог родитеља, а неретко и стигма која се у нашем друштву везује за оне појединце који користе неки вид помоћи државе, у великој мери утичу на то да ли ће се неко обратити за помоћ или не:

- *Нисам користила ниједан вид помоћи државе... Зато што сам проценила да сам довољно способна да могу сама да зарадим и да тиме пружим подршку и пример свом детету како треба кроз живот и да не треба да се ослања ни на кога. А најбитније од свега је то што сам мислила да је другима то можда потребније него мени. (И.БГ.8)*

Са друге стране, саме мајке из све три категорије које су користиле или користе неки вид државне помоћи, углавном су наводиле да је у питању финансијска помоћ (дечији и родитељски додатак, новчана социјална помоћ и једнократна помоћ), а изузетно ретко одређене олакшице или услуге:

- *Само дечији додатак и сада сам предала за новчану социјалну помоћ. Сада пошто прмам дечији додатак, имам и попуст за струју. (И.КШ.17 – обудовела сама мајка)*
- *.... Док је најмлађи син ишао у вртић имала сам 10% умањења за њега као треће дете, али то опет нема везе са једнородитељском породицом. Сада када је најмлађи син кренуо у школу и када сам рекла да сам сам родитељ добила сам 50% умањења трошкова за продужени боравак и мени то пуно значи. (И.БГ.4-разведена сама мајка)*

Уочена је једна специфичност међу испитаницама у категорији невенчаних самих мајки када је реч о коришћењу финансијске помоћи државе. Наиме, ове испитанице су далеко чешће него испитанице из преостале две групе користиле право на родитељски додатак. Оправдање за то можда треба потражити у чињеници да је ово право новијег датума, а да је узрасна структура деце ових испитаница најмања, што је могло да доведе до тога да испитанице из категорије невенчаних самих мајки буду заступљеније међу његовим корисницима.

Такође, у све три категорије је било и оних испитаница које користе више од једног вида финансијске помоћи, што је значајан индикатор који указује на вишеструку материјалну депривираност ових породица, а реч је углавном о незапосленим самим мајкама са више деце:

- *Дечији додатак, новчану социјалну помоћ и једнократну помоћ зато што је најмлађи син дете са посебним потребама... (И.КШ.31 – обудовела сама мајка)*

По питању задовољства врстом помоћи коју су добиле од државе, као и евентуалних проблеме и потешкоће у остваривању исте, испитанице из све три категорије самих мајки су имале подељена искуства, премда су испитанице из

категорије невенчаних самих мајки показале мало већи степен задовољства у односу на испитанице из преостале две категорије. Оне које су биле задовољне врстом помоћи формалног система углавном су наводиле да им је помоћ пуно значила и да не знају шта би да је није било, док су нарочито задовољство изразиле по питању редовности исплате, односно саветодавног рада стручних радника у центрима за социјални рад:

- *Редовна је, тако да нема шта ту да будем задовољна или незадовољна. Оно што обећају и исплате, ни више ни мање. Не, није било никаквих тешкоћа, зна се која је процедура и то је то. (И.КШ.31 – обудовела сама мајка)*
- *Па, мени је значила. Нарочито та психолошка подршка коју сам добијала од социјалне раднице, будући да је била у питању пост-порођајна депресија, она је цео мој случај испратила и реаговала баш како је требало, то ми је баш пуно значило. (И.БГ.24 – невенчана сама мајка)*

Своје незадовољство подршком формалног система саме мајке из све три категорије су претежно изражавале како у погледу висине финансијске помоћи коју су добијале, тако и у погледу обимности саме процедуре за остваривање права на помоћ, што је резултирало и извесним тешкоћама у њеном коришћењу. Неретко су испитанице изражавале и своје дубоко незадовољство и разочараност у систем и одсуство било каквог системског одговора на проблеме једнородитељских породица:

- *Мислим да је процедура превелика... Што се задовољства том помоћи тиче, не знам шта да вам кажем... немам коментар... пре процедуру треба променити, него износ. (И.КГ.26 – разведена сама мајка)*
- *Искрено речено, дубоко сам разочарана у државу још од почетка... Што се тиче државе и тих једнородитељских породица, где родитељи који треба да дају алиментацију не испуњавају своју обавезу, онда кад жена оде да покуша да се запосли, одмах поставе услов ти имаш дете, ти си сама, ти ћеш стално да одсуствујеш са посла, наилази на велике препреке, а држава би требало то на неки начин да регулише... (И.БГ.2 – невенчана сама мајка)*

На питање о **разлозима евентуалног некоришћења помоћи** на коју су имале право, испитанице из све три категорије су најчешће истицале да је кључни разлог неадекватна информисаност, компликоване процедуре и обимна документација, као и лични доживљај да је можда помоћ неке друге потребнија. Ипак, интервјуи су показали да постоје незнатне разлике између испитаница у ове три категорије, што ће показати анализа која следи у наставку.

Саме мајке из све три категорије су на првом месту издвојиле недовољну информисаност као главни разлог за недобијање помоћи формалног система на коју су имале право, неретко упућујући замерке на некомуникативност надлежних служби:

- *Мислим неинформисаност... Све информације се преносе гласовно, од уста до уста, нема једноставно где да одете и да вам било ко каже шта све можете да добијете или остварите... Ако сами не ископате, нико вам неће рећи. (И.БГ.15- обудовела сама мајка)*

Поред неадекватне информисаности, испитанице су готово једнако често истицале неажурност установа и компликовану процедуру, тј. обимну папирологију као кључне разлоге за некоришћење помоћи на коју су имале право:

- *Имала сам свест о томе колико су нам институције неажурне... Да бих извадила једну потврду, платила таксе, чекање, из Пореске вам треба, из Катастра... То је све компликована папирологија и процедура за коју ја нисам имала времена... (И.БГ.6 – разведена сама мајка)*
- *... Ту је било толико брдо папирологије, док се изваде сви ти папири, а сви папири коштају, човек чак и када је у ситуацији да је за нешто знао, сами папири су му одузимали доста времена, а и коштали су више него што свака накнада може да износи. (И.БГ.2 – невенчана сама мајка)*

На крају, изван број испитаница је навео непостојање правног основа и неразумевање запослених у надлежним службама, односно доживљај да је другима помоћ потребнија као разлоге за изостанак помоћи на коју су имале право:

- *Па, неразумевање запослених у институцијама којима сам се обраћала за помоћ. Једноставно, кажу ми да имам кров над главом и да немам право ни на социјалну помоћ, ни на шта друго... Тако да то ме је највише одбијало да тражим било какву помоћ од државе, општине и сл. (И.НС.30 – обудовела сама мајка)*
- *... Увек сам рачунала са тим да постоје жене и деца који су у десет пута гореј ситуацији од мене и просто ме је било срамота и да аплицирам за било коју врсту помоћи јер ако погледам себе у односу на њих, ја сам на некој бољој позицији. Једноставно, било ме је срамота да станем у ред са неким ко је у много, много гореј ситуацији од мене. (И.БГ.1- разведена сама мајка)*

На крају, када је у питању помоћ и подршка формалног система, тј. државе, са испитаницама је разговарано о томе **који облик помоћи државе би њима у овом моменту био најкориснији**. Налази до којих се дошло указују на значајне разлике животних околности испитаница које у великој мери опредељују и њихову потребу за одређеном врстом помоћи и подршке државе. Испитанице из све три категорије су најчешће истицале различите врсте олакшица и услуга, а у извесним ситуацијама и финансијску помоћ као најкориснији облик помоћи у њиховој тренутној ситуацији. Такође, било је и оних испитаница које су говориле о конкретним системским променама које би у значајној мери унапредиле положај једнородитељских породица у нашој земљи.

Као најкориснији облик формалне помоћи, испитанице из све три категорије, су издвојиле различите врсте олакшица за школу (попуст на уџбенике, продужени боравак, екскурзију/рекреативну наставу) и комуналне услуге. Спорадично, било је и испитаница која су истакле да би им конкретна финансијска помоћ била најкориснија, наглашавајући да је реч о новцу који би био усмерен на дете:

- *Можда тренутно нека помоћ везана за школовање деце. Неке олакшице, било уџбеници или тако нешто, екскурзије... (И.КГ.26 – разведена сама мајка)*

- *Па, мени би тренутно користило да имам попусте на комуналије (на струју, на комуналне услуге). Не мора држава да ми даје новац, али нека имам неке попусте... (И.БГ.4 – разведена сама мајка)*

Известан број испитаница је истакао да од државе очекују да им обезбеди адекватне услове како би биле у могућности да осигурају своју и егзистенцију своје деце, наводећи да би проналажење одговарајућег посла у њиховој актуелној ситуацији био најкориснији облик помоћи:

- *Па, то је посао... Ја увек наглашавам да ја не очекујем ине желим да мени држава реши стамбено питање или да ми да неку социјалну помоћ, већ само да ми омогући да ја сама могу да зарадим за себе и своје дете. (И.КШ.23)*

Такође, услуге у виду стручног саветодавног рада и психолошког саветовања су испитанице неретко истицале као значајан вид помоћи формалног система у њиховој конкретној ситуацији:

- *Само психолошка подршка, да могу са неким да разговарам. (И.БГ.24 – невенчана сама мајка)*

На крају, испитанице су препознале да је актуелни системски одговор друштва на потребе и проблеме самих родитеља неадекватан, те да би његова промена и усвајање ефикаснијих системских решења у овој области био најзначајнији допринос:

- *Оно што би ми више од свега значило је неки однос и статус самохраних родитеља. Значи, однос људи, гледање на нас... да држава мало допринесе да се унапреди наш положај у друштву. Просто мислим да би став државе променио размишљања људи о нама (самим родитељима). (И.БГ.9 – невенчана сама мајка)*
- *Оно што је највећи проблем, а што би мени и свима онима који су у истој или сличној ситуацији као ја значило, јесте да мене као саму мајку која је незапослена и има троје деце која су на редовном школовању систем не препознаје. Значило би када бисмо на неки начин били „категорисани“ и могли*

да остваримо неке олакшице (на струју, воду, грејање)... Просто, да будемо препознати на неки начин. (И.КШ.31 – обудовела сама мајка)

7.1.3.3. Подршка НВО

Приликом разговора са испитаницама, а и током анализе транскрипата, издвојена је посебна подтема у оквиру теме која се бави доступним системима помоћи и подршке, а то је подршка невладиних организација. Будући да је у укупном узорку било и оних испитаница које су чланице различитих удружења самих родитеља (15 испитаница), чинило нам се значајним да се и подршка овог система издвоји као посебна подтема.

Као што су резултати квантитативног дела истраживања показали, испитанице из све три категорије самих мајки, које су имале искуство са подршком различитих невладиних организација, су изразиле своје потпуно задовољство овим видом помоћи. Очекивано, никакве разлике нису забележене између различитих категорија самих мајки ни у квалитативном делу истраживања, где се дошло до готово идентичних налаза када је у питању врста и задовољство подршком које обезбеђују различите невладине организације.

Удружење самохраних мајки из Земуна, Удружење самохраних мајки из Ниша, Удружење „Заједно“ из Новог Пазара и Удружење самохраних родитеља из Београда представљају невладине организације од којих су поједине испитанице добијале помоћ. Помоћ се најчешће састојала у материјалној помоћи (храна, пиће, кућна хемија, гардероба), финансијској помоћи, психолошкој и саветодавној подршци, као и бесплатној правној помоћи, а све испитанице су једногласно изразиле своје задовољство истом. Све испитанице су нарочит нагласак ставиле на аспект моралне и емоционалне подршке коју ова удружења обезбеђују нарочито у најранијем периоду суочавања са изазовима самог родитељства. Томе у прилог говори следећи навод једне од испитаница:

- *Да, то је Удружење самохраних мајки из Земуна... односно његова председница која ми је баш један ветар у леђа. Она је жена која је мени дала препоруке како што се тиче посла, тако и тих неких смерница где да идем, коме да се обратим, од кога да тражим правну помоћ, повезивала ме са људима... Помоћ и материјалну и правну и у сваком смислу... (И.БГ.6)*

7.1.4. *Изазови и тешкоће родитељства у једнородитељским породицама*

...Најтеже су ми биле ситуације у којима имам дете у једној руци, а кишобран у другој на -20°C када идем сама у набавку... То су много тешки моменти, када знаш да си потпуно сам... Или када се у пола ноћи будим са његовом температуром 39, нисам возач и немам коме да се обратим за помоћ... Е, то је најтежи део... (И.КШ.23)

Бројни су ризици са којима се суочавају сами родитељи, а који у значајној мери угрожавају њихову и социјалну сигурност њихових породица. Лоша материјална ситуација, искљученост са тржишта рада, као и недостатак одговарајуће помоћи и подршке државе, само су неки од проблема који представљају свакодневицу самих родитељ, те поједини аутори неретко истичу да се сами родитељи налазе у зачараном кругу који карактерише недостатак ресурса, адекватног запослења и одговарајућих јавних политика (Nieuwenhuis, Maldonado, 2018).

Када је реч о изазовима и тешкоћама са којима се суочавају сами родитељи, нагласак у квантитативном делу овог истраживања је био на идентификовању врсте и тежине проблема са којима се они суочавају, као и процени квалитета живота, односно задовољство његовим различитим аспектима. Налази упитника су показали да се саме мајке из сва три подузорка најчешће суочавају са: финансијским проблемима, односно недостатком новца, недостатком помоћи и подршке државе, недостатком слободног времена, изостанком помоћи од стране другог родитеља, тј. оца детета и неразумевањем околине. Истовремено, испитанице су недостатак помоћи и подршке

државе, односно недостатак помоћи од стране другог родитеља/оца детета, процениле као веома тежак проблем. Када је реч о процени квалитета живота, резултати МАНСА упитника су показали да су саме мајке из сва три подузорка претежно задовољне квалитетом свог живота (детаљније Поглавље 6).

Како би се дошло до што прецизнијих података о ризицима са којима се суочавају саме мајке у овом истраживању, у квалитативном делу се са испитаницама разговарало о стварима око којих највише страхују и брину, о томе шта им представља нарочит изазов у њиховој родитељској улози, шта је то што им недостаје и, на крају, да ли се осећају усамљено/изоловано од друштва.

Највећу **забринутост и страх** испитанице из све три категорије су изразиле по питању свог и здравља свог детета, као и егзистенције – лоша материјална ситуација, останка без посла и будућност деце. Различитост животних околности испитаница дошла је до изражаја и у одговорима на ово питање, те је могуће идентификовати читаве категорије одговора које одржавају сву специфичност њихових животних прилика.

Здравствени проблеми (лични и деце), односно финансијска неизвесност која може да се јави као последица тога, се налазе на првом месту околности које код испитаница из све три категорије изазивају највећу забринутост и страх:

- *Плашим се да се не разболим, да нећу моћи да радим, јер нисам финансијски обезбеђена. Ја не смем ни да помислим да мени може нешто да се деси и да не могу да идем да радим. Јер ја ако не могу да радим два дана, ми ћемо већ бити у проблему и нећемо све моћи да заокружимо... Значи, та финансијска неизвесност... (И.БГ.14 – разведена сама мајка)*
- *У суштини, здравље деце... Али понекад у подсвести помислим „шта ако се мени нешто деси?“, онда ће да буде још горе, јер ни оволико нећу моћи деци да помогнем и пружим. (И.НИ.18 – обудовела сама мајка)*

Врло често и егзистенцијални проблеми, оличени у недостатку прихода, нерешеном стамбеном питању и останку без посла, представљају околност која изазива страх и забринутост код испитаница:

- *Моје здравље је доста угрожено и нарушено од тих силних стресова, али то ми не ствара толику узнемиреност, колико то што немам новчаних прихода. Немам свој кров над главом, а то је оно што би мени обезбедило неку какви-такву сигурност. То је оно што мени ствара највећу узнемиреност и што ме гризе. (И.КШ.23 – разведена сама мајка)*
- *... Оно чега се највише бојим јесте да не останем без посла и да не могу да јој пружим и приуштим да одраста као и сва друга деца. (И.БГ.24 – невенчана сама мајка)*

Будућност деце, односно неизвесност која је са тим повезана, такође, је једна од великих страхова са којим се суочавају саме мајке у овом истраживању:

- *Будућност деце, у смислу школовања и остваривања њихове личне сигурности, професионалне, стамбене. Ја просто не видим сигурност и како ћу да им омогућим управо то школовање. (И.КГ.26 – разведена сама мајка)*

На крају, било је и испитаница које су давале врло специфичне одговоре на ово питање, а који су углавном повезани са њиховом специфичном животном ситуацијом, односно конкретном фазом у животном току њихове деце, наводећи тако да највећу бојазан имају у погледу лоших односа са бившим партнером, реакције детета на одрастање у једнородитељској породици, односно лошег друштва у ком се деца могу наћи.

На питање шта је то што им **најтеже пада у родитељској улози**, испитанице из све три категорије су се углавном сложиле да је превелика одговорност и усамљеност у родитељској улози оно што им је најтеже.

Саме мајке обухваћене овим истраживањем су најчешће истицале да је то што су саме у родитељској улози и што је сва одговорност на њима приликом доношења неких битних одлука за дете, оно што им је најтеже у улози самог родитеља:

- *То што морам сама да га васпитавам. Њему је потребан отац и у васпитању, а нарочито зато што је и дечак. То је оно што ми недостаје, то да са неким још поделим одговорност, то ми баш недостаје. (И.НС.29 – разведена сама мајка)*
- *Рецимо у ситуацијама када вам је дете здравствено угрожено и када ви треба да донесете одлуку о некој интервенцији, ви сте сами. То су те неке ситуације које су баш тешке. (И.БГ.9 – невенчана сама мајка)*

Финансијска несигурност, лоша материјална ситуација, физичка исцрпљеност и умор, као и немогућност усклађивања породичних и професионалних обавеза и недостатак слободног времена је за преостале испитанице оно што је најтеже у улози самог родитеља, о чему говоре њихови наводи:

- *Па, прво то – недостатак финансија. Друго, умор... Ви све своје обавезе и све подређујете детету... (И.БГ.8 – разведена сама мајка)*
- *Велика физичка исцрпљеност, где ви просто видите да не можете све да постигнете са две руке... Били сте на терену у једној борби, враћате се из борбе и апсолутно све чека вас... Нон-стоп сте упрегнути и то стање грча доведе до исцрпљености. (И.КГ.26 – разведена сама мајка)*
- *Па, то немање слободног времена. Просто се преморим толико да сам ненаспавана и онда се бринем за своје здравље... (И.БГ.9 – невенчана сама мајка)*

Специфичност је да су невенчане саме мајке, у неколико наврата, истицале да је и реакција детета на одрастање у једнородитељској породици оно што додатно отежава њихову родитељску улогу. Овај налаз се донекле може повезати и са начином на који се у нашем друштву гледа на невенчане саме мајке и њихову децу, односно стигмом коју одрастање у таквој породици носи са собом:

- ... Било ми је јако тешко када је био мањи и када је требало да му објасним зашто он нема тату, односно зашто његов тата не живи са нама... Жао ми је што је моје дете морало тако да одраста, без оног другог родитеља... (И.КШ.35)

Говорећи о стварима које им највише недостају, уз извесне разлике које су забележене, највећи број испитаница из све три категорије самих мајки је истакао да је породични осећај оно што им највише недостаје.

Испитанице из категорије разведених и невенчаних самих мајки су најчешће наводиле да је породица и тај породични осећај - оличен у партнеру, подршци, подели одговорност, оно што њима највише недостаје:

- *Недостаје ми тај породични осећај и да се бар на тренутак ослоним на неког.* (И.КГ.26 – разведена сама мајка)
- *Мени генерално недостаје партнер и мушкарац, у смислу мог емотивног односа, и наравно да бих волела да моје дете живи са мамом и татом и да има породицу. Што се мене генерално тиче, мени недостаје мушкарац и партнер, и волела бих да ми будемо породица, али ето...* (И.БГ.28 – невенчана сама мајка)

Породични осећај који се везује за преминулог супруга, односно сигурност и подршка коју је он обезбеђивао, је оно што испитаницама из категорије обудовелих самих мајки највише недостаје:

- *Он са нама, време проведено са њим, да буде сада уз дете... све у вези са њим.* (И.КГ.27)

За преостале испитанице из све три категорије су ресурси у виду запослења, материјалних средстава и времена оно што им највише недостаје:

- *Па, сада тренутно највише... та нека сигурност... Опет, све то повезујем са тим неким послом, то је оно што мени највише недостаје.* (И.КШ.23 – разведена сама мајка)

- *Можда мало више слободног времена... (И.БГ.2 – невенчана сама мајка)*

За сам крај, саме мајке су биле питане **да ли се и у којим ситуацијама осећају усамљено, односно изоловано од друштва**. Налази интервјуа показују да су искуства испитаница по овом питању подељена, премда је већи део испитаница из све три категорије истакао да се не осећа усамљено - изоловано од друштва. Међу онима које су имале то искуство предњаче испитанице из категорије невенчаних самих мајки.

За разлику од обудовелих самих мајки које су углавном наводиле да су се суочавале са осећајем усамљености узрокованим губитком партнера:

- *Гледано на то што њега (покојног супруга) нема... Да, осећам се усамљено. Али у смислу да сам изолована од друштва, то не. Активна сам на свим животним пољима и дешавањима, тако да се у том смислу не осећам изоловано или одбачено. (И.КГ.27)*

Саме мајке из категорије невенчаних и разведених су најчешће имале доживљај изопштености, у смислу да су се у ситуацијама које подразумевају различите врсте окупљања и дружења (рођендани, прославе) осећале одбачено и стигматизовано:

- *Па, то је било у оном периоду када смо били у процесу развода и када су људи тек сазнавали, па су се жене плашиле за своје мужеве... и онда избегавање по паркићу, по дечијим рођенданима, избегавање звања на дечије рођендане и тако те ситуације. (И.БГ.11 – разведена сама мајка)*
- *Да, да...(пауза)... Ви немате превише времена, не дружите се, не излазите... И онда у неким ситуацијама када се сви организују заједнички и веселе, ви сте сами и онда вам буде тешко. (И.БГ.9 – невенчана сама мајка)*

Такође, било је и испитаница које су истакле да због усамљености у родитељској улози нису у могућности да задовољи неке своје социјалне потребе, те се због тога осећају изоловано, док је једна испитаница чак истакла да је због животне ситуације у којој се нашла саму себе изоловала:

- *Осећам се, али добро... Па, млада сам, волела бих и да изађем, али добро... и то ме сада пролази. (И.НП.32 – разведена сама мајка)*
- *Због свих ствари које су ми се дешавале и проблема, некако сам саму себе изоловала и посветила се детету, послу и себи. (И.НП.33 – невенчана сама мајка)*

Ови налази донекле могу указивати и на преовлађујући став друштва према одређеним категоријама самих родитеља, заснован на доминацији различитих традиционалних вредности, предрасуда и патријархалних образаца.

7.1.5. Актуелни друштвени контекст – ставови, очекивања и однос друштва према једнородитељским породицама

Очекивања... Можда пре чекају да погрешите како би вас, што је и најлакше, некако осудили... (И.КГ.26)

Актуелни друштвени контекст у коме живе једнородитељске породице самих мајки са децом код нас, у великој мери је опредељен доминацијом различитих друштвених, моралних и политичких вредности о овој појави. Ове вредности не опредељују само начин на који ће једнородитељске породице бити препознате у друштву, већ и какав ће бити одговор друштва и државе у конкретном случају.

Разговарајући са самим мајкама на тему актуелног друштвеног контекста – ставова, очекивања и односа друштва према једнородитељским породицама, испитанице из све три категорије самих мајки су биле питане да прокоментаришу какав је однос ширег окружења према њима и да ли се сусрећу са неразумевањем, какав мисле да је став друштва/државе према самим родитељима и да ли се између њих (самих мајки) прави разлика у односу на узроке настанка и, на крају, да ли сматрају да одрастање деце у једнородитељској породици носи са собом извесне ризике.

На питање о односу окружења (других људи, средине) према њима, налази интервјуа са самим мајкама су указали на постојање извесних специфичности. Док су одговори испитаница из категорије разведених и невенчаних самих мајки били подељени и кретали се од апсолутне подршке, преко амбивалентног става, све до осуде и неразумевања, већина испитаница из категорије обудовелих самих мајки је експлицитно истакла да наилази на подршку људи из свог окружења. Спорадично, било је и испитаница из све три категорије које су истакле апсолутну незаинтересованост за то како их њихова средина/окружење доживљава.

Када је у реч о подршци и разумевању које саме мајке из све три категорије добијају од људи из свог окружења, наводи испитаница указују да их средина најчешће доживљава као јаке и храбре жене, премда понекад од њих има и нереална очекивања. О томе нарочито сведоче наводи испитаница из категорије обудовелих самих мајки, које је окружење чешће склоно да окарактерише као хероје:

- *Мислим да ме виде као јаку особу, ја сам увек била весела... Али понекад имају нереална очекивања од мене, зато што нису спремни на неку моју слабост... Они не могу да замисле да ја нешто не могу, да немам енергију... Не могу да ме поднесу слабу, то њима нисам ја... (И.КШ.31 – обудовела сама мајка)*
- *Па, немам неко лоше искуство... Углавном ми људи говоре „Свака ти част“ или „Ја не бих могао/могла“... А, ја мислим да ти очврснеш када те тако нешто задеси. (И.БГ.7 – разведена сама мајка)*
- *Углавном те виде као неку јако храбру, јаку жену која све може сама и која све то тако са лакоћом ради, у ствари је то мало другачије (смех). Имају очекивања да ти то све можеш и мораш... (И.БГ.12 – невенчана сама мајка)*

Осуда са којом се сусрећу испитанице из категорије разведених и невенчаних самих мајки, поред предрасуда које су дубоко укорене у нашем друштву, условљена је и очекиваним начином живота у једној малој патријархалној средини, што најбоље описују следећи наводи:

- *Била сам ја јако изопитена од свих тих другарица... Некако, код нас генерално постоји то неко мишљење да када је жена сама да је „распуштеница“, што просто нема везе... (И.БГ.4 – разведена сама мајка)*
- *Па, не знам... чак и када ми нису говорили у лице, некако сам имала утисак да сам ја, односно то што се мени десило, једноставно брука и срамота. То је овде, у овој средини, и даље неки табу и мислим да ће увек тако и да буде... (И.КШ.35 – невенчана сама мајка)*

Међу разведеним самим мајкама, било је и оних испитаница које се сусрећу са амбивалентним ставом свог ужег и ширег окружења у односу на ситуацију у којој се налазе, што је нарочито карактеристично за мање средине:

- *Па, мала је ово средина... Сигурно да очекују од мене више, да будем боља, да будем више са дететом, али ја морам да радим – ја сам сада и отац и мајка. Кажу ми и да сам борац, подржавају ме, али има и оних који ме осуђују на неки начин па ми кажу зашто нисам остала поред човека... (И.НП.32)*
- *...Ја сам била осуђивана што се тиче мојих емотивних избора, то је тачно... И ја стојим иза њих, они нису били исправни, али мени су деца била приоритет. Међутим, сада са годинама, одједном ме људи истичу као пример неке добре мајке. Али, мени је много веће задовољство да кроз децу видим да је то било како треба. (И.КГ.26)*

Незнатан број испитаница из све три категорије самих мајки је указао како на незаинтересованост ширег окружења за њихову ситуацију, тако и на њихову незаинтересованост за то како их окружење види:

- *Мислим да их уопште не интересује (смех)... Генерално, мислим да људи живе своје животе и да смо постали јако оријентисани само на себе и да никога не интересује. (И.БГ.1 – разведена сама мајка)*

- *Искрено, нешто на ту тему не могу ни да размишљам, јер немам ни времена нити желим да се препуштам томе како ме други виде, шта мисле, шта очекују... (И.КГ.27 – обудовела сама мајка)*
- *Искрено, не знам... Не обраћам пажњу, као што сам рекла...јер ти људи осим очекивања ми ништа друго не пружају. (И.НИ.19 – невенчана сама мајка)*

До сличних налаза се дошло и када је са испитаницама разговарано о томе да ли наилазе на **неразумевање околине** и у чему се оно огледа. Известан број испитаница из све три категорије је истакао да се сусреће са неразумевањем околине, те да се оно најчешће огледа у негативним коментарима који им се упућују и осуди којој су изложене, односно немогућности разумевања околности у којима се оне налазе. Испитанице из категорије разведених самих мајки се знатно чешће у односу на испитанице из преостале две категорије сусрећу са неразумевањем свог ширег окружења, углавном колега на послу, комшилука, па чак и чланова проширене породице.

Специфичност налаза се огледа у томе што је неразумевање са којим се суочавају разведене и невенчане саме мајке углавном садржано у осуди и негативним коментарима који им се упућују, као и немогућности стављања у њихове ципеле:

- *Да, медиокритет невероватан... примитивизам невероватан... „Разведена“, ми смо Балканци, хтели ми то да признамо или не... „Шта си тражила са мушкарцем старијим од себе 17 година?“ Они су сви безгрешни, а ја сам погрешила па сада треба да испаштам. Грешке се тешко праштају. (И.БГ.14 – разведена сама мајка)*
- *Да, сусрећем се... Па, углавном од људи који ме врло површно познају и који су ту негде у мом окружењу. То су углавном коментари типа: „Сама си бирала, сама си хтела – ето ти сада“. Не знам, сада када ме вратиш у прошлост, ја схватам да сам све то јако храбро поднела, и ја и моја породица... (И.КШ.35 – невенчана сама мајка)*

- *Да, неразумевање околине је велико. Колеге на послу, комшилук, па и породица у смислу тог неког осуђивања... „Зашто она још није трпела?“ Нема везе што се он коцка, што је однео сав новац из куће, али он нас никада није тукао...е, па није вас тукао, а нема везе што је он деци отимао из уста и што нас је психички малтретирао... (И.БГ.4 – разведена сама мајка)*

Док је неразумевање средине када је реч о обудовелим самим мајкама готово искључиво везано за нека нереална очекивања која се пред њих постављају, односно очекиване обрасце понашања у њиховој ситуацији, нарочито када су у питању младе обудовеле саме мајке:

- *Па, углавном... Шта год да кажеш, како ћу ја... Ајде, можеш ти то... Просто, не очекују од мене да нешто не могу. (И.НП.34)*
- *Па, да... У оним ситуацијама када покушаш да нађеш неког да ти буде подршка... И ту су одмах коментари - Шта ће ти он? Па, ниједан неће гледати твоју децу... И онда те такви коментари у једном моменту убију у појам, па онда и ти почнеш да размишљаш да је можда то тако. (И.НС.30)*

Не тако често, али било је и оних и испитаница које су одлучиле да не истичу свој статус, чиме су се оградиле од евентуалних осуда и негативних коментара средине, што добро илуструје следећи пример:

- *Не, нисам била у прилици да ме разумеју или не разумеју... Ја то не пласирам у неки први план, не причам... Ако ме питаш за статус, да, рећи ћу ти разведена сам. Али, генерално, зашто би госпођу на шалтеру у банци интересовало да ли сам ја разведена или не и шта ми ту даје неку предност или не. (И.БГ.1 – разведена сама мајка)*

На питање какав је **однос друштва/државе** према самим родитељима и да ли се он разликује у односу на узроке настанка, нису уочене никакве значајне разлике у одговорима испитаница из све три категорије. Налази интервјуа показују да готово све испитанице сматрају да се однос нашег друштва према самим родитељима заснива на

осуди, предрасудама и неразумевању и да влада потпуна незаинтересованост државе и друштва за потребе и проблеме самих родитеља и њихове деце. Такође, готово све испитанице су става да се прави разлика између различитих категорија самих мајки, истичући да су невенчане и разведене саме мајке оне које се највише осуђују.

Према мишљењу већине самих мајки из све три категорије, предрасуде и стереотипи у значајној мери обликују однос друштва према самим родитељима, нарочито када су у питању невенчане и разведене саме мајке, што може имати значајне реперкусије на њихове свеукупне животне прилике:

- Колико год да су једнородитељске породице постале учестала појава, ми још увек имамо и гајимо те неке ситне предрасуде... Мислим да се разведене жене третирају као нека нижа врста, што се одражава и на будућа партнерства и понуде које те жене добијају од мушкараца, јер нема ту вредност у друштву као слободна жена или шта већ.*

... Мислим да се саме мајке које имају ванбрачну децу највише осуђују, оне су некако највише жигосане... Оне су склоне одмах да се осуде, без да се сагледа њихова животна прича, битно је оно што се види. На другом месту мислим да су разведене саме мајке те које се такође осуђују, што би народ рекао „распуштенице“. А удовице мислим да немају никакву осуду друштва... удовице, оне су већ за жаљење. (И.КШ.23 – разведена сама мајка)
- Мислим да је то неки балкански стереотип... предрасуде... Има чак и тога, на пример, немој се дружити са њом, може да те натера на развод и тако то... Више се гледа на то да ли ће она сада бити сама и узорна или ће, не дај Боже, мењати партнере. Према удовицама се сигурно има више разумевања него према осталим самим мајкама. (И.БГ.15 – обудовела сама мајка)*

Са друге стране, незаинтересованост државе и друштва за потребе и проблеме самих родитеља испољава се кроз неадекватност институционалног контекста и доприноси одржавању постојећих стереотипа:

- *Друштво, односно држава са целокупном својом организацијом и службама, треба да допринесе да се ти самохрани родитељи мало издигну, да им се да на значају и да се пошаље нека порука да су они поштовани и да нису нижег ранга, да их не треба осуђивати и деградирати нити њих нити њихову породицу, децу... Просто, дати им шансу... Ти чим си ушао у ту причу (да си сам родитељ), ти си већ у старту осуђен и лошији од других, етикетиран си већ и то носиш до краја живота. (И.БГ.9 – невенчана сама мајка)*

Има и оних испитаница које нису толико категоричне и сматрају да постоји амбивалентан став друштва према самим родитељима, који нарочито долази до изражаја на релацији рурално-урбано:

- *Па, можда у тим мањим срединама је више присутно то неко осуђивање, али ја сам цео живот у Београду и нисам ништо приметила да се сами родитељи овде лошије третирају. (И.БГ.28)*

На крају, од испитаница је тражено да прокоментаришу **да ли одрастање у једнородитељској породици има извесних реперкусија** по њихову децу. Ни овде нису уочене значајније разлике у одговорима између испитаница у све три категорије, будући да већина њих сматра да је велики утицај који недостатак очинске фигуре и мушког ауторитета има на одрастање и развој њихове деце, како у емотивном, тако и у сваком другом смислу, а неретко може довести и до конфузије у улогама:

- *На моје дете, да. Зато што је живео у браку, у породици где су били и мама и тата и зна како је. Тешко му пада одвојеност, тешко му пада јер је много одговоран и он сада сматра да је он тај који штити маму од свих. Тај који треба да замени тату и да брине о стабилности. (И.БГ.14 – разведена сама мајка)*
- *Па, добро, нормално да им фали други родитељ. Није то она прича када си разведен, па ће да виђају оца одређеним данима и имаће одређену подршку и моралну и финансијску. Ово, знаш да га немаш. Мада, они се труде и већ су*

навикли, много година је прошло. Ја сам се све време трудила и сада се трудим да им будем и отац и мајка и друг и све. (И.КШ.22 – обудовела сама мајка)

- *Наравно да утиче. Он нема представу ко је његов отац, нити га је икад видео, нити зна шта значи „отац“. Ако, на пример, види у граду да неки мушкарац узме неко дете, он каже „види, узме га деда“. Њему су сви мушкарци „деда“, зато што је то мушка фигура коју има у кући. И мени баш због тога буде јако тешко, јер није лако да то чујем. (И.НП.33 – невенчана сама мајка)*

Са друге стране, било је и испитаница које сматрају да одрастање у једнородитељској породици не мора нужно да има последице по дете/децу, нарочито ако су односи између бивших супружника/партнера раније били озбиљно нарушени:

- *Па, за сада мислим да је О.К. Претпостављам да је то донекле индивидуално, од детета до детета, али не мислим да увек дете мора да има неку последицу зато што одраста са само једним родитељем... (И.БГ.28 – невенчана сама мајка)*
- *Мислим да не, да је боље овако него да смо остали заједно његов отац и ја... Ипак је ту било насиља... Боље је што овако одраста, нити сам ја приметила нити он показује да му отац недостаје. (И.НИ.20 – разведена сама мајка)*

7.1.6. Однос са бившим супружником/оцем детета

... Понаша се као да се развео и од детета ако се развео од мене... (И.БГ.6)

Односи са бившим супружником/оцем детета неретко представљају један од кључних проблема са којима се суочавају саме мајке из категорије разведених и невенчаних. Као што је истакнуто у квантитативном делу овог истраживања, за готово све саме мајке из ове две категорије недостатак помоћи и подршке другог родитеља,

као и њихова недовољна и неадекватна укљученост у животе деце, представља тежак проблем.

Налази интервју су, може се рећи очекивано, показали да саме мајке из категорије невенчаних имају лошије односе са оцем детета/деце, будући да је више од половине испитаница истакло да нема никакав контакт са њима, те да очеви ни на који начин нису укључени у животе своје деце. Разлоге за то можда треба потражити у чињеници да је код највећег броја испитаница до трудноће дошло непланирано и да су очеви или одлазили одмах након што би сазнали за трудноћу или инсистирали на прекиду исте, док у два случаја и није дошло до признања очинства. О томе сведоче следећи одговори испитаница:

- *Полудео је, негативна је била скроз реакција. Чак је инсистирао да прекинем трудноћу, на шта ја наравно нисам пристала.. Ту није било никакве помоћи и подршке са његове стране... (И.КШ.35).*
- *Отишао је док сам ја још била трудна, била сам у шестом месецу када је отишао. Од стреса и свега породила сам се пре времена... није ни признао очинство... Немамо никаква однос - он не жели, а ја још мање (И.НИ.19).*

Неплаћање алиментације, као и непоседовање прецизних информација о пребивалишту бившег партнера само су неки од података који говоре у прилогу одсуству било какве укључености оца у одрастање и васпитање детета/деце:

- *Не, он нема никакав контакт ни са мном, ни са децом већ 7 година и ни на који начин не учествује у њиховом одрастању... Ми ни не знамо где он тачно живи... Он ни не плаћа алиментацију, а ја сам тек сада поднела тужбу за то. Мада, мислим да од тога опет неће бити ништа. (И.БГ.10).*
- *Она (ћерка) тату никада није видела... Ни у једном тренутку се није показао као отац, већ као једна незрела особа... Нити се интересује, нити је пожелео да је види... Док је била мала, тражила је и питала где је тата... Он једноставно ни на који начин не доприноси - ни финансијски, нити било како другачије... (И.БГ.1).*

У одређеном броју случајева, наводи испитаница показују да је финансијска помоћ, односно алиментација, често једини начин на који су очеви укључени и доприносе подизању и одгајању детета, те да од личности очева зависи и степен подршке који су у стању да пруже:

- *Па, у контакту смо само кад нам пошаље ту помоћ, финансијску... Овако, не... баш слабо... Једно време, можда годину дана, се виђао са њим (дететом) преко скајпа, мада више се не виђају... (И.БГ.4).*
- *Он апсолутно никако не учествује, осим што плаћа алиментацију од 6.000 динара и то је то. Са тим све почиње и све се завршава... У последње време се јако ретко и виђају и чују. Мислим искрено да он (отац) не уме боље... Тако да је то све у складу са његовим капацитетима. (И.КШ.35).*

Ипак, не тако често, бивши партнери успевају да одрже коректне односе, а неретко и да их поправе, стављајући потребе детета испред свега, те очеви бивају у потпуности укључени у одрастање своје деце и испитанице могу да рачунају на њихову подршку:

- *У последње време је бољи него што је био. Сада гледамо да будемо некако рационалнији и да смо ми потребни том детету и да треба обоје да будемо ту за њу... Учествује, сада како је старији и свеснији да има дете, онда он и жели сам и намеће се сам... Он плаћа алиментацију редовно, коју је сам одредио... (И.БГ.24)*

Будући да већина самих мајки из ове категорије нема контакт са бившим партнером, **васпитање деце** представља искључиво њихову одговорност, док у одређеним ситуацијама када су очеви укључени у одгајање деце до сукоба углавном долази због различитих приступа у погледу васпитања, будући да су очеви склонији да се држе неких крућих и ригиднијих образаца у васпитању деце, док су мајке често попустљивије, о чему сведочи следећи навод једне од испитаница:

- *Па, он мисли да је она (дете) превише размажена, а ја имам неку другу теорију. Ја немам десеторо деце, имам једно и посвећена сам њему... она је мени донела радост и њој је дозвољено све. (И.БГ.24)*

Не постоје значајније разлике ни када је реч о односима које разведене саме мајке имају са својим бившим супружницима. Налази интервјуа показују да након развода брака очеви углавном **нису присутни у животима своје деце**, што је врло често последица раније лоших партнерских односа или одређених порока са којима се очеви суочавају, а неретко се дешава и да очеви након развода брака заснују другу породицу и са претходном прекину сваки контакт:

- *Његова комуникација са мном је нула... Имамо ту ситуацију да се човек коцка... И као такав, нажалост, он је сам себи сврха и ништа га друго не занима... Он уопште није учествовао никада ни у чему, ни сада не учествује... Са децом комуницира када га деца позову... Просто, тотално његово одсуство од живота самог са собом, од живота са децом... (И.БГ.4)*
- *Тренутно немамо никакву комуникацију са њим. Он има нову породицу, не јавља се. Тотално није укључен, тотално није заинтересован... (И.БГ.6).*

Различити су начини на које очеви покушавају да избегну своју законску обавезу издржавања детета. Избегавање плаћања алиментације је још једна од аргумената који говоре у прилог недовољној присутности очева у животу своје деце и ускраћивању материјалне помоћи након развода, што једним делом указује и на неадекватност и мањкавост постојећих законских механизма који би их на то обавезали:

- *Не, он не учествује никако. Ни финансијски, не плаћа алиментацију јер нема од чега. Нисам ни тужбу поднела, јер ја то њему немам од чега да наплатим, пошто је он то већ урадио – нема валидну личну карту, није нигде запослен, нема папиролошку ситуацију сређену за своју пензију... (И.БГ.14).*

Ограничено присуство очева у животима деце након развода најчешће подразумева ситуације у којима је комуникација између бивших супружника искључиво везана за

дете, однос са децом површан, а укљученост у њихово подизање почиње и завршава се са плаћањем алиментације:

- *Финансијски учествује, али могао би више. Он је у убеђењу да новац даје мени, а не деци... Уосталом, као и сваки - мени плаћа алиментацију... Има контакт са децом, али тај контакт не личи ни на шта... (И.БГ.1)*
- *Ми немамо никакву комуникацију, осим ако то није у интересу детета. Он има површан однос са дететом... Он је ту, он њега позове више пута у току дана, али нема он тај истински осећај за дете... Што се алиментације тиче, он је својеволјно потписао један износ, без икаквог мог притиска... Он је много велики егоиста и он сматра да ја њему треба да будем захвална за то што ми даје. (И.КШ.23),*

Наравно, од личности родитеља зависи у којој мери ће бити у стању да разграниче своју партнерску од родитељске улоге након развода, као и на који ће начин родитељ који не живи са дететом приступити својим родитељским обавезама.

Спорадично, постоје примери када родитељи након развода успевају да остану у коректним односима на начин да су очеви у потпуности присутни у животима своје деце, истовремено обезбеђујући адекватну подршку:

- *Ја бих стварно рекла да имамо коректан однос... Наравно, он учествује у њеном одрастању. Плаћа алиментацију и ту немам никаквих замерки, чак учествује и у плаћању њених тренинга, то делимо на пола. Он је узима сваки други викенд, у последње време она (ћерка) скоро сваки викенд жели да иде код њега... Она и тата имају добар однос, само што тата те крупне и битне одлуке не доноси сам, за све ме пита... Он њу воли највише на свету и стварно ће јој пружити све... (И.БГ.7).*

Будући да врло често очеви нису укључени у одрастање и подизање деце, и разведене саме мајке су углавном препуштене саме себи када је у питању **ЊИХОВО** **васпитање**. У ситуацијама када су очеви укључени углавном, као и код невенчаних

самих мајки, до размимоилажења долази у погледу приступа васпитању или одређених ставова/вредности које очеви заступају:

- ... Ја волим да деца имају слободу, а они воле да ограниче ситуацију, кретање... Да, ту се деси да имамо проблем... Што се тиче васпитања, можда се пре сложимо у идеји, него у спровођењу саме идеје – начин на који ће да дође до тога. Они (очеви), нормално, форсирају неку строгост, забране, а моја деца живе и сувише слободно. По мени је то дало резултате, васпитане су, добри су ђаци, воли их комшилук, тако да не видим неки проблем. Имам моделе васпитања против којих сам, мислим да та претерана строгост да је то глупост. (И.КГ.26).

7.2. ПРИКАЗ РЕЗУЛТАТА ИНТЕРВЈУА СА ПРЕДСТАВНИЦИМА ВЛАДИНОГ И НЕВЛАДИНОГ СЕКТОРА

Интервјуи са представницима владиног и невладиног сектора реализовани су како би се, из перспективе оних који се најнепосредније баве креирањем решења за ову проблематику, стекао додатни увид у комплексност друштвеног и економског положаја породица самих мајки са децом код нас у оквиру следећих тематских целина:

- однос друштва/државе према самим родитељима,
- проблеми и изазови једнородитељских породица,
- оцена постојећег нормативног оквира,
- однос професионалаца и улога НВО-а.

Циљ је био да се на свеобухватан начин процене ризици са којима се ове породице суочавају и евентуално идентификују мере за унапређење њихове друштвене позиције. Делимично преклапање поменутих тематских целина са онима из интервјуа са самим мајкама учињено је намерно, како би се кроз сучељавање ставова у одређеним сегментима отворио простор за дефинисање адекватнијег системског

одговара, односно циљаних политика, мера и услуга усмерених на потребе једнородитељских породица код нас.

Обављено је 10 интервјуа са представницима владиног и невладиног сектора, којима су обухваћени државни службеници запослени у Министарству за рад, запошљавање, борачка и социјална питања Републике Србије (3 испитаника), стручни радници у Центру за социјални рад Нови Београд и Земун, Саветовалишту за брак и породицу у Крушевцу (3 испитанице), као и представници различитих невладиних удружења самих родитеља (Удружење самохраних мајки из Земуна и Ниша, Удружење „Заједно“ из Новог Пазара, Удружење „Деметра“ из Новог Сада и Удружење самохраних родитеља из Београда – 4 испитанице). Транскрипти су шифрирани тако да је испитаницима додељивана ознака И (испитаник), затим ознака за институцију (нпр. МИН. – Министарство, САВ. – Саветовалиште за брак и породицу или НВО – за неко од удружења) и на крају редни број (нпр. И. МИН.6 или И.НВО.1).

У делу који следи биће приказани резултати интервјуа са представницима владиног и невладиног сектора по тематским целинама које су претходно поменуте.

7.2.1. Однос друштва/државе према самим родитељима

Друштво од њих јако пуно очекује, а нажалост не узвраћа ништа ни на који начин. Једноставно, родитељи су препуштени сами себи, а такође и деца, и све је на њима родитељима, било да су у питању очеви или мајке. (И.НВО.9)

Као што је већ истакнуто, актуелни друштвени контекст има значајне реперкусије по саме родитеље по питању стигме и уопште њихове друштвене позиције, а у значајној мери опредељује и конкретну интервенцију државе у овој области.

У оквиру ове тематске целине са представницима владиног и невладиног сектора разговарано је о односу који наше друштво има према самим родитељима, односно о конкретним очекивањима која од њих има, као и (не)заинтересованости и (не)осетљивости државе за њихове потребе и проблеме.

На питање какав је **однос друштва према самим родитељима** и да ли постоје извесне разлике у односу на узроке настанка, представници владиног и невладиног сектора су се у значајној мери сагласили да се ова друштвена скупина суочава са великом осудом средине, као и да став друштва варира у односу на узроке настанка. Док су представници невладиног сектора били апсолутно сагласни да је однос друштва према самим родитељима лош и дискриминишући, један део представника владиног сектора је истакао да су једнородитељске породице препознате као осетљива друштвена група и да друштво према њима показује емпатију.

Представници невладиног сектора су били категорични у својој процени да наше друштво не показује довољно разумевања за потребе и проблеме самих родитеља, што се делом огледа и у одсуству адекватног и свеобухватног термина којим би се означила ова осетљива друштвена група. Како они наводе, однос друштва према самим родитељима умногоме зависи од узрока настанка једнородитељске породице, и креће од осуде до сажалења, што је нарочито изражено у мањим, патријархалним срединама, а илуструје и следећи пример:

- *... Израз „самохрани родитељи“ нико од нас који радимо са њима не воли, зато ми је израз „сами родитељи“ некако логичнији. Такође, сам појам „самих родитеља“ и то кога наше друштво подразумева под тим појмом је дискриминаторно, зато што оне саме мајке које су у већини, а то су оне које су тај статус стекле разводом, наш закон не препознаје као саме родитеље. Дакле, ни друштво ни институције још увек не препознају проблеме са којима се суочавају сами родитељи и из тога управо произилазе и сви проблеми са којима се суочавају – управо због тог неразумевања друштва и околине. Наше 11-огодишње искуство у раду са самим родитељима показује да постоји*

разлика између две групе самих родитеља: они који су тај статус стекли након смрти брачног друга... и они који су тај статус стекли након прекида брачне заједнице... Док удовице налазе на сажалевање околине, што врло често није добро за њих, ове друге налазе на осуду и оне су изложене предрасудама... (И.НВО.10)

Са овим ставом представника невладиног сектора сагласан је и један део стручних радника и државних службеника, о чему сведоче наводи који следе:

- *Имам утисак да се прави разлика у смислу што жене које су разведене трпе много веће предрасуде у односу на жене које су удовице... Имам утисак да оне трпе осуду, да трпе критику и да нису у томе довољно подржане у односу на удовице где се око њих више формира такав став друштва да им треба помоћи, да их треба разумети, да им се пружи заштита и подршка, све под паролом „јадне оне“, а положај им је подједнако тежак, и једној и другој. Нарочито имам утисак, мада нисам потпуно сигурна, да највише предрасуда трпе оне које саме одгајају дете без тога да се уопште зна ко је отац детета. (И.ЦСР.5)*

Има и оних представника владиног сектора који сматрају да се са трансформацијом традиционалне породице, мења и однос друштва према различитим породичним модалитетима, те да друштво показује емпатију према родитељима који сами подижу своју децу:

- *... Данас млади људи имају просто другачији поглед на заједнички живот, било да је брак или ванбрачна заједница у питању, да уколико се не осећају добро, сигурно, стабилно, ако своје индивидуалне потенцијалне не могу да развију, то је најчешће разлог за развод брака или раскид неке заједнице. (И.САВ.3)*
- *Ја не бих могла да кажем да друштво има предрасуде, бар у већини средина то није случај. Чак из нашег искуства... могло би се рећи да друштво показује емпатију, саосећајност са родитељима који сами брину о деци и да исто тако*

*постоји негде консензус да таквим људима/породицама треба помоћи.
(И.МИН.7)*

Када је реч о очекивањима које друштво има од самих родитеља, представници и јавног и цивилног сектора су се сагласили око тога да је на самим родитељима велика одговорност, која није увек испраћена одговарајућом подршком:

- *Ја некако мислим да они трпе, да је некако њихова одговорност превелика... не само што је њихова одговорност велика, него они добијају такав „feedback“ од друштва, зато што је она/он главни родитељ, зато што је она/он једини родитељ или је сама/сам у томе и цела одговорност у родитељској улози је само на њој/њему. Друштво ту очекује од самог родитеља, уместо да му да подршку, кроз евентуално неку стручну помоћ и кроз неке пројекте и услуге у локалној заједници, како би се та одговорност коју има на неки начин поделила.
(И.ЦСР.5)*
- *... У некој средини је присутно више подршке, охрабривања, разумевања, у неким другим то у потпуности изостаје... Све зависи од конкретног културолошког контекста. (И.МИН.8)*

Такође, очекивања друштва од самих родитеља зависе од великог броја фактора (личности самог родитеља, културолошких образаца...), који, у крајњој линији, одређују и степен помоћи и подршке која им је на располагању:

- *... Може да зависи од тога како се поставља сам родитељ и таква породица, може да зависи од неких културолошких образаца средине у којој такав родитељ и породица живи, може да зависи и од тога колико је таква породица отворена за коришћење оних ресурса који јој стоје на располагању... Мислим да врло често те породице праве неку врсту оградe у социјалним интеракцијама... Можда је у питању понос или не желе да покажу да су различите од других, те на тај начин и не стављају до знања свом најближем окружењу да им је помоћ и подршка потребна. (И.МИН.7)*

На крају, представници оба сектора су били једногласни да **држава не посвећује довољно пажње овој проблематици**, што се огледа у непостојању одговарајућег системског одговора на потребе и проблеме самих родитеља код нас:

- ... Ви када говорите о једнородитељским породицама, ви ту немате ни јасно ни прецизно дефинисане појмове... „самохрани родитељ“, шта је то? То је оно што подразумева Породични закон, али то искључује многе саме родитеље... Тако да мислим да ту заиста нема довољно посвећене пажње... Има подршке, не може се рећи да нема, али сама подршка није довољна и негде није довољно спецификована. (И.ЦСР.4)

Евентуално оправдање за изостанак државне интервенције у овој области, и представници владиног сектора, неретко проналазе у недостатку финансијских средстава и неадекватној међусекторској сарадњи, о чему говоре следећи наводи:

- ... Недовољно пажње је посвећено и због недовољно економски ресурса, што је дуги низ година ограничавајући фактор и када причамо о правима и када причамо о услугама. Увек морамо да меримо шта је то и до које границе може да се иде, или шта је то што једна локална самоуправа или на националном нивоу може да се успостави, реално да се успостави а да не буде само аспирација на папиру... (И.МИН.6)
- Па, ја мислим некако да постоје напори у том смеру, али да недостаје синхронизације јер то није једносекторска прича. То је ствар читавог друштва и мора да буде вишесекторске повезаности... Неопходно је мало више синергије и комплементарности између свега онога што се односи на потребе осетљивих групација у друштву, где спадају и једнородитељске породице, и да се ти пакети подршке боље увезу кроз системе. (И.МИН.7)

7.2.2. Проблеми и изазови самих родитеља

... То су сиромаштво, незапосленост, неплаћање алиментације, одсуство суштинске помоћи и подршке друштва и институција. (И.НВО.10)

И по питању проблема и изазова са којима се сами родитељи суочавају, представници владиног и невладиног сектора су се сагласили да су сиромаштво, односно материјална депривација, незапосленост, питање алиментације, недостатак слободног времена и недостатак помоћи и подршке државе најучесталији проблеми са којима се суочавају сами родитељи код нас:

- *Кључни проблем самих родитеља је сиромаштво... Други важан проблем је недовољна подршка институција и друштва, који један јако велики део тих самих родитеља осуђује зато што су одлучили да постану сами родитељи... Саме мајке углавном добијају самостално родитељство над децом, а бивши партнери сматрају да ако су се развели од жене да су се развели и од деце, и та мала помоћ, те мале алиментације они не плаћају... (И.НВО.10)*
- *Незапосленост, проблеми на послу, проблеми становања и највећи проблем је то што су те самохране мајке приморане да раде и по два посла да би обезбедиле своју породицу, па им деца порасту и да не примете, тако да је и недостатак времена још један велики проблем. (И.НВО.1)*

Поред наведених проблема, стручни радници у систему социјалне заштите указали су на још неке изазове са којима се суочавају сами родитељи. Наиме, одсуство другог родитеља из живота и одрастања детета представља веома тежак проблем за невенчане саме мајке, нарочито у ситуацијама непризнатог очинства, будући да их то у великој мери ограничава у остваривању различитих права:

- *Имају јако велики проблем у односу на другог родитеља у смислу да приволе другог родитеља да буде укључен у живот детета. За оне жене које су се одлучиле да саме подижу дете/децу... то регулисање правног статуса детета*

је за њу јао значајна ствар, јер она тиме што ће на папиру да регулише правном статус детета, она ће остварити нека друга права, која ће јој олакшати свакодневни живот. (И.ЦСР.5)

Такође, будући да сами родитељи представљају врло хетерогену скупину, стручни радници су склони да истакну да су и проблеми са којима се суочавају неретко условљени и перцепцијом статуса самог родитеља, узимајући за пример родитељство као такво, односно изазове које оно носи са собом:

- *... Јако је велика разлика између самих једнородитељских породица... што доста утиче и на њихову перцепцију статуса. Тако се код удовица родитељство више не доводи у питање, ту је тај статус губитка партнера доминантнији него када је у питању развод. Код развода се увек ти изазови у родитељству везују за прекид заједнице. Тако, на пример, ако дете има проблеме у понашању, увек се као аргумент јави то да детету требају оба родитеља... (И.ЦСР.4)*

7.2.3. Оцена постојећег нормативног оквира

... Нормативни оквир скоро и да не постоји, јако је велики раскорак између нормативног и стварног и то у свим сегментима. (И.НВО.9)

На питање **како би оценили постојећи нормативни оквир** када су у питању једнородитељске породице, односно сами родитељи, представници и јавног и цивилног сектора нису крили своје незадовољство истим, напомињући да постоји велики раскорак између нормативног и стварног. Основне замерке биле су усмерене на то да постојећи нормативни оквир није у довољној мери прилагођен променама кроз које савремена породица пролази, те да не садржи чак ни адекватну дефиницију појма породице, као ни неких других њених модалитета:

- *Па, концепт породице и то ко све може да је чини се променио и чини ми се да ће се тек мењати. Мислим да Породични закон прво мора да садржи*

дефиницију породице, шта он признаје све као породицу, а да онда дефинише и неке друге модалитете. (И.МИН.7)

Стога, непрепознавање самих родитеља као посебне категорије у оквиру постојеће законске регулативе у великој мери ограничава њихове могућности за добијање одговарајуће и спецификоване помоћи и подршке државе:

- *Па, највећи проблем је то не препознавање „самих родитеља“ као посебне категорије. Закон користи термин „самохрани родитељ“, иако постоји иницијатива за промену термина јер испада да он самог себе храни, а не своју породицу и себе. Потребан је адекватан термин којим би биле обухваћене и оне категорије самих родитеља које су до сада биле искључене. Ако би се изједначиле све категорије самих родитеља и почеле да се доносе мере подршке и помоћи које би у фокус ставиле децу из ових породица, јер ја често кажем да су деца из једнородитељских породица у старту дискриминисана. (И.НВО.10)*

На крају, сви су се сагласили да је постојећи нормативни оквир неадекватан и недовољно детаљан, те да се на тај начин оставља превише простора за импровизацију и произвољна тумачења:

- *Постоји раскорак, наравно... Ако није потребно дефинисати посебну корисничку групу и довести до ризика од стигматизације, то не треба чинити, али ја сам става да и када је ова корисничка група у питању и неке друге да би много детаљније требало уредити, без да онај ко чита закон има дилему да ли он припада тој категорији или кроз нека друга права може нешто да оствари. (И.МИН.6)*

Питање на који начин, односно **којим мерама, је могуће унапредити положај самих родитеља** код нас, омогућило је професионалцима из различитих сфера да, из свог искуства у раду са самим родитељима, предложи врло конкретна решења. Док су представници невладиног сектора имали врло јасне предлоге за побољшање социоекономске позиције самих родитеља путем активних мера запошљавања и субвенција државе за послодавце који би запошљавали саме родитеље, односно флексибилнијег

радног времена које би било прилагођено узрасту детета, предлози запослених у владином сектору били су усмерени ка креирању прилагођених и таргетираних политика, мера и услуга којима би се допринело њиховом благостању. Нагласак је првенствено стављен на спровођење свеобухватног системског истраживања којим би се ова појава објективно сагледала:

- *Па, мора нормативно да се уреди, најпре морате да имате оквир за све. Ту не сме да буде импровизације. Важно је да се једна појава што прецизније сагледа како би и подршка била спецификована и адекватна. (И.ЦСР.4)*
- *Ја заиста мислим да је неопходно урадити једно озбиљно истраживање потреба када је ова друштвена група у питању, и њиховог обима и разноврсности потреба које сигурно постоје. Новчана социјална помоћ није једини вид помоћи. Различити облици подршке кроз саветовања или услуге су једнако корисни, по мени је то можда и значајнији сегмент заштите који нарочито треба развијати када је реч о једнородитељским породицама. (И.МИН.6)*

Такође, кроз партнерство јавног и цивилног сектора и проактивност самих родитеља могуће је створити оквир за адекватнију друштвену акцију у циљу унапређења положаја самих родитеља:

- *То партнерство јавног и цивилног, то умрежавање, та нека размена да просто не будемо професионално сујетни... мислим да то недостаје и да ту има јако пуно простора за унапређење. (И.САВ.3)*
- *Такође, мислим да је и саме родитеље могуће учинити проактивним и да сама удружења ту могу да одиграју кључну улогу... Некима ће то много помоћи, а други ће на тај начин, кроз проактивност, повећати своје самопоштовање. (И.МИН.7)*

7.2.4. Однос професионалаца и улога НВО-а

Ми нисмо судије и сваком има право да свој живот води онако како жели, а систем социјалне заштите је ту да помогне и подржи. (И.МИН.6)

... Јако је важно да постоји развијен цивилни сектор у овој области и да буде расположен за сарадњу са нама (државом). Сарадња је увек добродошла... (И.МИН.8)

Разговор на тему **односа професионалаца према самим родитељима**, као и улоге цивилног сектора у унапређењу положаја самих родитеља довео је до значајнијег супротстављања ставова између представника владиног и невладиног сектора. Наиме, представници невладиног сектора изнели су замерке на рачун непрофесионализма запослених у надлежним институцијама, истичући да они нису у довољној мери ослобођени предрасуда и сензибилисани да одговоре на потребе самих родитеља:

- *Нажалост, не... Често у наше удружење мајке долазе уплакване право из ЦСР-а, да се жале на рад Центра, где се тачно осећа да лица која тамо раде нису довољно сензибилисана и нису прошли такве обуке, можда оне ни не постоје, управо за рад са самим родитељима. То би можда што пре требало да се спроведе као нека мера. (И.НВО.10)*

Са друге стране, осуђујући сваки вид непрофесионализма, запослени у државном сектору сматрају да не треба прибегавати генерализацији и доносити опште закључке на основу неких спорадичних случајева, те да све искључиво зависи од личности самог професионалца:

- *Требало би, али да ли јесу - то заиста не могу да кажем. Свака генерализација и уопштавање није баш захвална... (И.ЦСР.4)*
- *... Ја верујем да предрасуда има у неким појединачним случајевима, али не као општа појава. Да, то јесте питање личне одговорности сваког професионалца у систему социјалне заштите. Можда постоје предрасуде по питању узрока настанка једнородитељских породица... Можда има мало осуде и можда мало*

мења ставове, али опет кажем у појединачним случајевима... Мада, то свакако не би смело да се дешава, јер стање социјалне потребе је стање социјалне потребе... (И.МИН.6)

На крају, и једни и други су се сагласили да је неопходна додатна едукација како би се овакви проблеми предупредили:

- *Просто, увек има и оних који се руководе неким личним односом према проблемима оваквих породица, а наравно и оних који професију и професионални однос стављају испред тог личног. То је исто јако тешко, недостају едукације које би биле усмереније, практичније, прецизније... (И.САВ.3)*

Опречни ставови су истакнути и када је реч о **улози цивилног сектора у унапређењу положаја самих родитеља**. Представници невладиног сектора изнели су прилично песимистичне ставове по питању улоге коју би они могли да имају у унапређењу положаја самих родитеља, наводећи да цивилни сектор тренутно готово да нема никакав утицаја на доносиоце одлука:

- *Тренутно не видим да они имају и могу да имају неку улогу... Када су организације цивилног сектора у питању, само пројекти који доносе новац бивају одобрени... Сами родитељи по њима (држави) нису угрожени и не треба се бавити њима... (И.НВО.9)*

За разлику од њих, представници владиног сектора имају знатно већа очекивања од организација цивилног друштва, сматрајући да је њихова улога изузетно важна, првенствено као партнера у обезбеђивању помоћи и подршке самим родитељима:

- *Ја мислим да је цивилни сектор изузетно важан, зато што не треба све да буде на једном месту и у рукама државе, већ то мора да буде много разуђеније. Цивилни сектор има много флексибилније могућности за задовољавање потреба корисника... Неопходно је партнерство јавног и цивилног сектора јер*

није исти положај социјалне заштите данас и пре 20 година, зато што су потребе корисника много веће, разуђеније... (И.ЦСР.4)

Поред улоге пружаоца услуга, представници владиног сектора виде значајну улогу организација цивилног друштва и у заступању и преговарању са доносиоцима одлука, односно у оснаживању самих родитеља у погледу лобирања и добијања више подршке:

- *Првенствено, улога цивилног сектора је у заговарању, преговарању, заступању и промовисању њихових права и просто ја, као неко ко је запослен у државној управи, видим значај њихове улоге управо у овим сегментима. Такође, видим их и као пружаоце услуга, јер систем социјалне заштите и Закон о социјалној заштити заговарају плурализам пружаоца услуга, те ми (држава) у цивилном сектору заиста видимо значајне и квалитетне партнере. (И.МИН.6)*
- *... Волела бих, ако за то постоји могућност, да их видим и као пружаоце неких услуга тим породицама, где би те услуге биле и креативније и флексибилније у односу на оне које обезбеђује систем, под условом да то буде комплементарно са оним што већ постоји. (И.МИН.7)*

ОСМИ ДЕО:
ДИСКУСИЈА РЕЗУЛТАТА И
ОГРАНИЧЕЊА СТУДИЈЕ

8. ДИСКУСИЈА РЕЗУЛТАТА И ОГРАНИЧЕЊА СТУДИЈЕ

Будући да друштвена и економска вулнерабилност једнородитељских породица значајно варира у односу на различите режиме благостања, разноврсни социјални и културни контексти могу имати значајне последице по саме родитеље како по питању стигме, тако и када је реч о степену њихове друштвене (ис)укључености, односно свеукупног социо-економског положаја. С тим у вези, фокус овог истраживања био је на анализи актуелног друштвеног и институционалног контекста у коме живе и делају једнородитељске породице самих мајки са децом у нашој земљи, кроз идентификовање потреба, ризика и тешкоћа са којима се суочавају, као и постојећих јавних политика и доступних система друштвене подршке и њихових ограничења. Резултати до којих се дошло у квантитативном делу овог истраживања допринели су одређивању профила једнородитељских породица самих мајки са децом које су њиме биле обухваћене, док је квалитативни део истраживања послужио за прикупљање нешто суптилнијих података по питању њихове свакодневице – организације породичног и професионалног живота, пословног окружења, ризика и тешкоћа са којима се суочавају, доступних система помоћи и подршке и конкретне друштвене и институционалне праксе.

У делу који следи, резултати добијени у овом истраживању биће стављени у контекст претходних истраживања у овој области и резултата до којих се у њима дошло, уз настојање да се укаже на евентуалне сличности и разлике, након чега ће добијени налази бити доведени у везу са хипотезама постављеним овим истраживањем, како би на крају била размотрена и потенцијална ограничења ове студије.

8.1. КОНТЕКСТУАЛИЗАЦИЈА (АКТУЕЛНИХ) НАЛАЗА ИСТРАЖИВАЊА

8.1.1. Профил једнородитељских породица

Дескриптивни подаци о социо-демографским и социо-економским карактеристика узорка откривају нам профил једнородитељских породица самих мајки са децом у овом истраживању. Иако треба нагласити да је свака генерализација налаза добијених у квантитативном делу истраживања ограничена пригодношћу узорка, социо-демографске и социо-економске особине једнородитељских породица самих мајки са децом у овом истраживању кореспондирају са резултатима свеобухватних националних истраживања спроведених на репрезентативном узорку (Милошевић-Ђорђевић et al., 2014; Томановић et al., 2014).

Социо-демографске карактеристике указују да су испитанице жене, углавном у петој, односно четвртој деценији живота, и да најчешће имају по једно дете са којим живе саме у домаћинству. Просечна старост деце износи 12,3 године и већина их је основношколског узраста. Њихово здравствено стање, као и здравствено стање мајки, је углавном добро, будући да готово нема оних који се суочавају са неком хроничном болешћу. Саме мајке су најчешће средњег нивоа образовања, имају завршену средњу четворогодишњу, тј. трогодишњу школу, а у статусу самог родитеља су, у просеку, нешто мало мање од 7 година. У пионирском истраживању о једнородитељским породицама у нашој земљи, које је Смилка Томановић спровела са својим сарадницима на узорку од 855 испитаника/испитаница, дошло се до готово идентичних карактеристика испитаника/ца, будући да подаци о старосној структури, годинама живота у једнородитељској породици, броју и узрасту деце, здравственом стању и образовној структури родитеља/мајки одговарају налазима до којих смо и ми дошли у нашој анализи (Томановић et al., 2014: 41-48).

Социо-економске карактеристике показују да већина самих мајки са децом живи у стану који није у њиховом власништву, у условима које процењују као углавном добре. Зарада коју оне остварују, у виду плате/пензије или хонорарних прихода, доминира у структури прихода ових породица, након чега следе социјална

давања, алиментација, односно породична пензија. Ове породице веома тешко или са извесним тешкоћама успевају да уз помоћ укупних прихода које остварује њихово домаћинство задовоље основне трошкове које имају (храна и пиће, одећа и обућа, станарина, рачуни, вртић/продужени боравак, опрема за школу, лекови...). Радни статус показује да је највећи део самих мајки запослен и да се налази у радном односу на неодређено време, док је мање од трећине испитаница незапослено. Запослене саме мајке готово подједнако су ангажоване у приватном, односно јавном сектору, где најчешће обављају административне и стручне послове, односно послове у сектору услуга и трговине. Имају потписане уговоре о раду са послодавцима и углавном остварују већину прописаних права из радног односа. Радно време се креће у оквирима законом прописаног радног времена и, у просеку, износи око 38 радних сати недељно. Прековремени рад и рад викендом је подједнако заступљен код значајног броја запослених испитаница, док рад ноћу у потпуности изостаје. Такође, изванредан број самих мајки обавља и различите додатне послове. *Истраживање о самохраним родитељима, другим типовима породица и неформалној запослености у Србији*, које је спроведено на репрезентативном узорку од 916 испитаника обухватајући територију читаве земље, потврдило је наше налазе, будући да резултати овог истраживања говоре у прилог готово истоветном социо-економском профилу самих родитеља, односно једнородитељских породица (Милошевић-Ђорђевић et al., 2014: 20-30).

У овом делу, изостало је поређење са налазима других релевантних регионалних и светских истраживања из практичних и методолошких разлога. Наиме, и регионалне и међународне студије о једнородитељским породицама и самим родитељима користе различите критеријуме за дефинисање овог породичног модалитета, тако да би упоредивост података, бар када је реч о социо-демографским карактеристикама узорка, била ограничена.

Након сумирања кључних налаза из квантитативног дела истраживања и њиховог довођења у везу са релевантним националним истраживањима, следи дискусија квалитативних података, која ће бити организована по истим тематским целинама које прате преглед резултата истраживања. Добијени подаци биће

разматрани у светлу доношења одговарајућих институционалних решења и креирања свеобухватних јавних политика, чији би циљ представљало обезбеђивање социјалне сигурности једнородитељских породица у Републици Србији.

8.1.2. Свакодневица самих мајки – конфликт улога

Налази до којих се дошло у овом истраживању показују да саме мајке, без обзира на узроке настанка и разлике у професионалном статусу, улажу значајне напоре у свом свакодневном животу, како би одговориле на бројне обавезе и изазове са којима се суочавају у професионалном и породичном окружењу. Наиме, њихова свакодневица, као уосталом и свакодневица свих запослених жена/мајки, подразумева непрекидно „жонглирање“ између комплексних и неретко супротстављених улога, с том разликом што је у случају самих мајки организација активности бриге о деци, плаћеног рада и неплаћеног рада у кући додатно отежана одсуством другог родитеља, односно партнера, са којим би се терет ових свакодневних обавеза могао адекватно расподелити. Поредиши једнородитељске и двородитељске породице, различита истраживања сугеришу да конфликт улога и немогућност усклађивања породичног и професионалног живота представља далеко већи изазов за родитеље из једнородитељских него двородитељских породица (Forma, 2009; Winslow, 2005), истичући да је конфликт улога са којим се сами родитељи суочавају додатно наглашен конкретним културним и друштвеним контекстом, односно очекивањима која се везује за појам „доброг/одговарајућег“ родитељства, односно „доброг/одговарајућег“ родитеља/мајке (Duncan & Edwards, 1997).

Ове наводе потврђују и налази нашег истраживања, сугеришући да су конфликт улога и недостатак времена кључне манифестације свакодневног живота самих мајки са децом обухваћених овим истраживањем, док су хронични умор, стрес, осећај кривице према деци и претерана испланираност и организованост времена само неки од њихових појавних облика. Резултати значајног броја међународних студија подударују се са резултатима наше анализе, истичући да се саме мајке суочавају са

изразитим конфликтом улога, недостатком времена и тешкоћама у усклађивању породичног и професионалног живота као последицом недостатка партнера, односно супружника (Byron 2005; Meier et al. 2016; Bakker & Karsten, 2013; Hill, 2011; Ciabattari, 2007; Robbins & McFadden, 2003). Конфликт улога је, након финансијских потешкоћа, други највећи проблем са којим се суочавају саме мајке (Richards & Schmiede, 1993), док немогућност усклађивања породичног и професионалног живота утиче на способност родитеља из једнородитељских породица да добију, односно сачувају запослење (Ciabattari, 2007).

Сличност налаза до којих смо дошли у нашој анализи и налаза других релевантних истраживања потврђена је и када је реч о потенцијалним стратегијама за превладавање конфликта у породичној и професионалној сфери. Прављене приоритета, придржавање распореда, фокусираност на актуелни моменат, за поједине ауторе (Reed-Woodard, 2007; Stephens, 2017), неки су од потенцијалних механизма за успостављање равнотеже између породичног и професионалног живота, а који су у складу са налазима овог истраживања, будући да су краткорочно и дугорочно планирање, као и добра организација за највећи број наших испитаница кључне стратегије за превазилажење овог конфликта.

Резултати до којих се дошло у студија коју су спровели Бакер и Карстен (Bakker & Karsten, 2013) су показали да је недостатак слободног времена значајна манифестација конфликта са којим се саме мајке суочавају у породичној и професионалној сфери, а која се најчешће испољава у виду ограничавања времена које жене/мајке посвећују одмору и спавању (Carli, 2010). Наводи испитаница у нашем истраживању подржавају ове тврдње, будући да су готов све истакле да се суочавају са хроничним недостатком времена, које се првенствено огледа у неимању времена за себе. Такође, и осећај кривице према деци зато што не проводе довољно времена са њима, или бар не онолико колико би желеле, није изостао код појединих испитаница, премда је већина њих истакла да има довољно времена за децу. Претходне студије су показале да жене неретко имају осећај изгубљености због избора које праве у породичном и професионалном домену, а који се неретко испољава кроз осећање

кривице и доживљај неадекватности у улози мајке (James, 2010; van Steenberg et al., 2007). Развој адекватних услуга за бригу о деци може представљати значајан механизам за превладавање конфликта улога и недостатака времена, будући да на тај начин родитељи могу, бар делимично, бити растерећени обавезе бриге о деци (Bird, 1997; Mirowsky & Ross, 2002).

На крају, још један значајан налаз до ког смо дошли у нашој анализи показује да подршка неформалног система, нарочито чланова проширене породице, представља значајан ресурс који у великој мери доприноси да се превазиђе конфликт у породичној и професионалној сфери и успостави, бар привид, равнотеже између породичног и професионалног живота. И бројне међународне студије су се бавиле утицајем који друштвени системи подршке, односно подршке у социјалном, породичном и пословном окружењу, имају на успостављање равнотеже између породичног и професионалног живота код самих мајки. Студија која је истраживала конфликт улога код нискодоходованих самих мајки, испитивала је утицај који социјални капитал има на усклађивање породичних и професионалних обавеза, односно на који начин социјални капитал и конфликт улога утичу на запосленост ових самих мајки (Ciabattari, 2007). Ова студија је истакла значај друштвених система подршке, наводећи да живот у проширеној породици, бесплатне услуге бриге о деци и финансијске помоћ у значајној мери могу унапреди способност самих мајки да одговоре на бројне и захтевне улоге које имају. Истраживање је указало на важност постојања социјалне, породичне и подршке на радном месту, истовремено наглашавајући значајну улогу чланова проширене породице са којима саме мајке неретко живе (Ciabattari, 2007). И други аутори (Allen, 1993; Morehead, 2002) су говорили о значају мрежа подршке у успостављању равнотеже између породичног и професионалног живота. Док је Ален (Allen, 1993: 119) указао на неопходност постојања система друштвене подршке, наводећи да „многе запослене мајке, нарочито оне које су саме, требају различите системе подршке ако желе да успешно балансирају између породице и посла“, Морхед (Morehead, 2002) је у својој квалитативној анализи идентификовала одређене ресурсе подршке које самим мајкама могу бити од изузетног

значаја у усклађивању породичних и професионалних обавеза - послови који омогућавају усклађивање породичног и професионалног живота и обезбеђују довољне приходе, подршка од бивших или садашњих партнера у расподели обавеза бриге о деци, подршка од породице и пријатеља у виду бриге о деци и емоционалне подршке, као и приступ даљем образовању (Morehead, 2002: 61).

8.1.3. Организација рада и пословно окружење – саме мајке на тржишту рада

По питању радног окружења, налази истраживања и са запосленим и са незапосленим самим мајкама показују да је актуелна организација рада у нашем друштву, као и радно окружење, прилагођеније потребама родитеља из двородитељских него једнородитељских породица, односно запосленим појединцима који имају партнере са којима могу да поделе активности бриге о деци и домаћинству. Премда је већина запослених испитаница у овом истраживању истакла да је задовољна условима рада, генерално незадовољство су изразиле по питању радног времена (сменског, прековременог и рада викендом) и висине зараде, док се незнатан број испитаница сусретао и са извесним последицама у свом радном окружењу узрокованим њиховим статусом самог родитеља. Налази до којих смо дошли у значајној мери кореспондирају са налазима других релевантних студија, које указују на то да се сами родитељи неретко суочавају са неповољним околностима на тржишту рада, које су у значајној мери родно засноване (Sainsbury, 1999). С обзиром да већину једнородитељских породица чине породице самих мајки са децом, већа је вероватноћа да ће се суочити са нижим зарадама, мањком радног искуства и ограниченим могућностима за напредовање у каријери (Nieuwenhuis, Maldonado, 2018), а различите студије показују да се, у односу на друге жене, саме мајке сусрећу са већим неједнакостима и дискриминацијом на тржишту рада (Güngör, Biernat 2009; Klett-Davies, 2007). Будући да су лошијег образовног статуса, саме мајке се углавном налазе на нискоквалификованим и слабије плаћеним пословима (Stewart, 2009; Zagel, 2014;

Zhan & Pandey, 2004), што за последицу има повећање тзв. „скривених трошкова запослења“ попут: повећања трошкова бриге о деци и трошкова превоза, као и мање расположивог времена за бригу о домаћинству (Bauman, 2002).

За већину запослених испитаница у овом истраживању, преферирани облик радног ангажовања подразумевао би рад у једној, најчешће преподневној, смени или радно време усклађено са школским обавезама детета/деце, а неретко и промену професионалног статуса и проналазак адекватнијег запослења, будући да су углавном ангазоване на слабо плаћеним пословима или обављају послове који су знатно испод њиховог нивоа квалификација. Ови налази поткрепљују наводе других аутора који су указали да несигурност запослења и неједнакост зарада, поред нестандардног радног времена (прековременог и ноћног рада) и обавезе бриге о деци представљају значајне изазове за саме родитеље (Moilanen et al., 2016; Voydanoff, 2002) и додатно наглашавају ионако изражен конфликт између породичне и професионалне сфере (Ollier-Malaterre & Foucreault, 2016). Мајклс (Michaels, 2009) је у својој анализи истакла да радно окружење запослених мајки карактерише недостатак флексибилности радног времена и организације рада, као и адекватан рад са скраћеним радним временом. Нефлексибилно радно окружење доприноси немогућности усклађивања породичних и професионалних обавеза запослених самих мајки, што је констатовано и у студији која је показала да су нискодоходовне саме мајке највише погођене недостатком флексибилнијих радних ангажмана који би им обезбедили адекватније усклађивање породичних и професионалних обавеза (Ciabattari, 2007). У раније поменутој студији, Мајклс је указала и неке од начина на које послодавци могу да пруже подршку својим запосленима, обезбеђујући им: „плаћено одсуство, флексибилно радно време, могућност поделе посла и одговарајуће услуге бриге о деци“ (Michaels, 2009: 318).

Попут запослених, и незапослене саме мајке у овом истраживању су указале на неадекватност постојеће праксе у области запошљавања, која не уважава у довољној мери њихов породични статус и чињеницу да се саме старају о деци, што директно отежава њихову већу интеграцију на тржиште рада. У прилог томе говоре и резултати до којих су дошли и други аутори, а који потврђују тезу да што је више деце у породици

и што су она млађег узраста, већа је вероватноћа да ће сама мајка бити незапослена, а њени временски ресурси ограниченији (Drobnic, 2000; Hancioglu & Hartmann, 2012).

Сумирајући ове налазе, евидентно је да једнородитељске породице обухваћене овим истраживањем имају већу потребу за радним окружењем које уважава породицу и омогућава боље усклађивање породичних и професионалних обавеза, будући да постојећи обрасци запошљавања то не омогућавају или и ако то чине, путем флексибилних радних ангажмана, носе са собом ризик од ниских и неизвесних зарада. Стога, несумњив је значај одговарајућих политичких решења која подржавају саме родитеље да остваре адекватне приходе, будући да запослење може да обезбеди сигурност и благостање појединаца, онда када је могуће, с обзиром на бројне изазове са којима се суочавају сами родитељи, изводљиво и адекватно плаћено (Millar & Rowlingson, 2001). Важност адекватног запослења, као средства за постизање економског благостања, добија све већи значај у креирању социополитичких мера, представљајући заокрет ка активацији и социјалном улагању (Morel et al., 2012; Vandembroucke & Vleminckx, 2011; Bonoli, 2013).

8.1.4. Друштвени системи подршке – неформални и формални

Када су у питању доступни системи помоћи и подршке, њихова врста и квалитет, налази наше анализе су показали да се саме мајке из овог истраживања чешће ослањају на помоћ и подршку коју добијају од свог неформалног окружења, првенствено родитељске породице и пријатеља, док је помоћ формалног система далеко мање заступљена. Помоћ и подршка невладиног сектора, као што се може приметити у овом истраживању, неретко представља компензацију за изостанак адекватног и циљаног одговора државе на потребе и проблеме ове вишеструко депривираних друштвених групе.

Бројне студије су нарочито истакле значај који различити системи друштвене подршке имају за саме родитеље (Ciabattari, 2007; Cook, 2012; Harknett, 2006). Сами

родитељи се у великој мери ослањају на друштвене системе подршке (Balaji et al., 2007; Harknett, 2006), будући да им они омогућавају да ускладе породични и професионални живот (Cook, 2012; Ciabattari, 2007). Анализе су показале да је социјална подршка повезана са унапређењем економског благостања (Henly et al., 2005), док су приступ услугама бриге о деци и емоционална подршка у позитивној корелацији са квалитетом интеракције мајка-дете (Belle et al., 1981). Насупрот томе, показало се да је низак ниво подршке повезан са симптомима депресије и ниском самоефикасношћу (Harknett, 2006).

Анализирајући врсту и извор помоћи и подршке коју испитанице у овом истраживању добијају од неформалног система, дошли смо до следећих налаза. Будући да је реч о изузетно хетерогеној друштвеној скупини, конкретне животне околности, узроци настанка, као и личности самих испитаница у значајној мери одређују извор, врсту и квалитет неформалних мрежа подршке. Родитељска породица представља најзначајнији извор неформалне подршке и помоћи за невенчане и разведене саме мајке, док су неформалне мреже обудовелих самих мајки далеко разуђеније, те поред родитељске породице, обухватају и друге чланове неформалног система: пријатеље, рођаке, кумове и комшије. У односу на све три групе испитаница, обудовеле саме мајке су изразиле сразмерно највеће задовољство подршком коју добијају од свог неформалног окружења, док су разведене саме мајке овим системом подршке најмање задовољне. Оправдање за то можда треба потражити у налазима до којих се дошло у разговору са појединим разведеним самим мајкама, а који показују да су оне неретко наилазиле на неразумевање својих најближих за ситуацију у којој су се нашле. Још једна специфичност налаза, када је реч о изворима неформалне помоћи и подршке, јесте и њихов изразити родни карактер, будући да су жене (мајке, сестре, пријатељице) те које обезбеђују најзначајнији део подршке неформалног система.

Ове налазе поткрепљују и бројна друга истраживања која су показала да су породица и пријатељи два најзначајнија извора подршке за саме родитеље (Anspach, 1975; Colletta, 1979; McLanahan et al., 1981; Bowen, 1982; Pett, 1982). Породица представља кључни, често и једини, извор подршке за саме мајке у ванредним

околностима (Belle, 1982; Wenger et al. 1998), премда погоршање економских прилика, као и криза државе благостања стварају велики притисак на породичне системе, толико да доводе у питање њихову способност да редистрибуирају ресурсе ка својим најслабијим члановима (Ranci, 2012). Без обзира на то, породица и даље представља не само најпоузданији, већ и главни извор подршке у свакодневном животу и компензацију за изостанак подршке социјалне државе (Naldini, 2003). Родитељи самих мајки су углавном ти који обезбеђују подршку у свакодневном животу и ургентним ситуацијама (Millar, 1992), а неретко и остали чланови родитељске породице (сиблинзи). На другом месту су пријатељи, као значајне особе из неформалног окружења на које саме мајке могу да се ослоне, док све друге особе, укључујући и бивше партнере и даље рођаке, имају само маргиналну улогу (Hoff, 2001). Родни карактер мрежа подршке потврђује феминизацију стратегије опстанка домаћинства (Sassen, 2002), због кључне улоге коју жене имају у превладавању неповољних економских околности (Lumino et al., 2016).

Када је реч о врсти подршке коју добија од свог неформалног окружења, у случају невенчаних самих мајки, родитељска породица је у потпуности укључена у обезбеђивање свих врсти помоћи – од материјалне, преко практичне и емоционалне, до моралне. У случају обудовелих самих мајки, чланови проширене породице као и друге особе из неформалног окружења подједнако су укључени у обезбеђивање свих видова помоћи. На крају, разведене саме мајке финансијску помоћ најчешће добијају од својих родитеља, мада има и оних које ову помоћ не траже ни од кога. Практична помоћ у обављању свакодневних активности углавном долази од родитеља и пријатеља, док моралну и емоционалну искључиво добијају од својих пријатеља, будући да често нису наилазиле на разумевање својих најближих за ситуацију у којој су се нашле.

У студији која се бавила испитивањем образаца друштвене подршке самим мајкама (Lumino et al., 2016), дошло се до сличних налаза, који су показали да сродничке мреже подршке имају централну улогу у задовољавању основних потреба самих мајки, укључујући бригу о деци и финансијску помоћ у виду малих новчаних

позајмица. Такође, налази ове студије су показали да услед сличних економских прилика, оличених у економској несигурности и несигурности запослења, пријатељи углавном обезбеђују емоционалну подршку и друштво. Чланови родитељске породице (родитељи и сиблинзи) представљају доминантни извор финансијске подршке за саме мајке (Hoff, 2001). Са друге стране, подршка од стране пријатеља има изузетан утицај на смањење осећаја усамљености (Wells Gladow & Ray, 1986), будући да сродници нису увек адекватна емоционална подршка, чак и када су укључени у обезбеђивање других видова подршке (Spanier & Hanson, 1981).

Када је реч о коришћењу формалног система помоћи и подршке, наша анализа указује на одсуство адекватног и свеобухватног системског одговора на потребе и проблеме једнородитељских породица код нас. Премда су неретко изражавале незадовољство у погледу коришћења формалне подршке, нарочито финансијским делом помоћи формалног система, испитанице су, такође, истицале да су услугама, односно саветодавним и терапијским радом стручњака, биле нарочито задовољне. Анализирајући врсту помоћи формалног система коју испитанице најчешће користе (дечији/родитељски додатак, новчана социјална помоћ, једнократна помоћ), могуће је закључити да је основ за коришћење различитих облика помоћи формалног система првенствено њихов материјални статус, а не статус самог родитеља. Дакле, систем социјалне заштите у нашој земљи не препознаје саме родитеље као посебну категорију корисника, већ као и све друге грађане који могу да остваре одређена права из домена социјалне заштите ако испуне прописане нормативне критеријуме.

Као што су налази показали, затвореност система, његова неажурност и некомуникативност, уз сложене процедуре, јављају се као ограничавајући фактори у коришћењу различитих видова помоћи и подршке. Неинформисаност самих родитеља о правима последица је дугорочног одсуства бављења овом проблематиком у нашем јавном дискурсу и један је од главних разлога, који су испитанице наводиле, за некоришћење помоћи на коју су имале право. Истовремено, актуелни друштвени дискурс када је реч о овој друштвеној скупини и стигма која се за њу везује, у великој мери утиче и на опредељеност појединих самих мајки у нашем истраживању на

(не)коришћење различитих доступних видова помоћи формалног система. И нека ранија истраживања су заступала ову тезу, указујући да сами родитељи, као корисници новчаних давања и услуга система социјалне заштите, неретко бивају стигматизовани (Duncan & Edwards, 1997; McCormack, 2004; Reutter et al., 2009).

На крају, истицање различитих врсти олакшица, услуга/сервиса и обезбеђивања адекватног запослења као најкориснијих облика државне помоћи самим родитељима, представља значајан налаз, јер указује на проактиван приступ који сами родитељи имају у суочавању са свакодневним проблемима, а који свакако треба узети у обзир приликом дефинисања и имплементације одговарајућих циљаних мера социјалне политике.

Шејла Камерман и Алфред Кан (Sheila Kamerman & Alfred Kahn, 1988) били су међу првим теоретичарима који су допринели расправама о томе како различити режими благостања третирају саме родитеље. Након њих ово питање почиње да побуђује све већу пажњу бројних истраживача социјалне политике, који су настојали да испитају на који начин различити социјални модели доприносе, односно ограничавају могућности самих мајки да одговоре на потребе рада и родитељства (Duncan & Edwards, 1996, 1997, 1999). У студији која је анализирао начин на који запослене саме мајке успевају да организују бригу о деци, у пет европских земаља представница различитих режима благостања, дошло се до сазнања да формални систем у свим режимима има озбиљних ограничења и да су значајна очекивања стављена пред неформални систем помоћи и подршке (Kröger, 2010). Извесна сличност са налазима до којих смо ми дошли у нашој анализи, пронађена је у делу који се тиче карактеристика формалног система у земљама јужне Европе. Наиме, студија је показала да земље јужне Европе традиционално немају кохерентну политику када је у питању заштита самих родитеља и једнородитељских породица. Формални систем у овим земљама показује знаке неуједначености како у погледу обухвата правима, тако и у погледу квалитета, те се подршка самим мајкама превасходно заснива на подршци коју обезбеђује породица, а не на подршци формалног система (Kröger, 2010). Потврду ове тезе можемо пронаћи и у раду Еспинг-Андерсен (Esping-Andersen, 1999), који је

говорећи о степену фамилијаризације и дефамилијаризације у различитим режимима благостања, указао на различиту улогу формалног и неформалног система у обезбеђивању социјалне сигурности. Наиме, он је у свом раду издвојио јужноевропске земље као групу земаља у којима се породица и социјалне мреже сматрају најзначајнијим извором социјалне подршке, док је улога државе и јавне политике ограничена када је реч о породичним питањима. С тим у вези, полазећи од карактера система социјалне сигурности у нашој земљи и актуелног социјалног модела, могуће је на индиректан начин оправдати налазе добијене у овом истраживању, а који говоре у прилог ограниченој улози формалног система у обезбеђивању заштите самих родитеља и једнородитељских породица и значајној улози коју породица има у обезбеђивању социјалне сигурности својих чланова.

Појединачна истраживања која су се бавила проблематиком једнородитељских породица у нашој земљи и земљама у окружењу, упућују на сличне налазе који говоре у прилог чињеници да формални систем подршке не успева да задовољи велики део потреба самих родитеља (Pećnik & Raboteg-Šarić, 2005; Томановић et al., 2014). Неповећење у институције система, као и лоше искуство са њима доприносе да се сами родитељи више оријентишу ка поузданијим изворима помоћи – неформалном систему (Томановић et al., 2014).

8.1.5. Изазови и тешкоће самих родитеља

Ризици и тешкоће са којима се сами родитељи суочавају су бројни и непрекидно се увећавају. Наиме, саме мајке у овом истраживању су издвојиле финансијске проблеме, односно недостатак новца, недостатак помоћи и подршке државе, недостатак слободног времена, изостанак помоћи од стране другог родитеља/оца детета, као и неразумевање околине као проблеме са којима се најчешће суочавају, док је већина њих изостанак адекватне помоћи и подршке државе, као и помоћи и подршке другог родитељ проценила као веома тешке проблеме. И представници владиног и невладиног сектора су се сагласили да су недостатак ресурса, у виду новца, запослења

и слободног времена, поред неодговарајућих политичких и институционалних решења, преваходно по питању алиментације и улоге формалног система у обезбеђивању социјалне сигурности, кључни изазови родитељства са којима се суочавају сами родитељи у нашој земљи.

Потврда резултата ове наше анализе пронађена је у недавно објављеној студији, која је са различитих становишта настојала да укаже на сву комплексност животних прилика у којима се налазе сами родитељи и непомирљивих захтева са којима се суочавају (Nieuwenhuis & Maldonado, 2018). Наиме, кључни аргумент од ког се полази јесте да се сами родитељи суочавају са различитим изазовима у обезбеђивању благостања за себе и чланове своје породице. Аутори говоре о тзв. *троструком изазову* са којима се једнородитељске породице суочавају (енгл. „*the triple bind of single-parent families*“), оличеном у утицају који међусобно производе неодговарајући ресурси, неадекватно запослење и неадекватне политике. Ресурси којима располажу сами родитељи, њихова социо-економска позиција, као и чињеница да постоји само један хранилац породице, представљају значајне изазове у обезбеђивању социјалне сигурности једнородитељских породица.

Ова студија је показала да се сами родитељи суочавају са високим ризиком од сиромаштва и социјалне искључености, који на различите начине угрожавају њихово и социо-економско благостање њихових породица. Ресурси самих родитеља, који доприносе њиховом социо-економском благостању, умногоме зависе од услова запослења и конкретног социо-политичког контекста. Запошљавање самих родитеља је под утицајем тржишта рада, које одликује све већа неједнакост зарада и несигурност запослења. Неадекватан политички и институционални контекст додатно отежава позицију самих родитеља, будући да се савремене државе благостања суочавају са буџетским ограничењима и прилагођавањем националних социјалних политика у смеру подстицања запошљавања и активације (Nieuwenhuis & Maldonado, 2018).

Финансијска ограничења са којима се суочавају сами родитељи, чине да једнородитељске породице чешће у односу на двородитељске бивају изложене и

материјалној депривацији (Chzhen & Bradshaw, 2012). Међутим, најновија истраживања показују да структура породице има незнатан утицај на објашњење сиромаштва и неједнакости (Härkönen & Dronkers, 2006; Heuveline & Weinshenker, 2008; Gornick & Jäntti, 2012; Brady & Burroway, 2012; Harkness, 2012; OECD, 2015; Härkönen, 2018). Наиме, преовладава становиште да су разлике које постоје између земаља у погледу стопа сиромаштва и материјалне депривације једнородитељских породица делимично узроковане различитим социо-политичким контекстима у којима се налазе сами родитељи. Истраживања су показала да једнородитељске породице у земљама са развијеном и снажном социјалном политиком и социјалном заштитом имају знатно боље економске исходе (Casey & Maldonado, 2012).

Налази нашег истраживања су указали и на то да је у вези са здравственим и егзистенцијалним проблемима присутна највећа бојазан самих мајки. Здравствени проблеми које имају саме мајке или њихова деца, уз недостатак прихода, финансијску несигурност, нерешено стамбено питање и губитак посла представљају околности које код испитаница у нашој анализи изазивају највећи страх и забринутост. Такође, резултати сугеришу да је за већину самих мајки недостатак ресурса, у види материјалних средстава, адекватног запослења и времена, поред породичног осећаја и потребе да се са неким подели одговорност, оно што им у исто време и највише недостаје, али и додатно отежава њихову родитељску улогу.

У складу са тим, и налази других истраживања указују да су, услед вишеструких изазова са којима се суочавају, сами родитељи врло често лошијег општег (Benzeval, 1998; Burström et al., 2010) и менталног здравља (Harkness, 2016). Студија коју су спровели Робинс и МекФедн (Robbins & McFadden, 2003) установила је да су „запослене саме мајке идентификовале самостално родитељство, финансијске проблеме, велике промене у породичном и радном окружењу и проблеме са децом као кључне стресне ситуације у њиховим животима“ (Robbins & McFadden, 2003: 1). И друге студије су, такође, показале да финансијска ограничења и недостатак новца могу проузроковати симптоме депресије код самих мајки, што последично утиче на њихове родитељске способности, а самим тим и на понашање њихове деце (Jackson et al., 2000;

Lockwood-Rayermann, 2000). Џексон и сарадници (Jackson et al., 2000) су истакли да су се мајке у њиховом истраживању поред финансијских проблема, сусретале и са мало или нимало новчане подршке од стране очева, лоше плаћеним пословима и неадекватним образовањем (углавном је реч о средњем нивоу образовања).

На крају, задовољство које су саме мајке у нашем истраживању изразиле у вези са различитим аспектима свог живота (финансијска ситуација, посао, пријатељства, смештај, итд.) показује да су испитанице у овом истраживању претежно задовољне својим квалитетом живота. Ови налази указују на извесну разлику у односу на претходна истраживања у области задовољства животом, будући да се у њима саме мајке претежно идентификују као незадовољна категорија (Pollmann-Schult, 2017). Теза да су саме мајке мање задовољне својим животом од других жена обично се заснива на претпоставци да су оне изложеније већем психосоцијалном и финансијском стресу и тешкоћама (Avison et al. 2007; Cunningham & Knoester 2007; Dziak et al. 2010).

Међутим, новија истраживања у овој области указују да од нивоа институционалне и друштвене подршке зависи и степен задовољства животом који изражавају родитељи. То потврђују и налази наше анализе, будући да је утврђено постојање извесне позитивне корелације између квалитета живота и подршке коју саме мајке добијају од различитих система друштвене подршке. Иако средњег интензитета, утврђено је да постоји позитивна корелација између квалитета живота и подршке коју саме мајке добијају од својих пријатеља и запослених у вртићу/школи, док је корелација нижег интензитета потврђена између задовољства квалитетом живота и подршке коју саме маме добијају од стране представника власти и чланова своје породице. Стога је наша анализа показала да су саме маме које имају већу подршку од стране наведених актера задовољније својим животом.

И претходна истраживања су сугерисала да постојање одговарајућих мера породичне политике, у виду услуга бриге о деци и одсуства за родитеље, представља потенцијалну детерминанту родитељске среће и задовољства животом (Aassve et al. 2015; Glass et al. 2016), указујући да постоји веза између задовољства животом које

изражавају родитељи и политике одмора и боловања (Glass et al. 2016), односно степена остварене родне равноправности у друштву (Aassve et al. 2015). Такође, будући да су друштвено признање и прихватљиво понашања основни извори психолошког благостања (Lindenberg, 2001), одступање од одређених друштвених очекивања доводи до стигме и има негативне последице по благостање и *self*-концепт (Christensen et al., 2004). Друштвено неприхватање самих мајки има негативне ефекте на задовољство животом, показујући да су саме мајке незадовољније у земљама са израженим нуклеарним породичним обрасцем (Stavrova & Fetchenhauer, 2015). Стога, карактеристике на нивоу друштва могу да објасне разлике у степену задовољства животом како између родитеља и оних који то нису, тако и између мајки из једнородитељских и двородитељских породица.

8.1.6. Друштвени и институционални контекст – друштвена стигма

Конкретан друштвени и културни контекст имају значајне реперкусије по питању друштвене стигме која се самим родитељима приписује и њихове личне перцепције сопственог статуса. Налази нашег истраживања су показали да се однос окружења/средине према самим родитељима може представити на континууму, који обухвата вредности од апсолутне подршке, преко амбивалентног става, све до осуде и нераздевања. Ипак, нераздевање и осуда су најчешћи начин на који се наше друштво односи према родитељима који сами подижу децу, док истовремено влада апсолутна незаинтересованост државе и друштва за потребе и проблеме самих родитеља и њихове деце. Прављене разлике између различитих типова самих мајки (разведене, удовице и невенчане саме мајке), засновано на предрасудама и стереотипима, чини да се саме мајке у јавном дискурсу перципирају на одређен начин, који врло често има негативну и пежоративну конотацију, што у значајној мери опредељује врсту и квалитет шире друштвене и политичке акције.

Бројна истраживања су документовала да саме мајке не представљају само друштвену групу која је изложена вишеструким економским изазовима, већ су оне

неретко у јавном дискурсу представљене на негативан и стереотипан начин (Ganong & Coleman, 1995; Ganong et al., 1988; Bennett & Jamieson, 1999). Налази ових истраживања су открили да се саме мајке најчешће перципирају као незадовољне, проблематичне и ограничених родитељских капацитета, а присутна су и уверења да оне заступају нетрадиционалне вредности, те да су промискуитетне и неморалне (Ganong & Coleman, 1995; Ganong et al., 1988). Присуство негативних ставова о самим мајкама последица је широко прихваћених хетеронормативних стандарда у јавном дискурсу, на основу којих се женама и мушкарцима приписују одређене родне улоге, па се у складу са тим од жене очекује да заснују традиционалну нуклеарну породицу и преузму већи део обавеза бриге о деци и домаћинству (Schilt & Westbrook, 2009).

Недавна студија о породичним структурама и њиховим пратећим стереотипима (Valiquette-Tessier et al., 2016), открила је да се породице самих родитеља сматрају мање пожељним од двородитељских породица, као последица устаљених стандарда у погледу породичне структуре. Будући да се родитељи из двородитељских породица боље уклапају у постојеће хетеронормативне стандарде, присутна је тенденција да се они позитивније перципирају, за разлику од родитељи из једнородитељских породица, који се углавном доживљавају као неморални и непоуздани.

Такође, одређен број студија (Ganong & Coleman, 1995; Bennet & Jamieson, 1999) изнео је прелиминарне доказе о постојању неке врсте хијерархије између различитих подгрупа самих мајки. Наиме, од претходног брачног статуса зависи да ли ће и у којој мери саме мајке бити позитивно вредноване од стране свог окружења. Тако се неретко спекулише да унутар различитих подгрупа самих мајки највећи степен прихваћености имају оне које су претходно биле у браку (Allers, 2016, наведено према: Dorsey II, 2017).

Говорећи о стигматизацији и просоцијалном понашању, извештај број теоретичара (Pryor et al., 2009) је изнео становиште да околности у којима се појединци налазе, а које окружење перципира као нешто што је изван њихове контроле, доприносе да средина покаже више наклоности и/или мање неразумевања према

стигматизованој особи. Могућност да стигматизовани појединци или група утичу на околности у којима се налазе доводи до мањка наклоности и разумевања, односно повећања негативних емоција и изостанак жеље да се помогне. Отуда не чуди да невенчане саме мајке добијају најмање разумевања и наклоности од свог окружења, будући да се њихова животна ситуација перципира као последица личног избора. За разлику од њих, разведене и обудовеле саме мајке, с обзиром на то да су на извештај начин уважиле хетеронормативне стандарде у смислу брака и породице, као и да околности у којима су се нашле представљају последицу несрећног случаја и изван су њихове контроле, уживају већи степен прихваћености и наклоности у друштву (Pruor et al., 2009).

И налази до којих се дошло у разговору са представницима владиног и невладиног сектора указују да се сами родитељи код нас сусрећу са осудом и неразумевашем друштва и државе, који се, између осталог, огледа у изостанку адекватних институционалних решења за проблеме са којима се суочавају. Непрепознавање самих родитеља као посебне категорије и одсуство адекватне дефиниције самог појма само су неки од елемената који указују на мањкавост постојећег нормативног оквира и велики раскорак између нормативног и стварног. Непрофесионализам запослених у институцијама система и одсуство свеобухватне мултисекторске сарадње додатно отежавају ионако тежак положај једнородитељских породица код нас. Наша анализа је, такође, показала да је улога цивилног сектора, када је реч о унапређењу положаја самих родитеља, још увек ограничена, те да се најчешће своди на пружање психо-социјалне и бесплатне правне помоћи и подршке, док је њихова улога у лобирању и заступању ове осетљиве друштвене групе и даље маргинална.

Једна од малобројних националних студија о једнородитељским породицама, коју је Смиљка Томановић спровела са својим сарадницима, установила је да у друштву Србије „јавно мњење има изразито амбивалентан став према једнородитељским породицама“ (Томановић et al., 2014: 215). Резултати овог истраживања су показали да иако је преовлађујући став друштва да једнородитељске

породице представљају друштвени проблем, што је и операционализовано кроз одређене мере социјалне политике, [...] врло често се у јавном дискурсу могу наћи и елементи превазиђеног становишта о једнородитељским породицама као друштвеној претњи и самим родитељима као главним „кривцима“ за сопствену животну ситуацију (Томановић et al., 2014: 216)

Доминација одређених ставова у друштву када је реч о једнородитељским породицама, опредељује и карактер одређених јавних политика, односно њихових конкретних мера. С тим у вези, просоцијално понашање, у смислу политика које обезбеђују подршку одређеним осетљивим друштвеним групама и појединцима, директно је повезано са осећајем наклоности и саосећања (Pryor et al., 2009). Осећај наклоности и саосећања је повезан са већом спремношћу да се пружи подршка вулнерабилним и економски депривираним појединцима путем мера социјалне политике (Leach et al., 2002). Стога, степен разумевања и саосећања према одређеним категоријама у друштву утиче, како на то како ће оне бити перципиране у конкретном контексту, тако и на улогу јавних политика.

Такође, значај који конкретан друштвени и културни контекст има на личну перцепцију и задовољство животом самих мајки, демонстрирала је и недавна квалитативна студија која је обављена у Пољској, земљи са веома конзервативним породичним нормама, која је пружила увид у то на који начин друштвене норме утичу на задовољство животом самих мајки (Baranowska-Rataj et al. 2014). Већина од укупног броја интервјуисаних самих мајки је истакла да их други људи, окружење перципира на негативан начин, наводећи да су биле изложене „непријатним ситуацијама“ у цркви или у школи (Baranowska-Rataj et al. 2014: 1467). Ови налази сведоче да друштвене норме утичу на животно задовољство појединаца, чак и када сама особа не дели ове друштвене ставове. У прилог томе говоре и налази још једне студије (Stavrova & Fechtenhauer, 2015), која је утврдила да културна клима утиче на задовољство животом самих родитеља, без обзира на њихове личне вредности и ставове.

На крају, налази нашег истраживања су показали да већина испитаница сматра да се њихова деца суочавају са извесним последицама одрастања у једнородитељској породици, истичући да је вишеструки утицај који недостатак очинске фигуре и мушког ауторитета има на одрастање њихове деце. У случају разведених и невенчаних самих мајки, површно и ограничено присуство и укљученост очева у животима ове деце може имати, једним делом, значајне реперкусије на њихов психолошки, емоционални и социјални развој. Незаинтересованост државе је и у овом сегменту дошла до изражаја, будући да изостаје адекватна подршка формалног система, а да су постојећи институционални механизми у овој области неразвијени и неадекватни, те је остављено „доброј вољи“ другог родитеља да ли ће и у којој мери бити присутан у животу свога детета/деце.

У прилог овим налазима говори и значајан број студија, које су се бавиле утицајем који породична структура има на благостање деце и домаћинства (McLanahan, 1985; McLanahan & Sandefur, 1994; Amato, 2005; McLanahan & Percheski, 2008; Jackson et al., 2009). Закључци до којих се у њима дошло сугеришу да су деца која не одрастају уз оба биолошка родитеља често у неповољнијем положају по питању социјалних и академских постигнућа (Amato & Cheadle, 2005; Sigle-Rushton et al., 2005), а већа је и вероватноћа да ће испољити неки од проблема у понашању (Amato, 2005; Waldfogel et al., 2010).

Студија коју су спровели Мекланахан и Прчески (McLanahan & Percheski, 2008) установила је да одрастање у једнородитељској породици може умањити ресурсе који су доступни деци, попут прихода и менталног здравља мајке, те тако ограничени ресурси на крају могу угрозити укупно благостање деце. У истраживању, које је поредило постигнуће деце из једнородитељских и двородитељских породица, дошло се до налаза да деца која живе са само једним родитељем имају значајно лошије образовне резултате, укључујући и похађање школе, резултате тестова, оцене, стопе завршетка средње школе, стопе уписа на факултет и стопе дипломирања. Такође, иста студија је показала да је међу децом из једнородитељских породица забележена већа преваленца психолошких и проблема у понашању, а установљено је и да је већа

вероватноћа да ће ова деца бити сиромашна у одраслом добу (McLanahan & Sandefur, 1994).

Неуважавање хетерогености једнородитељских породица кључна је замерка упућена истраживањима која се баве последицама које одрастање у једнородитељској породици има по децу. Претпоставка хомогености једнородитељских породица, која је присутна у већини ових студија, имплицира да су и последице по развој и благостање деце која одрастају у њима идентичне. Иако не занемарују наводе да се деца самих родитеља чешће суочавају са емоционалним, когнитивним, психолошким и проблемима у понашању, новија истраживања настоје да ове проблеме објасне неким другим факторима, који нису искључиво везани за породичну структуру и живот у једнородитељској породици. Студија спроведена у Шкотској дошла је до сазнања да „није самостално родитељство као такво, као ни прелазак из једног у други породични модалитет, негативно повезано са благостањем деце, већ низак ниво прихода и висок степен материјалне депривације са којим се суочавају једнородитељске породице“ (Treanor, 2018: 98). Разлике у когнитивним достигнућима деце из једнородитељских и двородитељских породица, могу се, како наводе поједини аутори, објаснити недостатком ресурса (капитала) у породици – финансијских, културних и социјалних (de Lange & Dronkers, 2018; Harkness & Salgado, 2018).

Иако још увек нису у потпуности разјашњени узрочни механизми који повезују само родитељство и живот у једнородитељској породици са емоционалним, когнитивним, образовним и бихевиоралним ограничењима деце, несумњив је значај који постојање адекватних ресурса има на различите аспекте благостања деце која одрастају у породицама са само једним родитељем.

8.2. РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА И ХИПОТЕТИЧКИ ОКВИР

Када овако сумиране налазе ставимо у контекст хипотеза постављених овим истраживањем видећемо да су, попут опште, и све посебне хипотезе, на директан или индиректан начин, потврђене.

Ограниченост формалног система помоћи и подршке једнородитељским породицама, условљена је карактером актуелног социјалног модела у Републици Србији. Актуелни социјални модел у нашој земљи представља својеврсни *хибридни модел*, будући да почива и на поставкама корпоративног и либералног модела (Михајловић-Бабић и Пантелић, 2019). Елементи корпоративног модела, садржани у сфери социјалног осигурања, огледају се у усмерености система социјалне сигурности у нашој земљи на покривање тзв. традиционалних (старих) социјалних ризика и значају који породица и неформалне мреже имају у покривању ризика и прерасподели дохотка, док рестриктивност услова за остваривање права и условљеност бенефиција, превасходно када је реч о систему социјалне заштите и заштите породица са децом, упућују на присуство либералних поставки. Такође, значај који породица и неформалне мреже подршке имају у редистрибуцији благостања и дохотка указују на извесне поставке јужног модела у актуелном социјалном моделу Републике Србије. Када ове карактеристике система ставимо у контекст предмета нашег истраживања, евидентан је изостанак системског и планског одговора државе на проблеме самих родитеља, те можемо рећи да сами родитељи у нашој земљи представљају невидљиве субјекте социјалне политике. Незаинтересованост државе за потребе и проблеме ове осетљиве друштвене групе, као и његова усмереност на покривање старих (традиционалних) социјалних ризика, компензована је високим степеном фамилијаризма који је присутан у нашем друштву, те су у обезбеђивању социјалне сигурности за себе и чланове своје породице сами родитељи неретко препуштени себи и својим неформалним системима подршке. На овај начин смо потврдили општу хипотезу, постављену овим истраживањем, а која гласи да: *у Србији недостаје адекватан и свеобухватан системски одговор социјалне политике на проблеме и изазове са којима се сусрећу једнородитељске породице, односно породице самих*

мајки са децом, услед оријентисаности постојећег система социјалне сигурности на покривање тзв. „старих социјалних ризика“.

И све посебне хипотезе, од којих се пошло у овом истраживању, су на непосредан или посредан начин потврђене:

- *Усмереност система на покривање „старих социјалних ризика“ доприноси да се једнородитељске породице у већој мери ослањају на неформални сектор подршке. Ова хипотеза је у потпуности потврђена, будући да су налази истраживања показали да се саме мајке чешће ослањају на помоћ и подршку неформалног система, док је помоћ формалног система далеко мање присутна. Од укупног броја испитаница (35) 60% њих (21) не добија никакву помоћ државе. Подршка неформалног система, првенствено оличена у подршци родитељске породице, најзначајнији је извор подршке за све три категорије испитаница, а нарочито за невенчане и разведене саме мајке, и у потпуности је укључена у обезбеђивање свих видова подршке - од материјалне и практичне до моралне и емоционалне. Помоћ неформалног система је константна и не изостаје чак ни у ситуацијама када је присутна подршка формалног система.*
- *Постојеће јавне политике и институционална решења нису осетљива на потребе и изазове једнородитељских породица и не уважавају у довољној мери перспективу самих родитеља, њихове потребе и приоритете. Можемо закључити да је ова хипотеза на индиректан начин потврђена, будући да су налази до којих се дошло у разговору са самим мајкама, као и представницима владиног и невладиног сектора, показали да изостаје одговарајући системски одговор социјалне политике на потребе и проблеме једнородитељских породица. Наиме, постојећи нормативни оквир није у довољној мери прилагођен променама кроз које савремена породица пролази, те не садржи чак ни адекватну дефиницију појма породице, као ни неких других њених модалитета. Стога, неадекватност актуелне политичке праксе, према наводима и самих мајки и представника владиног и невладиног сектора, првенствено се огледа у одсуству адекватног и свеобухватног термина којим би се означила ова*

осетљива друштвена група, будући да је појам „*самохрани родитељ*“, који је тренутно у употреби у нашем јавном дискурсу, прилично дискриминаторан јер не обухвата све категорије самих родитеља. Наш систем социјалне заштите не препознаје саме родитеље као посебну категорију корисника у оквиру постојеће законске регулативе, која би по основу свог (породичног) статуса могла да оствари одређена права, што у великој мери ограничава њихове могућности за добијање одговарајуће и спецификоване помоћи и подршке државе.

- *Упркос специфичности ризика са којима се једнородитељске породице суочавају, партнерство јавног и цивилног сектора и мултисекторска сарадња је минимална и неадекватна.* Налази до којих се дошло у разговору са представницима владиног и невладиног сектора су на индиректан начин потврдили ову тврдњу, будући да су представници невладиног сектора изнели прилично песимистичне ставове по питању улоге коју цивилни сектор има у унапређењу положаја самих родитеља, истичући да овај сектор тренутно готово да нема никакав утицаја на доносиоце одлука. Иако нису негирани да партнерство јавног и цивилног сектора тренутно није на задовољавајућем нивоу, представници владиног сектора су изразили знатно већа очекивања у погледу њихове будуће сарадње и улоге коју организације цивилног друштва могу да имају у оснаживању самих родитеља, али и као пружаоци услуга.
- *Постојећи обрасци запошљавања самих родитеља отежавају усклађивање породичних и професионалних обавеза.* Разговарајући са самим мајкама на тему радног окружења и услова рада, као и изазова и тешкоћа са којима се суочавају дошло се до налаза који потврђују ову хипотезу. Анализа је показала да постојећа пословна организација, која подразумева сменски рад, прековремени и рад викендом, у значајној мери отежава самим родитељима усклађивање породичних и професионалних обавеза. Захваљујући подршци неформалног система, сами родитељи на изванредан начин успевају да превазиђу конфликт улога са којим се суочавају. Флексибилнији облици радног ангажовања које препознаје постојеће праксе, иако представљају начин да се превазиђе

конфликт улога са којим се родитељи суочавају, у случају родитеља који сами подижу дете представљају додатни ризик по њихову несигурну друштвену позицију, будући да носе са собом опасност од ниских и неизвесних зарада.

- *Сами родитељи нису довољно информисани о правима, мерама и услугама које су им доступне.* Ова тврдња је у потпуности потврђена, будући да су готово све саме мајке истакле да је кључни разлог некоришћења помоћи, било у новцу или услугама, на коју су имале право њихова недовољна информисаност. Испитанице су поред своје необавештености једнако често указивале и некомуникативност надлежних служби, којима су се обраћале, а које имају законску обавезу да им обезбеде овакву врсту информација.

8.3. ОГРАНИЧЕЊА СТУДИЈЕ

Поред одређеног теоријског и практичног доприноса, ова студија има и неколико ограничења, која се превасходно тичу особина узорка и концептуализације појма, односно примењене дефиниције.

Једно од кључних ограничења односи се на репрезентативност узорка. Будући да је студија обухватила ограничен (пригодан) узорак једнородитељских породица самих мајки са децом, укључујући шест градова у Србији, добијени налази не смеју бити генерализовани тако да се доносе општи закључци о целокупној популацији, јер овом студијом тешко да су идентификовани сви изазови и проблеми са којима се суочавају једнородитељске породице у нашој земљи. Када је већ реч о узорку, важно је указати и на нека ограничења у његовим особинама. Наиме, из узорка су искључени сами очеви, с обзиром да процентуално највећи број једнородитељских породица чине породице самих мајки са децом. Ипак, то не негира чињеницу да постоји и овај модалитет једнородитељских породица, те да се њихов свакодневни живот, изазови родитељства и мреже подршке могу значајно разликовати. Укључивањем родне димензије у анализу потреба, проблема и система подршке једнородитељским породицама, може се доћи до значајних увида у специфичност културолошких

образаца и актуелног друштвеног дискурса, односно (не)постојање евентуалних разлика у друштвеном положају једнородитељских породица самих мајки и самих очева у нашој земљи, што нам налази овог истраживања не омогућавају. На крају, да ли због начина на који је узорак регрутован (највећи део испитаница је регрутован уз помоћ методе „*снежне грудве*“), у узорку се нису нашли припадници различитих мањинских група (попут Рома, миграната, родитеља са инвалидитетом и сл.), па можемо претпоставити да би у случају њиховог укључивања у узорак, услед вишеструке вулнерабилности, и изазови родитељства били комплекснији.

Друго ограничење студије произилази из дефиниције појма самог родитеља која је примењена у овој студији. Премда дефиниција која је употребљена у овом истраживању представља искорак, будући да је обухватила и саме родитеље у нормативном и фактичком смислу, она је ипак ограничена узорком овог истраживања и чињеницом да се у различитим контекстима користе различити критеријуми за дефинисање овог појма, што додатно отежава упоредивост добијених резултата са резултатима других релевантних националних и међународних истраживања. Такође, примењена дефиниција не узима у обзир динамичну и промењиву природу овог породичног модалитета. Наиме, једнородитељске породице се разликују у односу на фазу у животном току у којој се појединци налазе (Zagel & Hübgen, 2018), што је значајан фактор који треба узети у обзир приликом истраживања једнородитељских породица и социјалне политике. Ово истовремено представља ограничење ове студије али и препоруку за наредна истраживања у области, будући да су одређене мере социјалне политике важне за саме мајке у односу на фазу у животном току у којој се налазе, стога је значајно у анализу укључити и факторе попут старости мајке и детета, као и тренутка у ком је дошло до настанка једнородитељске породице.

Последње ограничење произилази из саме студије и може се, такође, схватити као препорука за наставак истраживања. Наиме, како је фокус истраживања био на анализи актуелног друштвеног и институционалног контекста, питање тржишта рада и запошљавања је остало негде на маргини. Иако су запослене, многе саме мајке су сиромашне, што је значајан индикатор који говори у прилог неадекватности запослења

и лоших услова на тржишту рада (Nieuwenhuis & Maldonado, 2018). Према је ова студија настојала да укаже на неке најосновније социо-економске карактеристике самих мајки, она је истовремено отворила простор за дискусију и покренула нека питања: на којим пословима су сами родитељи најчешће запослени? Да ли су им послови доступни и ако јесу, да ли су адекватно плаћени? Да ли актуелни облици запошљавања одговарају њиховим преференцијама и потребама?

ЗАКЉУЧЦИ И ПРЕПОРУКЕ

Једнородитељске породице предмет су интензивне јавне, политичке и академске дебате у последњих неколико деценија. Распрострањеност ове проблематике у јавним расправама представља неку врсту *лакмус папира* за процену положаја жене у савременом друштву и различитим режимима благостања (Strell & Duncan, 2001), односно адекватности институционалног одговора на изазове са којима се суочавају савремене социјалне државе. Све већи друштвени легитимитет који једнородитељске породице добијају у јавном дискурсу доприноси да се овај породични модалитет неретко интерпретира као једна фаза у животном току појединаца, а не као варијација од устаљених породичних образаца.

На самом почетку развоја модерне социјалне државе, једнородитељске породице су неретко биле предмет сажаљења. Жене које су услед смрти партнера остајале саме са децом, без мушког храниоца породице, биле су типични представници овог породичног модалитета. Стога, било је потребно обезбедити им колективну подршку, како би без већих потешкоћа биле у стању да одговоре на захтеве родитељства. Доминација одређених хетеронормативних стандарда у друштву и виђење жене првенствено као мајке и домаћице, дали су легитимитет неукључивању жена у токове рада, будући да се од самих мајки, као ни од других жена, није очекивало да буду запослене. Одсуство одговорности за околности у којима су се нашле, као и одсуство очекивања да егзистенцију обезбеде на тржишту рада, учинило је да саме мајке буду „достојне“ помоћи државе, а померање економске зависности жена са мушког храниоца породице на државу допринело је институционализацији „културе зависности“ унутар државе благостања (Ruspini, 1998: 11).

Данас се социодемографски профил једнородитељских породица значајно променио. За разлику од друге половине прошлог века, када је смрт партнера била доминантан узрок настанка једнородитељских породица, највећи проценат једнородитељских породица данас је резултат избора самих родитеља – развод брака,

прекид ванбрачне заједнице или рођење детета изван брака последица је властитог или избора другог партнера. Процес индивидуализације, заједно са вишедеценијском родном револуцијом која је променила однос жена према плаћеном раду, допринели су да се и доминантна друштвена интерпретација ове појаве значајно измени. Елемент слободе по питању избора породичног аранжмана, довео је у питање оправданост постојања сажаљења и емпатије коју је друштво показивало према самим родитељима. Такве друштвене и политичке околности утицале су да сами родитељи од социјалне категорије „достойне“ државне помоћи постану категорија „недостойна“ подршке формалног система, уз преовлађујуће становиште да држава не треба да сноси одговорност за личне изборе појединаца.

Сходно томе, данас се у савременом друштву, у зависности од доминације различитих дискурса о самим родитељима и конкретног социополитичког контекста и режима благостања, постојање одређених мера практичне политике са циљем обезбеђивања социјалне сигурности једнородитељских породица углавном перципира или као неприхватљив и неморалан начин да се државним новцем компензују последице личних одлука, или као неопходност да се одговори на бројне изазове са којима се суочава велики број ових породица (Rodríguez Sumaza, 2001).

Премда друштво Србије у последње две деценије бележи пораст броја једнородитељских породица, овај породични модалитет још увек није остварио свој апсолутни легитимитет и прихваћеност. Конкретан институционални и политички контекст у нашој земљи, као и претежна породична идеологија, која нуклеарну породицу узима за породични идеал, генеришу ставове друштва према једнородитељским породицама, а нарочито појединим њеним типовима, који утичу на контекст њиховог свакодневног живота. Амбивалентан однос који је у нашем друштву присутан према једнородитељским породицама, садржи елементе и дискурса који једнородитељске породице види као „*друштвену претњу*“, као и дискурса који овом породичном облику признаје статус „*друштвеног проблема*“ (Томановић, 2014: 216).

Истраживање, на ком се заснива ова дисертација, представља покушај да се на извештајан начин попуни празнина која у истраживачком смислу постоји када су у питању једнородитељске породице у нашој земљи, односно да се потребе и проблеми једнородитељских породица и самих родитеља са маргина преселе у центар истраживачког и социополитичког интереса. Наша анализа је обухватила два нивоа, микро - индивидуални ниво и макро - институционални и системски ниво. Референтни оквир који је употребљен за анализу и тумачење података добијених у овом истраживању омогућио нам је генерисање података како о контексту свакодневног живота самих родитеља, њиховим потребама, проблемима и мрежама подршке, тако и о начину функционисања институција система, постојећим институционалним решењима, њиховој (не)адекватности, као и значајним друштвеним интерпретацијама овог феномена.

Основни закључак, када је у питању индивидуални ниво анализе, је да сами родитељи (у контексту овог истраживања саме мајке) представљају вишеструко депривирану друштвену скупину која се суочава са бројним проблемима, а лоша материјална ситуација, искљученост са тржишта рада или лошија позиција на истом, недостатак помоћи и подршке државе и неразумевање околине само су неки од њих. Налази овог истраживања су, такође, потврдили да се ради о изразито хетерогеној друштвеној групи, тако да конкретне животне околности, узроци настанка, као и личност самих родитеља утичу на изазове и тешкоће са којима се суочавају у свакодневном животу и у значајној мери опредељују извор, врсту и квалитет друштвене помоћи и подршке. Неразумевање друштва за специфичну позицију у којој се ове породице налазе доприноси њиховој већој структуралној рањивости у односу на остатак популације, првенствено двородитељске породице.

Налази истраживања су, такође, показали да однос окружења према самим родитељима (самим мајкама) представља неку врсту континуума, који обухвата вредности од апсолутне подршке, преко амбивалентног става, све до осуде и неразумевања, премда неразумевање и осуда представљају најчешће начине на које се наше друштво односи према родитељима који сами подижу децу. Изражене разлике

између различитих типова самих мајки (разведене, удовице и невенчане саме мајке), базиране на увреженим стереотипима и предрасудама, доприносе да доминантна представа о самим мајкама у јавном дискурсу неретко има негативну и пежоративну конотацију, што у значајној мери опредељује врсту и квалитет шире друштвене и политичке акције.

На институционалном нивоу, евидентно је да је формални систем помоћи и подршке једнородитељским породицама у нашој земљи у значајној мери ограничен и да изостаје системски и плански одговор друштва/државе на потребе и проблеме самих родитеља. Одсуство одговарајуће евиденције о распрострањености овог друштвеног феномена, као и јединственог појмовног одређење, уз одсуство свеобухватних системских истраживања у овој области, отежава сагледавање изазова и свакодневног животног контекста једнородитељских породица у нашој земљи. У оквиру постојеће социополитичке праксе, која се неретко оглушује о потребе и проблеме једнородитељских породица, сами родитељи/мајке су препуштени себи и својим неформалним системима подршке. Готово да не постоји утицај институција система на контекст свакодневног живота самих родитеља, будући да је он углавном одређен конкретним околностима у којима се ови појединци, односно породице налазе. Иако је у институционалном контексту латентно присутно становиште да једнородитељске породице представљају друштвени проблем, оно није испраћено адекватним политичким одговором државе, операционализованим кроз конкретне мере јавне политике. Изостанак конкретног одговора државе према овим породицама, који се манифестује кроз недостатак адекватног институционалног окружења и системских решења, односно ограниченост и недоступност мера помоћи и подршке, чини их невидљивим субјектима социјалне политике.

Ова два нивоа анализе и налази који су из тога произашли отворили су простор за бројна питања, а два су се издвојила као посебно значајна: *какве су импликације ових налаза на социјалну политику?*, односно *да ли постоји потреба за мерама социјалне политике које су посебно усмерене ка самим родитељима и једнородитељским породицама?*

Будући да се, као што је већ истакнуто, ради о изразито диверзификованој друштвеној групи, тешко је на основу налаза добијених у овом истраживању извући неке опште закључке који се тичу конкретних политика, а који би одговорили на потребе читаве популације. Оно што је засигурно заједничка карактеристика за све саме родитеље јесте да се суочавају са вишеструким изазовима у чијем превладавању им је неопходна помоћ и подршка државе. Налази су показали да конкретне социодемографске и социоекономске карактеристике испитаница имају значајне импликације на потребе, проблеме самих родитеља/мајки, као и врсту и степен подршке која им је неопходна. С тим у вези, „перспектива животног тока“ (енгл. *life-course perspective*) налази све већу примену у анализи социјалне политике и њеном одговору на потребе и проблеме једнородитељских породица (Bernardi & Mortelmans, 2018; Zagel and Hübgen, 2018). Она полази од становишта да једнородитељске породице представљају прелазну фазу у животу појединаца, с обзиром да значајан број самих родитеља у неком тренутку свог живота заснује ново партнерство и реконструише породицу. Дужина живота у једнородитељској породици варира у односу на пол, године живота и број деце. Стога, као што је већ наведено, овај породични модалитет треба посматрати као једну етапу у животном циклусу појединаца, што свакако треба узети у обзир приликом дефинисања одговарајућих мера и програма од важности за саме родитеље. Заговорници овог приступа наглашавају да је значајно правити разлику између самих мајки у односу на фазу у животном току у којој се налазе, будући да је конкретна фаза у животном циклусу значајан показатељ различитих животних контекста самих мајки и претпоставка оправданости и адекватности различитих мера политике (Zagel and Hübgen, 2018: 176).

Одговор на друго питање је далеко комплекснији и захтева мултидимензионалан приступ, уз сумњу да се до јединственог одговора уопште може и доћи. У савременој социјалној политици и компаративним истраживањима социјалне државе присутна је дугогодишња дебата о ефектима, са једне стране, универзалног обезбеђивања социјалних права грађана и, са друге стране, циљане подршке појединцима и породицама којима је помоћ неопходна. Расправа о

универзалној и таргетираној подршци социјалне државе углавном се своди на расправу о ефикасности и ефективности социјалне потрошње (Brady & Burgoway, 2012; Van Lancker et al., 2015).

Једнородитељске породице представљају двоструки изазов за социјалну политику у нашој земљи. Прво, зато што доводе у питање традиционалне обрасце породичног живота, који још увек представљају општеприхваћену норму у нашем јавном дискурсу, а друго, зато што захтевају предузимање адекватне стратегије у циљу дефинисања јавних политика и развоја конкретних програма, као одговора на бројне проблеме са којима се суочавају сами родитељи. Мада постепено расте друштвени легитимитет који овај породични модалитет добија у нашем социјалном и политичком контексту, као и сагласност око тога да је у питању изузетно осетљива друштвена група, потреба за увођењем експлицитних мера социјалне политике усмерених ка самим родитељима никада није била озбиљно разматрана. Систем социјалне сигурности у Србији предвиђа заштиту породицама са децом, али једнородитељске породице у њему нису препознате као посебно осетљив породични модалитет, који по основу своје структуралне рањивости треба да оствари право на одређене накнаде и услуге. Налази овог истраживања говоре у прилог ограниченој и селективној подршци коју једнородитељске породице добијају од формалног система и наглашавају неопходност постојања адекватних мера и програма који би експлицитно били усмерени ка њима. Ипак, да статус самог родитеља није подједнако угрожавајући и да нема исте реперкусије на све саме родитеље потврдило је и наше истраживање, што је околност коју треба узети у обзир приликом доношења одлука о креирању одговарајућих циљаних мера и услуга. Спречавање додатне стигматизације, ионако стигматизоване друштвене групе, је неретко био аргумент који су представници владиног сектора износили као оправдање за изостанак таргетираних мера социјалне политике. Међутим, истраживање је показало да постоје и појединци који имају потребу за већом подршком формалног система, будући да се суочавају са вишеструким изазовима. Реч је пре свега о самим мајкама са више од двоје деце, које немају приступ адекватним приходима или су незапослене, имају тешкоће у

усклађивању рада и родитељства, а неретко су нижег образовног статуса и зависе од различитих облика финансије помоћи државе. Различите стратегије којима се обезбеђује виши ниво заштите онима који испуне одређење критеријуме би, у њиховом случају, представљале изузетно користан механизам за обезбеђивање неопходног нивоа социјалне сигурности. У контексту одговора на постављено питање, чини се да концепт социјалног улагања (енгл. *social investment*), уз уважавање перспективе животног тока (енгл. *life-course perspective*), може пронаћи своју пуну примену у развоју адекватних и циљаних политика, мера и услуга које би одговориле на потребе и проблеме самих родитеља и ојачале њихове капацитете кроз интегрисану подршку, али то захтева опсежну анализу стања и положаја ове друштвене групе, за шта у овом моменту не постоји консензус у јавном мњењу Србије.

Сумирани налази и закључци указују да једнородитељске породице представљају изазов за конвенционалну социјалну политику у нашем друштву, будући да се политике које су усмерене ка овом породичном модалитету морају конципирати у ширем контексту, уз уважавање свих значајних аспеката који имају утицаја на свакодневни живот и социјалну сигурност самих родитеља и њихове деце. Сходно томе да ли се сами родитељи опажају као „*ризична друштвена група*“ или „*знак друштвене промене*“ зависиће опсег и квалитет друштвене помоћи и подршке овом породичном модалитету.

На крају, у сврху унапређења положаја самих родитеља у нашој земљи, значајно је указати на низ препорука које, на различитим нивоима, могу послужити као корисне смернице деловања и развоја политике и праксе у сфери заштите и обезбеђења једнородитељских породица у Србији.

Препоруке за представнике власти, доносиоце одлука и стручну јавност:

- Неопходност постојања адекватног одређења појма самог родитеља и једнородитељске породице у позитивном праву наше земље – постојање адекватне и свеобухватне дефиниције појма самог родитеља, односно једнородитељске породице, представља предуслов да ова категорија лица буде

право препозната и да им се на тај начин обезбеди одговарајућа заштита. Будући да се у постојећем нормативном оквиру прави разлика између једнородитељских породица у односу на узроке настанка, одсуство свеобухватне дефиниције оставља доста простора за импровизацију и различита тумачења одређених законских решења. Овде је, такође, важно истаћи да су и саме мајке и представници владиног и невладиног сектора у овом истраживању изразили дубоко незадовољство у вези са устаљеним термином који се користи за означавање овог породичног модалитета у нашем јавном дискурсу. „Самохрани родитељ“ је термин који сви они сматрају неадекватним и стигматизујућим, те се пре залажу за употребу термина „сами родитељ“, односно „једнородитељска породица“.

- Спровођење опсежних квантитативних и квалитативних истраживања о једнородитељским породицама – незаинтересованост друштва за потребе и проблеме самих родитеља огледа се и у ограниченом броју истраживања која су се бавила овом проблематиком у нашој земљи. Спровођење озбиљних системских истраживања на репрезентативном узорку представља значајан механизам за објективно сагледавање проблема и први корак у дефинисању адекватних стратешких докумената за подршку једнородитељским породицама.
- Препознавање самих родитеља као посебне категорије корисника у различитим системима социјалне сигурности – услед вишеструке угрожености ове популације, неопходност постојање одговарајућих циљаних мера и услуга социјалне политике према једнородитељским породицама захтева од доносиоца одлука да саме родитеље препознају као посебну категорију корисника, која би по основу свог (породичног) статуса могла да оствари право на различите врсте накнада и услуга.
- Унапређење животног стандарда самих родитеља – то се првенствено може остварити кроз различите системске мере и политичка решења који би имали за циљ побољшање материјалних услова живота, обезбеђивање адекватног

запослења и већу укљученост бивших супружника/партнера у одгајање и подизање детета/деце.

- Адекватно информисање о правима и доступној подршци – недовољна информисаност самих родитеља је кључни разлог некоришћења различитих видова помоћи формалног система. Различитим мерама се може допринети бољој информисаности самих родитеља о правима и доступној подршци, на пример: покретањем сајта који би садржао све неопходне информације од значаја за саме родитеље, штампањем одговарајућег информативног материјала који би био доступан самим родитељима у различитим институцијама система (ЦСР, судови, полиција, школе и вртићи, здравствене установе), покретањем неке врсте националног СОС телефона за саме родитеље итд. Посебно је значајно указати професионалцима у различитим институцијама система на потребу да буду комуникативнији и на време информишу саме родитеље о свим неопходним појединостима које се тичу њиховог статуса.
- Унапређење мултисекторске сарадње у заштити једнородитељских породица – за обезбеђивање свеобухватне заштите самих родитеља, односно једнородитељских породица, неопходно је да постоји сарадња између свих релевантних институција и професионалаца у систему, будући да није реч о проблему који се тиче само једног државног ресора, нити појединачне службе. Такође, то подразумева и подстицање сарадње и размене информација и искуства између органа и служби на националном и локалном нивоу.
- Изградња адекватног радног окружења – односи се на доношење мера којима се доприноси превладавању конфликта улога, односно немогућности усклађивања рада и родитељства - флексибилнији облици рада и прилагођено радно време, као и мера којима се штити родитељство – олакшице за послодавце који запошљавају саме родитеље, као и обезбеђивање различитих сервиса од значаја за саме родитеље (вртићи за децу при фирмама, различити облици рекреације за децу...)

- Развој бесплатних услуга саветодавно-стручне и правне помоћи – неопходно је подстицати развој ових услуга како на националном, тако и на локалном нивоу, које би биле обезбеђивање како од представника владиног, тако и од невладиног сектора. Овакав вид услуга би обезбедио како психолошку, тако и логистичку подршку самим родитељима у нарочито кризним ситуацијама.
- Подстицање развоја организација цивилног сектора и њихово укључивање у обезбеђивање и заштиту самих родитеља – постојање различитих удружења самих родитеља и невладиних организација које се баве њиховом заштитом представља значајан ресурс у оснаживању ове популације, њиховом заступању и лобирању за добијање више подршке. Будући да постојећа законска решења заговарају плурализам пружаоца услуга, значајна је улога овог сектора и у обезбеђивању различитих услуга које су флексибилније у односу на оне које обезбеђује систем, али комплементарне са њима и прилагођеније самим родитељима. На крају, значајно је радити и на умрежавању различитих организација цивилног сектора како би њихов рад био синхронизован и самим тим извршио већи утицај на представнике власти и доносиоце одлука.

Препоруке за ширу друштвену заједницу:

- Сензибилисање друштва и шире заједнице о проблемима самих родитеља – неопходно је сензибилисати друштво за проблеме самих родитеља у циљу спречавања њихове социјалне изолације и дискриминације нарочито у малим срединама. Начин за то би могли да буду различити програми у заједници, који би подразумевали спровођење одређених активности и манифестација које би укључиле и родитеље и децу из једнородитељских породица.
- Развој волонтерског сектора у заштити самих родитеља – подразумевао би развој локалних мрежа волонтера који би обезбеђивали подршку самим родитељима око обављања свакодневних активности бриге о деци и домаћинству – набавка, спремање хране, прање, пеглање, одвођење и враћање деце из школе, израда школских задатака и сл.

- Анимирање осталих субјеката у заједници у обезбеђивање подршке – ту се превасходно мисли на укључивање различитих актера, у смислу културних, спортских удружења, образовних институција и привредника, који би, свако из свог домена, били у стању да обезбеде значајну подршку самим родитељима (бесплатне спортско-рекреативне активности, културна дешавања, курсеви страних језика, компјутера, стипендије и кредити за школовање итд.).

ЛИТЕРАТУРА

1. Aassve, A., Mencarini, L., Sironi, M. (2015). Institutional change, happiness and fertility. *European Sociological Review*, 31, pp. 749-765.
2. Adema, W., Ali, N., Thévenon, O. (2014). Changes in Family Policies and Outcomes: Is there Convergence? *OECD Social, Employment and Migration Working Papers, No. 157*. OECD Publishing. Доступно на: <http://dx.doi.org/10.1787/5jz13wllxgzt-en>.
3. Allen, M. (1993). *A qualitative analysis of mothers' perceptions of family life and work life satisfaction* (Master's thesis). Dostupno na: <https://twu-ir.tdl.org/handle/11274/443>.
4. Amato, P. (2005). The impact of family formation change on the cognitive, social, and emotional wellbeing of the next generation. *Future Child*. 15(2), pp. 75-96.
5. Amato, P. R., Cheadle, J. (2005). The long reach of divorce: Divorce and child wellbeing across three generations. *Journal of Marriage and Family*. 67(1), pp. 191–206.
6. Ananat, E. O., Michaels, G. (2008). The Effect of Marital Breakup on the Income Distribution of Women with Children. *Journal of Human Resources*. 43 (3), pp. 611-629.
7. Anspach, K. F. (1975). Kinship and divorce. *Journal of Marriage and the Family*. 38, pp. 343-350.
8. Arsić, J., Reljanović, M., Petrović, A. K. (2015). *Zaštita samohranih roditelja u Republici Srbiji – Analiza pravnog okvira i preporuke*. Beograd: Fondacija Ana i Vlade Divac.
9. Avison, W. R., Ali, J., Walters, D. (2007). Family structure, stress, and psychological distress: A demonstration of the impact of differential exposure. *Journal of Health and Social Behavior*. 48, pp. 301-317.

10. Babić, Z., Baturina, D. (2016). Koncept socijalnih investicija kao odgovor na krizu i nove izazove socijalne države: trendovi i perspektive. *Revija za socijalnu politiku*. 23(1). pp. 39-60.
11. Bailey, V. (2016). *Language, Labels and "Lone Parents"*. Canada: The Vanier Institute of the Family. Доступно на: <https://vanierinstitute.ca/language-labels-lone-parents/>.
12. Bakker, W., Karsten, L. (2013). Balancing paid work, care and leisure in post-separation households: A comparison of single parents with co-parents. *Acta Sociologica*, 56(2), pp. 173–187.
13. Balaji, A. B., Claussen, A. H., Smith, D. C., Visser, S. N., Morales, M. J., Perou, R. (2007). Social support networks and maternal mental health and well-being. *Journal of Women's Health*. 16(10), pp. 1386–1396.
14. Baranowska-Rataj, A., Matysiak, A., Mynarska, M. (2014). Does lone motherhood decrease women's happiness? Evidence from qualitative and quantitative research. *Journal of Happiness Studies*. 15, pp. 1457-1477.
15. Bauman, K. J. (2002). Welfare, work and material hardship in single parent and other households. *Journal of Poverty*, 6(1), pp. 21–40.
16. Beck, U., Beck-Gernsheim, E. (1995). *The normal chaos of love*. Cambridge: Polity.
17. Becker, G. S. (1991). *A Treatise on the Family*. Enlarged edition. Cambridge, MA: Harvard University Press.
18. Becker, G. S., Landes, E. M., Michael, R. T. (1977). An economic analysis of marital instability. *Journal of Political Economy*, 85(6), pp. 1141-1188.
19. Beier, L., Hofacker, D., Marchese, E., Rupp, M. (2010). *Family Structures and Family Forms in the European Union: An overview of major trends and developments*. (Existential Field Report 1). FamilyPlatform. Доступно на: https://eldorado.tu-dortmund.de/bitstream/2003/27689/1/EF1_Family_StructuresAndFamily_Forms.pdf
20. Belle, D. (1982). *Lives in stress: Women and depression*. Beverly Hills, CA: Sage.
21. Belle, D., Longfellow, C., Makosky, V., Saunders, E., Zelkowitz, P. (1981). Income, mothers' mental health, and family functioning in a low-income population. *American Nurses Association Publication.*, 149, pp. 28–31.

22. Benda, L., Fenger, M., Koster, F., Van der Veen, R. (2017). Social investment risks? An explorative analysis of new social risks in the social investment state. *Corvinus journal of sociology and social policy*. 8 (2), pp. 25-42.
23. Bennett, M., Jamieson, L. (1999). Perceptions of parents as a function of their marital status and sex. *Infant and Child Development*. 8(3), pp. 149-154.
24. Benzeval, M. (1998). The self-reported health status of lone parents. *Social Science & Medicine*. 46(10), pp. 1337–1353.
25. Bernard, P., Boucher, G. (2007). Institutional competitiveness, social investment, and welfare regimes. *Regulation & Governance*. 1(3), pp. 213–229.
26. Bernardi, L., Mortelmans, D. (2018). *Lone Parenthood in the Life Course*. SpringerOpen.
27. Bianchi, S. M. (1999). Feminization and juvenilization of poverty: Trends, relative risks, causes, and consequences. *Annual Review of Sociology*. 25 (1), pp. 307–333.
28. Billari, F. (2005). Partnership, childbearing and parenting: Trends of the 1990s. In M. Macura, A.L. MacDonald & W. Haug (Eds.), *The new demographic regime: Population challenges and policy responses* (pp. 63-94). New York/Geneva: United Nations.
29. Bird, C. E. (1997). Gender differences in the social and economic burden of parenting and psychological distress. *Journal of Marriage and the Family*, 59, pp. 809-823.
30. Blackburn, C. M., Spencer, N.J., Read, J.M. (2010). Prevalence of childhood disability and the characteristics and circumstances of disabled children in the UK: secondary analysis of the Family Resources Survey. *BMC Paediatrics*, 10:21.
31. Blagojević Hjuson, M., Milinović, J. (2012). Samohrani roditelji u republici Srpskoj: malo podrške, veliki problemi. U: Marković, G. (ur.). *Prava djeteta i ravnopravnost polova – između normativnog i stvarnog* (str. 578-599). Pravni fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu.
32. Bonoli, G. (2005). The politics of the new social policies: providing coverage against new social risks in mature welfare states. *Policy & Politics*. 33(3), pp. 431-449.
33. Bonoli, G. (2007). Time matters: Postindustrialization, new social risks, and welfare state adaptation in advanced industrial democracies. *Comparative Political Studies*. 40(5), pp. 495-520.

34. Bonoli, G. (2012). Active labour market policy and social investment: a changing relationship. (pp. 181-204). In: Morel N., Palier, B., Palme, J. (eds.). *Towards a Social Investment Welfare State? Ideas, policies and challenges*. Bristol: Policy Press.
35. Bonoli, G. (2013). *The origins of active social policy. Active labour market policy and childcare in a comparative perspective*. Oxford: Oxford University Press.
36. Bowen, G. L. (1982). Social network and the maternal role satisfaction of formerly-married mothers. *Journal of Divorce*. 5(4), pp. 77-85.
37. Bradshaw J., Chzhen Y. (2009). Child Poverty Policies Across Europe. *Zeitschrift für Familienforschung/Journal of Family Research*. 21(2), pp. 128–149.
38. Bradshaw, J. (1998). International comparison of support for lone parents. In: Ford, R. Millar, J. (eds.) *Private lives and public responses: Lone parenthood and future policy in the UK* (pp. 154-168). Policy Studies Institute. London.
39. Bradshaw, J., Corden, A., Eardley, T., Holmes, H., Hutton, H., Kennedy, S., Kilkey, M., Neale, J. (1996). *The Employment of Lone Parents: A Comparison of Policy in 20 Countries*. London: Family Policy Studies Centre.
40. Bradshaw, J., Ditch, J., Holmes, H., Vilhiteford, P. (1993). A Comparative Study of Child Support in Fifteen Countries. *Journal of European Social Policy*. 3 (4), pp. 255-271.
41. Brady, D., Burroway, R. (2012). Targeting, universalism, and single-mother poverty: a multilevel analysis across 18 affluent democracies. *Demography*. 49(2), pp. 719–746.
42. Brewster, K.L., Rindfuss, R.R. (2000). Fertility and women's employment in industrialized nations. *Annual Review of Sociology*, 26, pp. 271-296.
43. Brückner, H., Mayer, K.U. (2005). The de-standardization of the life course: What it might mean? And whether it means anything, whether it actually took place? *Advances in Life Course Research*, Volume 9, pp. 27-54.
44. Buchmann M. C., Kriesi, I. (2011). Transition to Adulthood in Europe. *Annual Review of Sociology*. Vol. 37, pp. 481-503.
45. Burström, B., Whitehead, M., Clayton, S., Fritzell, S. (2010). Health inequalities between lone and couple mothers and policy under different welfare regimes: The example of Italy, Sweden and Britain. *Social Science & Medicine*. 70, pp. 912–920.

46. Burström, B., Whitehead, M., Clayton, S., Fritzella, S., Vannonic, F., Costac. G. (2010). Health inequalities between lone and couple mothers and policy under different welfare regimes – The example of Italy, Sweden and Britain. *Social Science & Medicine*. 70 (6), pp. 912-920.
47. Byron, K. (2005). A meta-analytic review of work–family conflict and its antecedents. *Journal of Vocational Behavior*, 67, pp. 169-198.
48. Cantillon, B. (2011). The paradox of the social investment state: growth, employment and poverty in the Lisbon. *Journal of European Social Policy*. 21(5), pp. 432-449.
49. Cantillon, B., Van Lancker, W. (2013). Three Shortcomings of the Social Investment Perspective. *Social Policy and Society*. 12 (4), pp. 553-564.
50. Carli, L. L. (2010). Having it all: Women with successful careers and families. *Sex Roles*. 62(9/10), pp. 696–698.
51. Casebourne, J., Britton, L. (2004). *Lone parents, health and work*. Research Report No. 214. London.
52. Casey, T., Maldonado, L. (2012). *Worst off: Single-parent households in the United States. A cross-national comparison of single parenthood in the U.S. and sixteen other high-income countries*. Tech Report, Legal Momentum.
53. Chambaz, C. (2001). Lone parent families in Europe: a variety of economic and social circumstances. *Social Policy and Administration*, 35(6), pp. 658–671.
54. Christensen, P. N., Rothgerber, H., Wood, W., Matz, D. C. (2004). Social norms and identity relevance: A motivational approach to normative behavior. *Personality and Social Psychology Bulletin*. 30, pp. 1295-1309.
55. Christopher, K. (2002). Single Motherhood, Employment, or Social Assistance: Why are U.S. Women Poorer than Women in Other Affluent Nations? *Journal of Poverty*. 6 (2), pp. 61 - 80.
56. Christopher, K. (2005). A 'Pauperization of Motherhood'? Single Motherhood and Women's Poverty over Time. *Journal of Poverty*. 9 (3), pp. 1-23.
57. Christopher, K., England, P., Smeeding, T. M., Phillips, K. R. (2002). The gender gap in poverty in modern nations: Single motherhood, the market, and the state. *Sociological Perspectives*. 45 (3), pp. 219-242.

-
58. Chzhen, Y., Bradshaw, J. (2012). Lone parents, poverty and policy in the European Union. *Journal of European Social Policy*. 22(5), pp. 487–506.
59. Ciabattari, T. (2007). Single mothers, social capital, and work-family conflict. *Journal of Family Issues*, 28(1), pp. 34–60.
60. Colletta, N. D. (1979). Support systems after divorce: Incidence and impact. *Journal of Marriage and the Family*. 41(4), pp. 837-846.
61. Cook, K. E. (2012). Social support in single parents' transition from welfare to work: Analysis of qualitative findings. *International Journal of Social Welfare*. 21(4), pp. 338–350.
62. Cunningham, A. M., Knoester, C. (2007). Marital status, gender, and parents' psychological well-being. *Sociological Inquiry*. 77, pp. 264-287.
63. Daly, M., Lewis, J. (2000). The concept of social care and the analysis of contemporary welfare states. *British Journal of Sociology*. 51 (2), pp. 281-298.
64. De Deken, J. (2012). *Identifying the skeleton of the social investment state: defining and measuring patterns of social policy change on the basis of expenditure data*. Paper to be presented in Stream 1 „Social Innovation and Social Investment“ at the ESPANET 2012 Conference Edinburgh, Scotland September 6-8, 2012.
65. de Lange, M., Dronkers, J. (2018). Single parenthood and children's educational performance: inequality among families and schools. (pp. 125-143). In: Nieuwenhuis, R., Maldonado, L.C., (eds.) *The Triple Bind of Single-Parent Families*. Policy Press.
66. Dorsey II, P.B. (2017). *The Effect of Single Mothers' Marital Status on Sympathy, Character Evaluations, and Maternity Leave Support*. Senior Theses. Trinity College, Hartford.
67. Drobnic, S. (2000). The effects of children on married and lone mothers' employment in the United States and (West) Germany. *European Sociological Review*, 16, pp. 137–157.
68. Dudova, I. (2013). Social investment as a new paradigm of social policy. *DANUBE: Law and Economics Review*. 4 (3), pp. 231–242.
69. Duncan, S., Edwards, R. (1996). Lone Mothers and Paid Work: Neighborhoods, Local Labour Markets, and Welfare State Regimes. *Social Politics*. 3(2–3), pp. 195–222.

70. Duncan, S., Edwards, R. (1997). Lone mothers and paid work – rational economic man or gendered moral rationalities? *Feminist Economics*, 3(2), pp. 29–61.
71. Duncan, S., Edwards, R. (1997). *Single Mothers in an International Context: Mothers or Workers?* London: University College London (UCL) Press.
72. Duncan, S., Edwards, R. (1997). Single Mothers in Britain: Unsupported Workers or Mothers? (pp. 45-79). In: Duncan, S., Edwards, R. (eds.). *Single Mothers in an International Context: Mothers or Workers?* London: UCL Press.
73. Duncan, S., Edwards, R. (1999). *Lone mothers, paid work and gendered moral rationalities*. Basingstoke: Macmillan
74. Duyulmus, C. U., Van den Berg, A. (2015). *Single Parent Families and Poverty in Continental Welfare States: Examining Dutch Policy Responses to New Social Risk*. Prepared for the 14th biennial conference of the European Union Studies Association , Boston, MA, March 2015.
75. Dziak, E., Janzen, B. L., Muhajarine, N. (2010). Inequalities in the psychological well-being of employed, single and partnered mothers: the role of psychosocial work quality and work-family conflict. *International Journal for Equity in Health*. 9, pp. 1-8.
76. Đurđev, B., Arsenović, D., Penev, G., Šobot, A., Stanković, B., Radivojević, B. (2015). Domaćinstva – broj i struktura. (str. 264-292). U: Nikitović, V. (ur.). *Popis stanovništva, domaćinstva i stanova 2011. godine u Republici Srbiji – POPULACIJA SRBIJE POČETKOM 21. VEKA*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
77. Eppel, R., Leoni, T. (2011). *New Social Risks Affecting Children. A Survey of Risk Determinants and Child Outcomes in the EU*. WIFO Working Papers, No. 386.
78. Esping-Andersen, G. & Billari, F.C. (2015). Re-theorizing family demographics. *Population and Development Review*, 41(1), pp. 1-31.
79. Esping-Andersen, G. (1999). *The Social Foundations of Postindustrial Economies*. Oxford: Oxford University Press.
80. Esping-Andersen, G., Gallie, D., Hemerijck, A., John, M. (2002). *Why We Need a New Welfare State*. Oxford: University Press.

81. Eugster, B. (2010). *Can Old Theories Explain New Social Risks? An Empirical Analysis of 17 OECD Countries*. Paper presented at the Joint NordWel/REASSESS Summer School 2010: State, Society and Citizen, Odense, Denmark, August 15-20, 2010.
82. Eurostat Statistical books, (2015). *People in the EU: who are we and how do we live?* Luxembourg: Publications Office of the European Union. Доступно на: <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/7089681/KS-04-15-567-EN-N.pdf/8b2459fe-0e4e-4bb7-bca7-7522999c3bfd>
83. Ferrera, M. (2008). The European Welfare State: Golden Achievements, Silver Prospects. *West European Politics*. 31(1-2), pp. 82-107.
84. Finn, D., Gloster, R. (2010). *Lone parent obligations: a review of recent evidence on the work-related requirements within the benefit systems of different countries*. Research Report No. 632. London: Department for Work and Pensions.
85. Forma, P. (2009). Work, family and intentions to withdraw from the workplace. *International Journal of Social Welfare*, 18, pp. 183-192.
86. Frejka, T. (2008). Overview Chapter 5: Determinants of family formation and childbearing during the societal transition in Central and Eastern Europe. *Demographic Research*, 19 (7), pp. 139-170.
87. Frejka, T., Sobotka, T., Hoem, J. M., Toulemon, L. (2008). *Summary and general conclusions: Childbearing Trends and Policies in Europe*. Demographic Research 19 (2), pp. 5-14.
88. Fritzell, S., Vannoni, F., Whitehead, M., Burström, B., Costa, G., Clayton, S., Fritzell, J. (2012). Does non-employment contribute to the health disadvantage among lone mothers in Britain, Italy and Sweden? Synergy effects and the meaning of family policy. *Health & Place*. 18(2), pp. 199-208.
89. Ganong, L. H., Coleman, M. (1995). The content of mother stereotypes. *Sex Roles*. 32(7-8), pp. 495-512.
90. Ganong, L. H., Coleman, M., Riley, C. (1988). Nursing students' stereotypes of married and unmarried pregnant clients. *Research in Nursing and Health*. 11(5), pp. 333-342.

91. Ghysels, J., Van Lancker, W. (2011). The unequal benefits of activation: An analysis of the social distribution of family policy among families with young children. *Journal of European Social Policy*. 21(5), pp. 472–485.
92. Gillies, V. (2003). *Family and Intimate Relationships: A Review of the Sociological Research*. Families and Social Capital Research Group, South Bank University, London, June 2003.
93. Glass, J., Simon, R. W., Anderson, K. G. (2016). Parenthood and happiness: Effects of work-family reconciliation policies in 22 OECD countries. *American Journal of Sociology*. 122(3), pp. 886-929.
94. Gornick, J. C., Jäntti, M. (2012). Child poverty in cross-national perspective: Lessons from the Luxembourg Income Study. *Children and Youth Services Review*. 34 (3), pp. 558-568.
95. Gornick, J. C., Meyers, M. K. (2003). *Families that work. Policies for reconciling parenthood and employment*. New York, NY: Russell Sage Foundation.
96. Graham, H., McQuaid, R. (2014). *Exploring the impacts of the UK government's welfare - Literature Review*. Edinburgh: Employment Research Institute, Edinburgh Napier University. Доступно на: https://www.gcph.co.uk/assets/0000/4284/Lone_parents_Literature_Review_web.pdf
97. Grozdanić, S. (2000). Jednoroditeljske obitelji prema uzrocima njihovog nastanka. *Ljetopis socijalnog rada*. 7(2), str. 169-182.
98. Güngör, G., & Biernat, M. (2009). Gender bias or motherhood disadvantage? Judgments of blue collar mothers and fathers in the workplace. *Sex Roles*, 60, pp. 232–246.
99. Hakim, C. (2003). New approach to explaining fertility patterns: Preference theory. *Population and Development Review*, 29(3), pp. 349-374.
100. Hancioglu, M., Hartmann, B. (2012). *What makes single mothers expand or reduce employment?* SOEPpapers on Multidisciplinary Panel Data Research No. 446.

101. Hannah Zagel, H., Hubgen, S. (2018). A life-course approach to single mothers economic wellbeing in different welfare states. (pp. 171- 193). In: Nieuwenhuis, R., Maldonado, L.C., (eds.) *The Triple Bind of Single-Parent Families*. Policy Press.
102. Hantrais, L. (1997). Exploring Relationships between Social Policy and Changing Family Forms within the European Union. *European Journal of Population*, 13, pp. 339–379.
103. Harkness, S. (2012). The future for low-income families and social cohesion. (pp. 57-117). In: *The Future of Families to 2030*. Paris, France: OECD.
104. Harkness, S. (2013). *Lone mothers, work and depression*. Bath: Institute for Policy Research, University of Bath.
105. Harkness, S. (2016). The effect of employment on the mental health of lone mothers in the UK before and after New Labour’s welfare reforms. *Social Indicators Research*. 128(2), pp. 763–791.
106. Harkness, S., Fernandez Salgado, M. (2018). Single motherhood and child development in the UK. (pp. 101-123). In: Nieuwenhuis, R., Maldonado, L.C., (eds.) *The Triple Bind of Single-Parent Families*. Policy Press.
107. Harknett, K. (2006). The relationship between private safety nets and economic outcomes among single mothers. *Journal of Marriage and Family*. 68(1), pp. 172–191.
108. Härkönen, J. (2018). Single-mother poverty: how much do educational differences in single motherhood matter? (pp. 31-50). In: Nieuwenhuis, R., Maldonado, L.C., (eds.) *The Triple Bind of Single-Parent Families*. Policy Press.
109. Härkönen, J., Dronkers, J. (2006). Stability and Change in the Educational Gradient of Divorce. A Comparison of Seventeen Countries. *European Sociological Review*. 22(5), pp. 501–517.
110. Haux, T. (2012). Activating Lone Parents: An Evidence-based Appraisal of the Welfare-to-Work Reform in Britain. *Social Policy and Society*. 11(1), pp. 1–14.
111. Hemerijck, A. (2012). Two or three waves of welfare state transformation? (pp. 33-60). In: Morel, N., Palier, B., Palme, J. (eds.). *Towards a Social Investment Welfare State? Ideas, policies and challenges*. Bristol: Policy Press.

-
112. Hemerijck, A. (2014). Social investment ‘stocks’, ‘flows’ and ‘buffers’. *Politiche Sociali/Social Policies*. 1(2014), pp. 9-26.
113. Henly, J. R., Danziger, S. K., Offer, S. (2005). The contribution of social support to the material well-being of low-income families. *Journal of Marriage and Family*. 67(1), pp. 122–140
114. Heuveline, P., Timberlake, J., Furstenberg, F. (2003). Shifting Childrearing To Single Mothers: Results From 17 Western Countries. *Population and Development Review*. 29 (1), pp. 47-71.
115. Heuveline, P., Timberlake, J.M. (2004). The role of cohabitation in family formation: The United States in comparative perspective. *Journal of Marriage and Family*, 67, 1214-1230.
116. Heuveline, P., Weinshenker, M. (2008). The international child poverty gap: Does demography matter? *Demography*. 45 (1), pp. 173–191.
117. Hill, K. L. (2011). Single mothers - How are they doing? *Journal of Organizational Culture, Communications & Conflict*, 15(1), pp. 1–10.
118. Hill, T. (2013). Parental Health. (pp. 211-228). In: *Growing Up in Scotland: Birth Cohort 2, Results from the first year*. Edinburgh: Scottish Government.
119. Hobson, B. (1990). No exit, no voice. A comparative analysis of women’s economic dependency and the welfare state. *Acta Sociologica*. 33 (3), pp. 235-250.
120. Hoff, A. (2001). *Informal vs Formal Support Mobilisation By Lone Mothers In Germany And The United Kingdom*. (PhD Thesis). Dostupno na: <http://etheses.lse.ac.uk/1665/>
121. Horowitz, J. A. (1994). A Conceptualization of Parenting. *Marriage & Family Review*. 20:1-2, pp. 43-70.
122. Huber, E., Stephens, J. D., Bradley, D., Moller, S., Nielsen, F. (2009). The politics of women’s economic independence. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*. 16 (1), pp. 1–39.

123. Huber, E., Stephens, J.D. (2007). Combating old and new social risks. (pp. 143-168). In: Klaus, A., Bonoli, G. *The politics of post-industrial welfare states: Adapting post-war social policies to new social risks*. London: Routledge.
124. Hughson, M. (2015). *Mного odgovornosti, premalo podrške: sami roditelji na Zapadnom Balkanu*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
125. Jackson, A. P., Brooks-Gunn, J., Huang, C., Glassman, M. (2000). Single mothers in low-wage jobs: Financial strain, parenting, and preschoolers outcomes. *Child Development*. 71(5), pp. 1409–1423.
126. Jackson, A. P., Choi, J. K., Franke, T. M. (2009). Poor single mothers with young children: Mastery, relations with nonresident fathers, and child outcomes. *Social Work Research*. 33, pp. 95–106.
127. James, W. (2010). *Perspectives of executive women: Life choices and balancing career with marriage and family*. Doctoral dissertation, Walden University. Dostupno na: <https://scholarworks.waldenu.edu/dissertations/716/>
128. Jenkins, S. (1995). Accounting for Inequality trends: Decomposition analyses for the UK. *Economica*. 62(245), pp. 29-63.
129. Jenson, J. (2009). Lost in translation. The social investment perspective and gender equality. *Social Politics*. 16 (4), pp. 446–483.
130. Jenson, J. (2009). Redesigning citizenship regimes after neoliberalism: moving towards social investment. (pp. 27-44). In: Morel, N., Palier, B., Palme, J. (eds.). *What future for Social Investment?* Institute for Futures Studies: Research Report.
131. Jenson, J. (2012). Redesigning citizenship regimes after neoliberalism: moving towards social investment. (pp. 61-87). In: Morel, N., Palier, B., Palme, J. (eds.). *Towards a Social Investment Welfare State? Ideas, policies and challenges*. Bristol: Policy Press.
132. Jenson, J., Saint-Martin, D. (2006). Building Blocks for a new social architecture: The LEGOtm paradigm of an active society. *Policy & Politics*. 34(3), pp. 429-51.
133. Jokinen, K., Kuronen, M. (2011). Research on Families and Family Policies in Europe - Major Trends. In: U. Uhlenborff, M. Rupp, M. Euteneuer (Eds.), *Wellbeing of Families in Future Europe – Challenges for Research and Policy* (pp. 13-119).

- FamilyPlatform – Families in Europe Volume 1. Доступно на: <https://eldorado.tu-dortmund.de/bitstream/2003/28914/1/WellbeingOfFamiliesInEurope.pdf>
134. Jones, E., Gutman, L., L. Platt. (2013). *Family stressors and children's outcomes*. Childhood Wellbeing Research Centre, Research Report DFE-RR254, London: Department for Education.
 135. Kamerman S. B., Kahn A. J. (1988). *Mothers Alone: Strategies for a Time of Change*. Dover, MA, Auburn House.
 136. Kaplan, A., Stier, H. (2010). *Political Economy of Family Life: Welfare Regimes, Economic Resources and Divorce*. Paper presented at the European Population Conference, Vienna.
 137. Karoly, A. L., Burtless, G. (1995). Demographic Change, Rising Earnings Inequality, and the Distribution of Personal Well-Being, 1959-1889. *Demography*. 32(3), pp. 379-405.
 138. Keck, W., Saraceno, C. (2013). The Impact of Different Social-Policy Frameworks on Social Inequalities among Women in the European Union: The Labour-Market Participation of Mothers. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*. 20 (3), pp. 297–328.
 139. Kidner, C. (2012). *Kinship Care* (SPICe Briefing 12/05). Edinburgh: Scottish Parliament.
 140. Kiernan, K., Land, H., Lewis, J. (1998). *Lone motherhood in the twentieth century Britain*. Clarendon Press. Oxford.
 141. Kinnear, P. (2002). *New families for changing times*. Discussion Paper No. 47. The Australia Institute.
 142. Klett-Davies, M. (2007). *Going it alone? Lone motherhood in late modernity*. Aldershot, UK: Ashgate.
 143. Klett-Davies, M. (2016). *Under Pressure? Single Parents in the UK*. Germany: Bertelsmann Stiftung.
 144. Knijn, T. (1994). Fish without bikes: revision of the Dutch welfare state and its consequences for the (in)dependence of single mothers. *Social Politics*. 1(1), pp. 83-105.

145. Knijn, T., Martin, C., Millar, J. (2007). Activation as a Common Framework for Social Policies towards Lone Parents. *Social Policy & Administration*. 41 (6), pp. 638-52.
146. Kohler, H.-P., Billari, F. C., Ortega, J. A. (2006). Low fertility in Europe: Causes, implications and policy options. In: Harris, J. A. (ed.) *The Baby Bust: Who will do the Work? Who Will Pay the Taxes?* (pp. 48-109). Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers.
147. Kröger, T. (2010). Lone mothers and the puzzles of daily life: Do care regimes really matter? *International Journal of Social Welfare*. 19(4), pp. 390–401.
148. Kuijsten, A. C. (1996). Changing family patterns in Europe: A case of divergence? *European Journal of Population*. Vol. 12, Issue 2, pp. 115-143.
149. Kuitto, K. (2016). From social security to social investment? Compensating and social investment welfare policies in a life course perspective. *Journal of European social Policy*. 26(5). pp. 442-459.
150. Kuronen, M. (2010). *State of the art report: Research on Families and Family policies in Europe*. FamilyPlatform. Доступно на: <https://eldorado.tu-dortmund.de/bitstream/2003/27686/1/WP1StateoftheArtFINALREPORT.pdf>
151. Leach, C. W., Snider, N., Iyer, A. (2002). Poisoning the consciences of the fortunate. The experience of relative advantage and support for social equality. (pp. 136-163). In: I. Walker, H. Smith (Eds.). *Relative deprivation: Specification, development and integration*. New York, NY, US: Cambridge University Press.
152. Leoni, T. (2015a). *The social investment perspective as guiding principle for welfare state adjustment*. WIFO.
153. Leoni, T. (2015b). *Welfare state adjustment to new social risks in the post-crisis scenario. A review with focus on the social investment perspective*. WIFO Working Paper No. 89. Dostupno na: http://www.foreurope.eu/fileadmin/documents/pdf/Workingpapers/WWWforEurope_WPS_no089_MS08.pdf

154. Lesthaeghe, R. (2010). The unfolding story of the Second Demographic Transition. *Population and Development Review*, 36(2), pp. 211-251.
155. Letablier, M.-T., Pennec, C., Büttner, O. (2003). An overview of changing family patterns in Europe. In: M.-T. Letablier, S. Pennec (Eds.). *Changing family structure in Europe: New challenges for public policy* (pp. 4-20). Loughborough, UK: European Research Centre.
156. Lewis, J. (1992): Gender and the Development of Welfare Regimes. *Journal of European Social Policy*. 2(3), pp. 159–173.
157. Lewis, J. (1993). Introduction: Women, Work, Family and Social Policies in Europe. (pp. 1-24). In: Lewis, J. (ed). *Women and Social Policies in Europe. Work, Family and the State*. Aldershot: Edward Elgar.
158. Lewis, J. (1998). The problem of lone-mother families in twentieth-century Britain. *Journal of Social Welfare and Family Law*. 20(3), pp.251-283.
159. Lewis, J. (2001): The Decline of the Male Breadwinner Model: Implications for Work and Care. *Social Politics*. 8(2), pp. 152–169.
160. Lewis, J. (2006). Employment and care: the policy problem, gender equality and the issue of choice. *Journal of Comparative Policy Analysis: Research and Practice*. 8 (2), pp. 103-114.
161. Lewis. J. (2009). *Work-Family Balance and Gender Policy*. Cheltenham: Edward Alger.
162. Lindenberg, S. (2001). Intrinsic motivation in a new light. *Kyklos*. 54, pp. 317-342.
163. Lockwood-Rayermann, S. (2000). The new uprooted: Single mothers in urban life. *Journal of Urban Affairs*. 22(3), 356-359.
164. Luci-Greulich, A., Thévenon, O. (2013). The impact of family policies on fertility trends in developed countries. *European Journal of Population*, 29(4), pp. 387-416.
165. Lumino, R., Ragozini, G., Prosperina Vitale, M. (2016). Investigating social support patterns of single mothers from a social network perspective. *International Review of Social Research*. 6(4), pp. 182–194.

166. Maldonado, L., C., Nieuwenhuis, R. (2015). Family policies and single parent poverty in 18 OECD countries, 1978–2008. *Community, Work & Family*. 18(4), pp. 395-415.
167. Marlier, E., Atkinson, A. B. (2010). Indicators of Poverty and Social Exclusion in a Global Context. *Journal of Policy Analysis and Management*. 29 (2), pp. 285-304.
168. Marryat, L., Martin, C. (2010). *Growing Up In Scotland: Maternal mental health and its impact on child behavior and development*. Edinburgh: Scottish Government.
169. Matković, G. (2015). Deprivacija i subjektivno siromaštvo. (str. 35-69). U: *Prihodi i uslovi života u republici Srbiji – 2013. Finalni izveštaj*. Beograd. Republika Srbija: Republički zavod za statistiku.
170. Matković, G., Mijatović, B., Stanić, K. (2014). Novčana davanja za decu i porodice sa decom u Srbiji – Karakteristike programa i opcije za unapređenje. *Stanovništvo*, 2014: 2, str. 1-20.
171. Matković, G., Mijatović, B., Stanić, K. (2014). *Novčana davanja za decu i porodice sa decom u Srbiji – Analiza i preporuke*. Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije (CLDS).
172. May, V. (2004). Meanings of lone motherhood within a broader family context. *Sociological Review*, 52 (3), pp. 390–403.
173. May, V. (2006). *Lone motherhoods in context*. ESRC National Centre for Research Methods, NCRM Working Paper Series 5/06.
174. Mayer, K.U. (2004). Whose Lives? How History, Societies, and Institutions Define and Shape Life Courses. *Research in Human Development*, 1:3, pp. 161-187.
175. McCormack, K. (2004). Resisting the welfare mother: The power of welfare discourse and tactics of resistance. *Critical Sociology*. 30(2), pp. 355–383.
176. McDonald, P. (2000). Gender equity in theories of fertility transition. *Population and Development Review*, 26(3), pp. 427-439.
177. McLanahan S., Percheski C. (2008). Family structure and the reproduction of inequalities. *Annual Review of Sociology*. 34 (1), pp. 257-276.

178. McLanahan, S. (1985). Family Structure and the Reproduction of Poverty. *American Journal of Sociology*. 90 (4), pp. 873–901.
179. McLanahan, S. S., Wedemeyer, N. V., Adelberg, T. (1981). Network structure, social support, and psychological wellbeing in the single parent family. *Journal of Marriage and the Family*. 43(3), pp. 601-611.
180. McLanahan, S., Casper, L., Sorensen, A. (1995). Women's roles and women's poverty in eight industrialized countries. (pp. 258–278). In K. Mason, A. Jenson (Eds.), *Gender and family change in industrialized countries*. Oxford: IUSSP/Oxford University Press.
181. McLanahan, S., Sandefur, G. (1994). *Growing up with a single parent: what hurts, what helps*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
182. McQuaid, R. W., Fuertes, V., Richard, A. (2010). *How can parents escape from recurrent poverty?* York: Joseph Rowntree Foundation.
183. Meier, A., Musick, K., Flood, S., & Dunifon, R. (2016). Mothering experiences: How single parenthood and employment structure the emotional valence of parenting. *Demography*, 53, pp. 649-674.
184. Michaels, M. (2009). Mothers “opting out”: Facts and fiction. *Women's Studies Quarterly*, 37(3/4), pp. 317–322.
185. Mihajlović Babić, S., Pantelić, M. (2019). Socijalne reforme u postkomunističkim državama – tri decenije tranzicije socijalnog modela u Republici Srbiji. *Srpska politička misao*. (Rad prihvaćen za objavljivanje)
186. Milić, A. (2001). *Sociologija porodice – kritika i izazovi*. Beograd: Čigoja štampa.
187. Millar, J. (1989). *Poverty and the Lone-Parent Family: The Challenge to Social Policy*. Aldershot: Avebury.
188. Millar, J. (1992). Lone mothers in poverty. (pp. 149-161). In: C. Glendenning, J. Millar (eds.) *Women and Poverty in Britain: the 1990s*. London: Harvester Wheatsheaf.
189. Millar, J. (1996). Mothers, workers, wives: policy approaches to supporting lone mothers in comparative perspective. (pp. 97-113). In: E. Bortolia Silva (ed.). *Good Enough Mothering. Feminist perspectives on lone mothering*. London: Routledge.

190. Millar, J. (2002). Lone parenthood. (pp. 79-100). In: Barnes, M., Heady, C., Middleton, S., Millar, J., Papadopoulos, F., Room, G., Tsakloglou, P. *Poverty and Social Exclusion in Europe*. London: Edward Elgar Publishing Ltd.
191. Millar, J. (2011). Desperately seeking security UK family policy, lone mothers and paid work. *Family Matters*. No. 87, pp. 27-36.
192. Millar, J., Andrea, W. (1996). *Family obligations in Europe*. London: Family Policy Studies Centre.
193. Millar, J., Ridge, T. (2008). Relationships of Care: Working Lone Mothers, their Children and Employment Sustainability. *Journal of Social Policy*. 38(1), pp. 103-121.
194. Millar, J., Rowlingson, K. (2001). *Lone parents, employment and social policy: Cross-national comparisons*. Bristol: Policy Press.
195. Milošević-Đorđević, J., Delić, A., Baronijan, H. (2014). *Istraživanje o samohranim roditeljima, drugim tipovima porodica i neformalnoj zaposlenosti u Srbiji*. Beograd: Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja.
196. Mirowsky, J., Ross, C. E. (2002). Depression, parenthood, and age at first birth. *Social Science and Medicine*, 54, pp. 1281-1298.
197. Misra, J., Moller, S., Budig, M. J. (2007). Work-family policies for partnered and single women in Europe and North America. *Gender and Society*. 21 (6), pp. 804–827.
198. Moilanen, S., May, V., Räikkönen, E. (2016). Mothers' non-standard working and childcare-related challenges: A comparison between lone and coupled mothers. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 36(1/2), pp. 36–52.
199. Mokrue, K., Chen, Y. Y., Elias, M. (2011). The interaction between family structure and child gender on behavior problems in urban ethnic minority children. *International Journal of Behavioral Development*. 36(2), pp. 130-136.
200. Morehead, A. (2002). Behind the paid working hours of single mothers: managing change and constructing support. *Family Matters* (61), pp. 56-61.
201. Morel, N., Palier, B., Palme, J. (2012). *Towards a social investment welfare state? Ideas, policies and challenges*. Bristol: The Policy Press.
202. Mullins, L. L., Wolfe-Christensen, C., Chaney, J. M., Elkin, T. D., Wiener, L., Hullmann, S. E., Fedele, D. A., Junghans, A. (2011). The Relationship Between Single-

- Parent Status and Parenting Capacities in Mothers of Youth with Chronic Health Conditions: The Mediating Role of Income. *Journal of Pediatric Psychology*. 36 (3), pp. 249-257.
203. Murray, C. (1994). *Underclass: the crisis deepens*. Health and Welfare Unit, Choice in Welfare Series no. 20. London: Institute of Economic Affairs.
204. Naldini, M. (2003). *Family in the Mediterranean Welfare States*. Oxon: Routledge.
205. Neels, K. (2006). Fertility postponement: Cultural dynamics or structural change? *Mens en Maatschappij*, 81, pp. 277-299.
206. Nieuwenhuis, R., Laurie C. Maldonado, L. C. (2015). *Single-Parent Family Poverty in 24 OECD Countries: A Focus on Market and Redistribution Strategies*, LIS Center Research Brief (2/2015).
207. Nieuwenhuis, R., Maldonado, L. C. (2017). *Single-Parent Families and In-Work Poverty*. Luxembourg Income Study (LIS) Working Paper Series, No. 687. Luxembourg: LIS.
208. Nieuwenhuis, R., Maldonado, L. C. (2018). *The Triple Bind of Single-Parent Families: resources, employment and policies to improve well-being*. Bristol: Policy Press.
209. Nieuwenhuis, R., Need, A., Van der Kolk, H. (2012). Institutional and demographic explanations of women's employment in 18 OECD Countries, 1975–1999. *Journal of Marriage and Family*. 74 (3), pp. 614–630.
210. Nikolai, R. (2012). Towards social investment? Patterns of public policy in the OECD world. (pp. 91-115). In: Morel, N., Palier, B., Palme, J. (eds.), *Towards a Social Investment Welfare State? Ideas, policies and challenges*. Bristol: Policy Press.
211. OECD (2011A). *Doing Better for Families*. OECD Publishing.
212. OECD (2015). *In It Together. Why Less Inequality Benefits All*. OECD Publishing.
213. Oláh, L.Sz. (2015). *Changing families in the European Union: trends and policy implications*. Paper prepared for the United Nations Expert Group Meeting, “Family policy development: achievements and challenges”, New York, May 14-15, 2015.
214. Oláh, L.Sz., Richter, R., Kotowska, I. (2014). *State-of-the-art report: The new roles of men and women and implications for families and societies*. Families And Societies

- Working Paper 11(2014). Доступно на: <http://www.familiesandsocieties.eu/wp-content/uploads/2014/12/WP11OlahEtAl2014.pdf>
215. Ollier-Malaterre, A., Foucreault, A. (2016). Cross-national work–life research: Cultural and structural impacts for individuals and organizations. *Journal of Management*, pp. 1–26.
216. Pailhé, A., Mortelmans, D., Castro, T., Cortina Trilla, C., Digoix, M., Festy, P., Krapf, S., Kreyenfeld, M., Lyssens-Danneboom, V., Martín-García, T., Rault, W., Thévenon, O., Toulemon, L. (2014). *State-of-the-art report. Changes in the life course*. Families And Societies, Working Paper 6(2014). Доступно на: <http://www.familiesandsocieties.eu/wpcontent/uploads/2014/12/WP6PailheMortelmansEtal2014.pdf>
217. Panico, L., Bartley, M., Kelly, Y., McMunn, A., Sacker, A. (2010). Changes in family structure in early childhood in the Millennium Cohort Study. *Population Trends*, No. 142. pp. 78-92.
218. Pantelić, M. (2015). Demografske promene i porodična politika. U: Knežević-Predić, V. (ur.). *Politički identitet Srbije u globalnom i regionalnom kontekstu* (str. 363-375). Beograd: Fakultet političkih nauka.
219. Pantelić, M., Mihajlović Babić, S., Lakićević, M. (2018). Redefinisanje savremene socijalne politike – zaokret ka konceptu socijalnog ulaganja. *Socijalne studije*. 1(1), pp. 57-72.
220. Pearce, A., Lewis, H., Law, C. (2013). The role of poverty in explaining health variations in 7-year-old children from different family structures: findings from the UK Millennium Cohort Study. *Journal of Epidemiology and Community Health*. 67(2), pp. 181-189.
221. Pećnik, N., Raboteg-Šarić, Z. (2005). Neformalna i formalna podrška jednoroditeljskim i dvoroditeljskim obiteljima. *Revija za socijalnu politiku*. 12(1), pp. 1-21.

222. Perišić, N. (2006). Socijalni rizici i izazovi postindustrijskog društva – primer nordijskih zemalja. (str. 138-155). U: Vuković, D., Čekerevac, A. *Socijalna politika u procesu evropskih integracija*. Beograd: Fakultet političkih nauka.
223. Perišić, N. (2008). Socijalna država – evolucija jedne ideje. *Sociologija*. L(2), pp. 207-224.
224. Perišić, N. (2016). *Socijalna sigurnost – pojmovi i programi*. Beograd: Fakultet političkih nauka.
225. Pett, M. G. (1982). Predictors of satisfactory social adjustment of divorced single parents. *Journal of Divorce*. 5(3), pp. 1-17.
226. Pfau-Effinger, B. (2004). Socio-Historical Paths of the Male Breadwinner Model – An Explanation of Cross-National Differences. *The British Journal of Sociology*. 55(3), pp. 377–399.
227. Pierson, P. (2002). Coping with permanent austerity: Welfare state restructuring in affluent democracies. *Revue française de sociologie*,. 43(2), pp. 369-406.
228. Pollmann-Schult, M. (2017). Single Motherhood and Life Satisfaction in Comparative Perspective: Do Institutional and Cultural Contexts Explain the Life Satisfaction Penalty for Single Mothers? *Journal of Family Issues*. 39(7), pp. 2061–2084.
229. Priebe, S., Huxley, P., Knight, S., Evans, S. (1999). Application and results of the Manchester Short Assessment of Quality of Life (MANSA). *International Journal of Social Psychiatry*. 45, pp. 7-12.
230. Pryor, J. B., Reeder, G. D., Monroe, A. E., Patel, A. (2009). Stigmas and Prosocial Behavior: Are People Reluctant to Help Stigmatized Persons. (pp. 59-80). In: S. Stürmer, M. Snyder (eds.). *The Psychology of Prosocial Behavior: Group processes, intergroup relations, and helping*. Wiley-Blackwell.
231. Raboteg-Šarić, Z., Pećnik, N., Josipović, V. (2003). *Jednoroditeljske obitelji: osobni doživljaj i stavovi okoline*. Zagreb: DZZOMM.
232. Rainwater, L. (1999). Poverty among children and elders in Europe and North America. In: Ringen, S., de Jong, P.R. (ed.) *Fighting poverty: Caring for children*,

- parents, the elderly and health*. International studies on social security. Volume 5. Ashgate. Aldershot.
233. Ranci, C. (2012). *Social Vulnerability in Europe: The New Configuration of Social Risks*. Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan.
234. Reed-Woodard, M. A. (2007). The balancing act: How busy executives make their lives work. *Black Enterprise*, pp. 18–21.
235. Republički zavod za statistiku. (2004). *Popis stanovništva, domaćinstva i stanova u 2002. (Knjiga 17 – Porodice prema tipu i broju dece)*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
236. Republički zavod za statistiku. (2013). *Popis stanovništva, domaćinstva i stanova u 2011. (Knjige 5: Bračni status)*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
237. Republički zavod za statistiku. (2013). *Popis stanovništva, domaćinstva i stanova u 2011. (Knjige 13: Osnovne karakteristike domaćinstva)*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
238. Republički zavod za statistiku. (2014). *Popis stanovništva, domaćinstva i stanova u 2011. (Knjige 17: Porodice sa decom)*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
239. Republički zavod za statistiku. (2015). *Prihodi i uslovi života u republici Srbiji – 2013. Finalni izveštaj*. Beograd. Republika Srbija: Republički zavod za statistiku.
240. Republički zavod za statistiku. *Statistički godišnjak Republike Srbije 2017*. Beograd: RZS. (Dostupno na: <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G2017/pdf/G20172022.pdf>, posećeno: novembar 2017. godine).
241. Reutter, L. I., Stewart, M. J., Veenstra, G., Love, R. (2009). Who do they think we are, anyway? Perceptions of and responses to poverty stigma. *Qualitative Health Research*. 19(3), pp. 297–311.
242. Richards, L. N., Schmiede, C. J. (1993). Problems and strengths of single-parent families: Implications for practice and policy. *Family relations*, 42, pp. 277-285.
243. Ridge, T., Millar, J. (2011). Following Families: Working Lone-Mother Families and their Children. *Social Policy & Administration*. 45(1), pp. 85-97.

244. Robbins, L. R., McFadden, J. R. (2003). Single mothers: The impact of work on home and the impact of home on work. *Journal of Family and Consumer Sciences Education*, 21(1), pp. 1–10.
245. Rodríguez Sumaza, C. (2001). Supporting Lone-parent Families...through Work: A Challenging Issue for British Social Policy. *Policy Studies*, 22:2, pp. 99-118.
246. Roll, J. (1992). *Lone Parent Families in The European Community*. The 1992 Report to the European Commission. Commission of the European Communities Equal Opportunities Unit, Brussels.
247. Roseneil, S. (2007). Living and loving beyond the heteronorm. A queer analysis of personal relationships in the twenty-first century. *Revista Crítica de Ciências Sociais/Eurozine*. pp. 1-14. Доступно на: <https://www.eurozine.com/living-and-loving-beyond-the-heteronorm/?pdf>
248. Rovny, A. E. (2014). The Capacity of Social Policies to Combat Poverty Among New Social Risk Groups. *Journal of European Social Policy*. 24(5), pp. 405-423.
249. Ruggeri, K., Bird, C. (2014). *Single parents and employment in Europe*. Short statistical report No 3. RAND Europe: University of Groningen.
250. Ruspini, E. (1998). *Living on the poverty line. Lone mothers in Belgium, Germany, Great Britain, Italy and Sweden*. MZES Working Paper. Mannheim: University of Mannheim. MZES.
251. Sainsbury, D. (1999). *Gender and welfare state regimes*. Oxford: Oxford University Press.
252. Saopštenje RZS, br. 087, god. LXVII, 3.04.2017. *Siromaštvo i socijalna nejednakost, 2016*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
253. Saraceno, C. (2015). A Critical Look to the Social Investment: Approach from a Gender Perspective. *Social Politics*. 22(2), pp. 257-269.
254. Sassen, S. (2002). Counter-geographies of globalisation: feminisation of survival. (pp. 89-104). In: Saunders, K. (ed.) *Feminist post-development thought*. London: Zed Books.

255. Schilt, K., Westbrook, L. (2009). Doing gender, doing heteronormativity: “Gender normals”, transgender people, and the social maintenance of heterosexuality. *Gender & Society*. 23(4), pp. 440-464.
256. Schoon, I., Jones, E., Cheng, H., Maughan, B. (2011). Family hardship, family instability, and cognitive development. *Journal of Epidemiology & Community Health*. 66(8), pp. 716-722.
257. Secombe, K. (2000). Families in poverty in the 1990s: Trends, causes, consequences, and lessons learned. *Journal of Marriage and the Family*. 62 (4), pp. 1094–1113.
258. Shaver, S. (2002). Gender, welfare, regimes and agency. *Social Politics: International Studies in Gender State and Society*. 9 (2), pp. 203-211.
259. Sigle-Rushton, W., Hobcraft, J., Kiernan, K. (2005). Parental divorce and subsequent disadvantage: A cross-cohort comparison. *Demography*. 42(3), pp. 427–446.
260. *Službeni list grada Beograda*, God. LVII, бр. 57 od 29. novembra 2013. godine.
261. Sobotka, T. (2008). Overview Chapter 6: The diverse faces of the Second Demographic Transition in Europe. *Demographic Research*, 19 (8), pp. 171-224.
262. Sobotka, T. (2013). *Pathways to Low Fertility: European Perspectives*. United Nations, Population Division, Expert Paper No. 8/2013.
263. Sobotka, T., Toulemon, L. (2008). Overview Chapter 4: Changing family and partnership behaviour: Common trends and persistent diversity across Europe. *Demographic Research*, 19 (6), pp. 85-138.
264. Song, M. (1996). Changing conceptualizations of lone parenthood in Britain: Lone parents or single mums? *The European Journal of Women’s Studies*. 3(4), pp. 377-397.
265. Sorensen, A. (1994). Women’s economic risk and the economic position of single mothers. *European Sociological Review*. 10 (2), pp. 173–188.
266. Spanier, G. B., Hanson, J. (1981). The role of extended kin in the adjustment to marital separation. (pp. 33-48). In: O. E. Fisher (Ed.). *The impact of divorce on the extended family*. New York: Haworth Press.

267. Stavrova, O., Fetchenhauer, D. (2015). Single parents, unhappy parents? Parenthood, partnership, and the cultural normative context. *Journal of Cross-Cultural Psychology*. 46, pp. 134-149.
268. Stephens, C. A. (2017). *Women and work-life balance: a narrative inquiry of working single mothers balancing family and work*. Dissertations. 1391. Dostupno na: <http://opensiuc.lib.siu.edu/dissertations/1391>
269. Stewart, K. (2009). Employment and wage trajectories for mothers entering low-skilled work: Evidence from the British lone parent cohort. *Social Policy & Administration*, 43(5), pp. 483–507.
270. Strell, M., Duncan, S. (2001). Lone motherhood, ideal type care regimes and the case of Austria. *Journal of European Social Policy*. Vol. 11 (2), pp. 149–164.
271. Taylor-Gooby, P. (2004). New Risks and Social Change. (pp. 1-49). In: Taylor-Gooby, P. (eds.). *New risks, new welfare: The transformation of the European welfare state*. Oxford: Oxford University Press.
272. Taylor-Gooby, P. (2004). *New Risks, New Welfare: The Transformation of the European Welfare State*. Oxford: Oxford University Press.
273. Taylor-Gooby, P. (2008). The new welfare state settlement in Europe. *European Societies*. 10(1), pp. 3-24.
274. Thévenon, O., Gauthier, A.H. (2011). Family policies in developed countries: A ‘fertility-booster’ with sideeffects. *Community, Work & Family*, 14 (2), pp. 197-216.
275. Thévenon, O., Neyer, G. (2014). *Family policies and diversity in Europe: The state-of-the-art regarding fertility, work, care, leave, laws and self-sufficiency*. Families And Societies Working Paper 7(2014).
276. Thomas, A., Sawhill, I. (2002). For richer or for poorer: Marriage as an anti-poverty strategy. *Journal of Policy Analysis and Management*. 21 (40), pp. 587–599.
277. Tomanović, S. (2014). Izlazak iz senke: jednoroditeljske porodice u današnjoj Srbiji. (str. 215-226). U: Tomanović, S., Ljubičić, M., Stanojević, D. (ur.). *Jednoroditeljske porodice u Srbiji –sociološka studija*. Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.

278. Tomanović, S., Ljubičić, M., Stanojević, D. (2014). *Jednoroditeljske porodice u Srbiji –sociološka studija*. Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
279. Toulemon, L., Pailhé, A., Rossier, C. (2008). France: High and stable fertility. *Demographic Research*. 19(16), pp. 503-556.
280. Treanor, M.C. (2018). Income poverty, material deprivation and lone parenthood. (pp. 81-100). In: Nieuwenhuis, R., Maldonado, L.C., (eds.) *The Triple Bind of Single-Parent Families*. Policy Press.
281. Trifiletti, R. (2007). *Study on Poverty and Social exclusion among Lone-parent Households*. Bruxelles: European Commission, D-G for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities. Доступно на: http://ec.europa.eu/employment_social/social_inclusion/docs/2007/study_lone_parents_en.pdf.
282. Turner, H. A., Finkelhor, D., Hamby, S. L., Shattuck, A. (2013). Family structure, victimization, and child mental health in a nationally representative sample. *Social Science & Medicine*. 87, pp. 39-51.
283. Uhlendorff, U., Rupp, M., Euteneuer, M. (2011). *Wellbeing of Families in Future Europe – Challenges for Research and Policy*. FamilyPlatform – Families in Europe Volume 1. Доступно на: <https://eldorado.tu-dortmund.de/bitstream/2003/28914/1/WellbeingOfFamiliesInEurope.pdf>
284. UNICEF. (2000). *A league table of child poverty in rich nations*. Innocenti Report Card No. 1, UNICEF: Innocenti Research Centre, Florence.
285. *Uredba o zdravstvenoj zaštiti žena, dece, školske dece i studenata*. Službeni glasnik RS, br. 49 od 24. novembra 1995.
286. *Ustav Republike Srbije*. Službeni glasnik RS, br. 98/2006.
287. Valiquette-Tessier, S. C., Vandette, M. P., Gosselin, J. (2016). Is family structure a cue for stereotyping? A systematic review of stereotypes and parenthood. *Journal of Family Studies*. 22(2), pp. 162-181.

288. Van de Kaa, D. J. (1987). Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin*. 42(1), pp. 1-59.
289. Van de Kaa, D. J. (1996). Anchored Narratives: The Story and Findings of Half a Century of Research into the Determinants of Fertility. *Population Studies*, 50(3), pp. 389-432.
290. Van Lancker, W., Ghysels, J., Cantillon, B. (2015). The impact of child benefits on single mother poverty: Exploring the role of targeting in 15 European countries. *International Journal of Social Welfare*. 24(3), pp. 210–222.
291. van Steenberghe, E. F., Ellemers, N., Mooijaart, A. (2007). How work and family can facilitate each other: Distinct types of work-family facilitation and outcomes for women and men. *Journal of Occupational Health Psychology*, 12(3), pp. 279–300.
292. Vandecasteele, L. (2010). Life Course Risks or Cumulative Disadvantage? The Structuring Effect of Social Stratification Determinants and Life Course Events on Poverty Transitions in Europe. *European Sociological Review*. 27(2), pp. 246-263.
293. Vandembroucke, F., Vleminckx, K. (2011). Disappointing poverty trends: is the social investment state to blame? *Journal of European Social Policy*, 21(5), pp. 450–471.
294. Vidojević, J. (2010). Neoliberalni koncept socijalne politike. (str. 323-348). U: Pavlović, V., Stojiljković, Z. (ur.). *Savremena država: struktura i socijalne funkcije*. Beograd: Konrad Adenauer Stiftung, Fakučtet političkih nauka, Centar za demokratiju.
295. Von Borczyskowski, A., Lindblad, F., Vinnerljung, B., Reintjes, R., Hjern, A. (2011). Familial factors and suicide: an adoption study in a Swedish National Cohort. *Psychological Medicine*. 41(4), pp. 749-758.
296. Voydanoff, P. (2002). Linkages between the work-family interface and work, family, and individual outcomes: An integrative model. *Journal of Family Issues*. 23, pp. 138-164.
297. Waldfogel, J., Craigie, T.-A., Brooks-Gunn, J. (2010). Fragile families and child wellbeing. *Future of Children*. 20(2), pp. 87–112.
298. Wells Gladow, N., Ray, M.P. (1986). The Impact of Informal Support Systems on the Well Being of Low Income Single Parents. *Family Relations* 35(1), pp. 113-123.

299. Wenger G.C., Scott A., Patterson N., Robinson C.A. Cody A. (1998). *Mothers of Pre-School Children in North Wales*. CSPRD Report. Institute for Medical Social Care Research, University of Wales, Bangor, UK.
300. Whitehead, M., Burström, B., Diderichsen, F. (2000). Social policies and the pathways to inequalities in health: a comparative analysis of lone mothers in Britain and Sweden. *Social Science & Medicine*. 50 (2), pp. 255-270.
301. Winslow, S. (2005). Work-family conflict, gender, and parenthood, 1977-1997. *Journal of Family and Economic Issues*, 26, pp. 727-755.
302. Zagel, H. (2014). Are all single mothers the same? Evidence from British and West German women's employment trajectories. *European Sociological Review*. 30(1), pp. 49-63.
303. Zagel, H., Hübgen, S. (2018). A life-course approach to single mothers' economic wellbeing in different welfare states. (pp. 171-193). In: Nieuwenhuis, R., Maldonado, L.C. (eds.) *The Triple Bind of Single-Parent Families*. Policy Press.
304. *Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom*, Službeni glasnik RS, br. 16/2002, 115/2005, 107/2009, 113/2017 i 50/2018.
305. *Zakon o radu*. Službeni glasnik RS, br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013 i 75/2014.
306. *Zakon o socijalnoj zaštiti*. Službeni glasnik RS, br. 24/2011.
307. Zhan, M., Pandey, S. (2004). Economic well-being of single mothers: Work first or postsecondary education. *Journal of Sociology & Social Welfare*, pp. 31-87.

ПРИЛОЗИ

Прилог 1**УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ - ФАКУЛТЕТ ПОЛИТИЧКИХ НАУКА**

Београд, Јове Илића 165, тел. 011/ 3092-999 факс 2491-501

e-mail: fpn@fpn.bg.ac.rs www.fpn.bg.ac.rs

Поштовани,

Обраћам Вам се повод истраживања „*Једнородитељске породице и нови социјални ризици: импликације на социјалну политику и праксу у Републици Србији*“. Истраживање представља део докторске дисертације колегице Марине Пантелић. Ментор на изради докторске дисертације је проф. др Наталија Перишић.

Циљ истраживања је анализа потреба, ризика и тешкоћа са којима се суочавају једнородитељске породице у Србији, идентификовања различитих система друштвене подршке (формалних и неформалних) која им је доступна, као и могућности њиховог унапређења.

Овим истраживањем предвиђено је реализовање 30 полуструктурирана интервјуа са самим мајкама из различитих типова једнородитељских породица (удовице, резведене и невенчане саме мајке), које се разликују по свом социо-економском положају, нивоу образовања, месту становања и обухватиће како чланице различитих удружења самих родитеља, тако и оне које то нису. Такође, како би се добила свеобухватна слика о положају и тешкоћама са којима се суочавају саме мајке са децом код нас, биће реализовано и 10 интервјуа са представницима владиног и невладиног сектора, са којима ће бити разговарано о начину на који је ова осетљива друштвена група препозната у постојећем нормативном оквиру, која су њена прва и предлозима за унапређење политике и праксе.

Овом приликом Вас молим да омогућите кандидаткињи за докторат Марини Пантелић да одређени број чланова Вашег удружења учествују у истраживању. Учешће је добровољно, анонимно и поверљиво, а Факултет политичких наука УБ негује највише етичке стандарде у истраживањима и академским радовима.

За све додатне информације можете се обратити на следећи e-mail: [REDACTED] или телефон: [REDACTED]

С поштовањем,

проф. др Наталија Перишић,
ванредни професор УБ - Факултета политичких наука
Одељење за социјалну политику и социјални рад

Прилог 2

Шифра: _____

Место: _____

УПИТНИК ЗА УЧЕСНИКЕ ИНТЕРВЈУА

Упитник који је пред Вама сачињен је за потребе истраживања које је део докторске дисертације и има за циљ да испита потребе, ризике и тешкоће са којима се суочавају једнородитељске породице у Србији, да идентификује различите системе подршке који су им доступни, као и могућности њиховог унапређења.

На основу прикупљених података биће формулисане препоруке за унапређење положаја једнородитељских породица у Републици Србији. Све добијене информације биће употребљене искључиво за потребе овог истраживања, а Ваша анонимност је загарантована.

Унапред Вам захваљујем на сарадњи!

1. Ваша година рођења (*уписати*):

2. Ваш ниво образовања:

а) Незавршена ОШ	д) Виша школа
б) Завршена ОШ	ђ) Факултет
в) Завршена средња трогодишња	е) Нешто друго
г) Завршена средња четворогодишња	_____

3. Како је дошло до настанка једнородитељске породице?

- а) Развод б) Смрт партнера в) Дете рођено изван брака/Прекид ванбрачне заједнице

4. Број и узраст деце у породици:

а) Број деце (*уписати*):

б) Узраст сваког детета: _____

5. Тип домаћинства:

- а) Живим сама са дететом/децом
 б) Живим сама са дететом/децом у проширеној породици (са својим родитељима или родитељима бившег партнера/супружника)
 в) Живим сама са дететом/децом и другим сродницима,

_____ (*навести којим*)

г) Друго: _____ (*уписати*).

6. Колико дуго живите сами са дететом/децом _____ (уписати).

7. Ваше здравствено стање:

- а) Здрав
- б) Акутна болест, која _____
- в) Хронична болест, која _____
- г) Физички инвалидитет, који _____
- д) Ментални поремећај, који _____

8. Здравствено стање Вашег детета/деце:

Дете	Прворођено	Другорођено	Трећерођено	Четворођено
Здрав				
Акутна болест (уписати која)				
Хронична болест (уписати која)				
Физички инвалидитет (уписати који)				
Ментални поремећај (уписати који)				

9. Ваш радни статус је:

- а) Запослена
- б) Неформално запослена (запослена али без уговора о раду)
- в) Назапослена
- г) Друго, _____ (нпр. студенткиња, пензионерка)

10. Извори прихода Вашег домаћинства (можете заокружити више понуђених одговора):

- а) Ваша плата/пензија
- б) Приходи других чланова домаћинства
- в) Породична пензија
- г) Алиментација
- д) Социјална давања (новчана социјална помоћ, дечији додатак, једнократна помоћ...)
- ђ) Приходи од пољопривреде
- е) Друго _____ (уписати)

11. Да ли укупни приходи Вашег домаћинства успевају да покрију основне трошкове које имате (храна и пиће, основна одећа и обућа, станарина, рачуни, превоз, вртић/целодневни боравак/ужина у школи, опрема за школу, лекови)?

- а) Веома тешко
- б) Тешко
- в) Са извесним тешкоћама
- г) Лако
- д) Веома лако

12. Колико треба да износе минимални месечни приходи како би Ваше домаћинство успело да плати све основне трошкове?

_____ (уписати износ)

13. Да ли живите у:

- а) Стан
б) Кућа
в) Нешто друго, _____

14. Власник некретнине у којој живите је:

- а) Ја сам власница
б) Власник је бивши партнер/супружник
в) Власник је други члан домаћинства
г) Власник је рођак
д) Власник је пријатељ
ђ) Подстанар сам
е) Друго,
_____ (уписати)

15. Како бисте оценили величину и опремљеност простора у ком тренутно станујете?

- а) Веома добра
б) Углавном добра
в) Ни добра ни лоша
г) Углавном лоша
д) Веома лоша

16. Да ли сте некада били дискриминисани приликом тражења посла зато што сте сами родитељ?

ДА

НЕ

17. Ако да, на који начин:

18. Молим Вас да на скали од 1-5 изразите своје задовољство подршком коју добијате од следећих особа или институција. Значење оцена је следеће: **1 – потпуно незадовољна; 2 – углавном незадовољна; 3 – ни задовољна, ни незадовољна; 4 – углавном задовољна; 5 – потпуно задовољна.**

	ПОДРШКА	Потпуно незадовољна	Углавном незадовољна	Ни задовољна ни незадовољна	Углавном задовољна	Потпуно задовољна	Немам искуства са овим врстом подршке
1	Подршка од стране чланова своје породице (родитеља, браће и сестара)	1	2	3	4	5	6
2	Подршка од стране детета/деце	1	2	3	4	5	6
3	Подршка од стране бившег партнера/оца детета и његове породице	1	2	3	4	5	6
4	Подршка од стране пријатеља	1	2	3	4	5	6
5	Подршка од стране колега на послу	1	2	3	4	5	6
6	Подршка од стране запослених у вртићу/школи	1	2	3	4	5	6
7	Подршка од стране ЦСР	1	2	3	4	5	6
8	Подршка од стране НВО	1	2	3	4	5	6
9	Подршка од стране представника власти и политичара	1	2	3	4	5	6

19. У којој мери се суочавате са следећим проблемима:

	Проблеми	Да ли се суочавате са наведеним проблемима? (заокружи)		Оцените како доживљавате и носите се са следећим проблемима: 1 – подношљив проблем; 2 – умерено тежак проблем; 3 – тежак проблем; 4 - веома тежак проблем.			
1	Финансијски проблеми/недостатак новца	ДА	НЕ	1	2	3	4
2	Недостатак слободног времена	ДА	НЕ	1	2	3	4
3	Незапосленост	ДА	НЕ	1	2	3	4
4	Недостатак помоћи од стране другог родитеља/оца детета	ДА	НЕ	1	2	3	4
5	Недостатак помоћи од стране других чланова породице	ДА	НЕ	1	2	3	4
6	Недостатак помоћи и подршке државе	ДА	НЕ	1	2	3	4
7	Неразумевање околине (презир, осуда, подсмех)	ДА	НЕ	1	2	3	4
8	Дискриминација узрокована статусом самог родитеља	ДА	НЕ	1	2	3	4
9	Лични здравствени проблеми	ДА	НЕ	1	2	3	4
10	Здравствени проблеми детета	ДА	НЕ	1	2	3	4
11	Немогућност усклађивања породичних и професионалних обавеза	ДА	НЕ	1	2	3	4
12	Нешто друго, _____ (yписати)	ДА	НЕ	1	2	3	4

20. Сада Вас молим да на скали од 1-5 процените колико сте задовољни различитим аспектима Вашег живота који су дооле наведени (смештај, пријатељства, финансијска ситуација, итд.). Значење оцена је следеће: **1 – не може бити горе; 2 – врло незадовољна; 3 – претежно незадовољна; 4 – и задовољна и незадовољна; 5 – претежно задовољна; 6 – врло задовољна; 7 – не може бити боље.**

		Не може бити горе	Врло незадовољна	Претежно незадовољна	И задовољна и незадовољна	Претежно задовољна	Врло задовољна	Не може бити боље
1	Колико сте у целини задовољни својим животам данас?	1	2	3	4	5	6	7
2	Колико сте задовољни својим послом (или школовањем као главним занимањем)? Или ако сте незапослени или пензионисани, колико сте задовољни као незапослена/пензионерка?	1	2	3	4	5	6	7
3	Колико сте задовољни својом финансијском ситуацијом?	1	2	3	4	5	6	7
4	Да ли имате некога кога можете назвати „блиским пријатељем“?	ДА			НЕ			
5	Да ли сте се у протеклој недељи видели са неким пријатељем (посетили пријатеља, Вас је пријатељ посетио или се срели са пријатељем ван посла/школе)	ДА			НЕ			
6	Колико сте задовољни бројем и квалитетом својих пријатељстава?	1	2	3	4	5	6	7
7	Колико сте задовољни својим активностима у слободно време?	1	2	3	4	5	6	7
8	Колико сте задовољни својим смештајем?	1	2	3	4	5	6	7
9	Да ли сте у протеклој години били оптужени за неко криминално дело?	ДА			НЕ			
10	Да ли сте у протеклој години били жртва физичког насиља?	ДА			НЕ			
11	Колико сте задовољни својом личном безбедношћу?	1	2	3	4	5	6	7
12	Колико сте задовољни људима са којима живите? Или ако живите сами, колико сте тиме задовољни?	1	2	3	4	5	6	7
13	Колико сте задовољни својим сексуалним животом?	1	2	3	4	5	6	7
14	Колико сте задовољни односима са својом породицом?	1	2	3	4	5	6	7
15	Колико сте задовољни својим здрављем?	1	2	3	4	5	6	7
16	Колико сте задовољни својим психичким (менталним) здрављем?	1	2	3	4	5	6	7

ОДГОВАРАЈУ САМО ЗАПОСЛЕНЕ САМЕ МАЈКЕ (од 20. до 36. питања)

20. Врста запослења:

а) На неодређено време	в) Повремено
б) На одређено време	г) Сезонски

21. Занимање: _____

22. Да ли сте запослени у:

а) У државној фирми/предузећу	в) Нешто друго,
б) У приватној фирми/предузећу	_____

23. Да ли постоји уговор о раду са послодавцем?

ДА НЕ

24. Која права остварујете по основу запослености? (можете заокружити више одговора)

а) Зарада/Приход	г) Плаћено боловање
б) Пензијско осигурање	д) Плаћени годишњи одмор
в) Здравствено осигурање	

25. Број радних сати недељно: _____ (уписати)

26. Да ли ради прековремено?

ДА НЕ Колико пута месечно? _____ (уписати)

27. Да ли радите викендом?

ДА НЕ Колико пута месечно? _____ (уписати)

28. Да ли радите ноћу?

ДА НЕ Колико пута месечно? _____ (уписати)

29. Да ли је Ваш посао организован:

а) По сменема
б) У једној смени (навести радно време), _____

30. Да ли имате право на боловање?

ДА НЕ

31. Да ли имате право на слободне дане?

ДА НЕ

32. Да ли имате право на годишњи одмор?

ДА НЕ

33. Колико дана годишњег одмора имате? _____

34. Да ли постоји могућност одсуства са посла ради неге детета?

ДА НЕ

35. Да ли обављате неки додатни посао?

ДА

НЕ

36. Ако да, о каквом послу је реч:

ОДГОВАРАЈУ САМО НЕЗАПОСЛЕНЕ САМЕ МАЈКЕ (од 37. до 39. питања)

37. Колико дуго сте без посла? _____

38. Да ли активно тражите посао?

ДА

НЕ

39. Да ли се налазите на евиденцији Националне службе за запошљавање?

ДА

НЕ

Прилог 3

Увод у разговор

Добро јутро/дан/вече, моје име је Марина Пантелић. Ја сам асистенткиња на Факултету политичких наука у Београду и студенткиња докторских студија Социјалне политике и социјалног рада. Тренутно сам у фази израде своје докторске дисертације која носи назив „*Једнородитељске породице и нови социјални ризици – импликације на социјалну политику и праксу у Републици Србији*“, за чију потребу се ово истраживање реализује.

Замолила бих Вас да узмете учешће у истраживању које спроводимо у циљу анализе потреба, ризика и тешкоћа са којима се суочавају једнородитељске породице у Србији, идентификовања различитих система друштвене подршке (формалних и неформалних) која им је доступна, као и могућности њиховог унапређења. На темељу утврђених потреба и приоритета једнородитељских породица, анализе актуелног друштвеног и политичког контекста, као и постојећег институционалног оквира, биће дефинисани предлози за унапређење њиховог положаја и подстицање њихове социјалне интеграције.

Изузетно нам је значајно да одговарате искрено и отворено. Ради поштовања Ваше приватности, све добијене информације биће потпуно поверљиве, а уместо Вашег имена биће коришћене шифре. Ако сте сагласни, овај разговор ће бити сниман ради писања транскрипта (писаног записа тонског снимка), тако да оно што кажете буде исправно забележено. На снимку ће бити забележена само ваша шифра, а након писања транскрипта снимак ће бити избрисан. Добијени резултати ће бити употребљени искључиво у сврху овог истраживања.

Учешће у истраживању је добровољно. У сваком тренутку можете да одустанете од учешћа у истраживању.

Ваши одговори су нам веома важни јер ће на основу њих бити формулисане препоруке за унапређење положаја једнородитељских породица у Републици Србији.

Унапред Вам захваљујем на сарадњи!

ПОЛОЖАЈ НА ТРЖИШТУ РАДА

- Да ли је било последица на послу узрокованих Вашим статусом самог родитеља?
- Ваше задовољство различитим аспектима актуелног запослења (радно време, зарада, услови рада...)
- Који је Ваш преферирани облик радног ангажовања (када бисте били у прилици да бирате)?
- Који је разлог незапослености?
- Које су тешкоће у проналажењу посла?

СВАКОДНЕВИЦА

- Описати како изгледа типичан радни дан.
- На који начин је организована брига о детету/деци?
- Ко је (пored Вас) укључен у чување и подизање детета/деце?
- Да ли успевате и ако да, на који начин, да ускладите породичне и професионалне обавезе/обавезе бриге о домаћинству?
- Да ли имате довољно времена за децу?
- Да ли имате довољно времена за себе?

Одговарају само разведене и невенчане саме мајке:

- Какав однос имате са оцем детета/деце?
- Да ли се сукобљавате са њим и око чега?
- У којој мери је отац укључен у одгајање детета/деце?

МРЕЖА ПОДРШКЕ

Неформални систем подршке

- На које све особе можете да се ослоните? На који начин Вам оне помажу? И колико Вам та помоћ значи?

- Када је реч о неформалном систему подршке, ко су особе које Вам пружају највећу материјалну подршку, практичну подршку (помоћ у свакодневним пословима) и емоционалну и моралну подршку од када сте постали сами родитељ?

Формални систем подршке (помоћ државе)

- Које облике државне помоћи у новцу или услугама сте користили или користите?
- Задовољство добијеном помоћи и евентуалне тешкоће приликом остваривања исте.
- Разлози некоришћења помоћи државе на коју је постојало право.
- Који облик помоћи државе би за Вас био најкориснији?

НВО

- Да ли добијате помоћ од НВО или међународних организација? Ако да, од кога?
- Да ли сте задовољни врстом помоћи коју сте добили? И, који облик ове помоћи Вам се чини најкориснијим у Вашој садашњој ситуацији?

ТЕШКОЋЕ И ИЗАЗОВИ

- Највећу бојазан имате у вези са којим ситуацијама/проблемима:
- Опишите неку ситуацију/околност када Вам је било нарочито тешко зато што сте сами родитељ.
- Недостаје Вам:
- Да ли се осећате усамљено/изоловано од друштва? Ако да, у којим ситуацијама?

ОДНОС ШИРЕГ ОКРУЖЕЊА

- Шта Ви мислите како Вас виде други/средина и каква су им очекивања?
- Да ли се сусрећете са неразумевањем околине и у чему се оно огледа?
- Генерално, какав мислите да је став друштва према самим родитељима и да ли се он разликује у односу на узроке настанка?
- Да ли сматрате да то што ваше дете/деца одрастају у једнородитељској породици утиче на њега/њих? Ако да, на који начин.

Прилог 4**Увод у разговор**

Добро јутро/дан/вече, моје име је Марина Пантелић. Ја сам асистенткиња на Факултету политичких наука у Београду и студенткиња докторских студија Социјалне политике и социјалног рада. Тренутно сам у фази израде своје докторске дисертације која носи назив „*Једнородитељске породице и нови социјални ризици – импликације на социјалну политику и праксу у Републици Србији*“, за чију потребу се ово истраживање реализује.

Замолила бих Вас да узмете учешће у истраживању које спроводимо у циљу анализе потреба, ризика и тешкоћа са којима се суочавају једнородитељске породице у Србији, идентификовања различитих система друштвене подршке (формалних и неформалних) која им је доступна, као и могућности њиховог унапређења. На темељу утврђених потреба и приоритета једнородитељских породица, анализе актуелног друштвеног и политичког контекста, као и постојећег институционалног оквира, биће дефинисани предлози за унапређење њиховог положаја и подстицање њихове социјалне интеграције.

Изузетно нам је значајно да одговарате искрено и отворено. Ради поштовања Ваше приватности, све добијене информације биће потпуно поверљиве, а уместо Вашег имена биће коришћене шифре. Ако сте сагласни, овај разговор ће бити сниман ради писања транскрипта (писаног записа тонског снимка), тако да оно што кажете буде исправно забележено. На снимку ће бити забележена само ваша шифра, а након писања транскрипта снимак ће бити избрисан. Добијени резултати ће бити употребљени искључиво у сврху овог истраживања.

Учешће у истраживању је добровољно. У сваком тренутку можете да одустанете од учешћа у истраживању.

Ваши одговори су нам веома важни јер ће на основу њих бити формулисане препоруке за унапређење положаја једнородитељских породица у Републици Србији.

Унапред Вам захваљујем на сарадњи!

ПИТАЊА:

- Генерално, какав мислите да је став друштва према самим родитељима и да ли се он разликује у односу на узроке настанка?
- Каква су очекивања друштва/средине од родитеља који сами одгајају своју децу?
- Да ли сматрате да држава посвећује довољно пажње овом друштвеном феномену?
- Са којим се све проблемима/тешкоћама сусрећу сами родитељи у Републици Србији?
- Како бисте оценили постојећи законодавни оквир у нашој земљи када су у питању једнородитељске породице? Да ли постоји раскорак између нормативног и ствараног? Ако да, у којим сегментима?
- На који начин је могуће унапредити положај самих родитеља у нашој земљи? Који мерама је то могуће остварити?
- Да ли сматрате да су „практичари“ који долазе у контакт са самим родитељима у довољној мери ослобођени предрасуда и сензибилисани да препознају потребе ове осетљиве друштвене скупине?
- Каква је улога цивилног сектора у повећању видљивости и унапређењу положаја самих родитеља?

Прилог 1.

9. Изјава о ауторству

Потписани-а Марина Ж. Пантелић

број уписа 1101

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Једнородитељске породице и нови социјални ризици: импликације на социјалну политику и праксу у Републици Србији

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 15. мај 2019. године

Прилог 2.

10. Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Марина Ж. Пантелић

Број уписа 1101

Студијски програм Докторске студије социјалне политике и социјалног рада

Наслов рада Једнородитељске породице и нови социјални ризици: импликације на социјалну политику и праксу у Републици Србији

Ментор проф. др Наталија Перишић

Потписани

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 15. мај 2019. године

Прилог 3.

11. Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Једнородитељске породице и нови социјални ризици: импликације на социјалну политику и праксу у Републици Србији

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, **15. мај 2019. године**

1. Ауторство - Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. Ауторство – без прераде. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.

БИОГРАФИЈА АУТОРКЕ

Марина Пантелић рођена је 15. јула 1985. године у Крушевцу. Након завршене Гимназије у Крушевцу, 2004. године уписала је Факултет политичких наука. Звање дипломиране социјалне раднице стекла је 2009. године, завршивши основне академске студије Социјалне политике и социјалног рада са просечном оценом 9,18, а дипломски рад на тему „Улога Европског социјалног фонда“ оцењен је највишом оценом 10,00. Мастер академске студије уписала је академске 2009/2010. године на Факултету политичких наука, на смеру: Социјална политика. Звање мастер политиколога за социјалну политику стекла је 2011. године, одбранивши рад на тему *Програми дуготрајне заштите у европским земљама*, који је оцењен највишом оценом 10,00. Током мастер академских студија је остварила је просечну оцену 9,87. У октобру 2011. године уписује докторске студије Социјалне политике и социјалног рада на Универзитету у Београду – Факултету политичких наука.

Током мастер студија, Марина Пантелић била је ангажована на Факултету политичких наука у својству сарадника - демонстратора за ужу научну област Социјална политика. Од јануара 2011. године запослена је на Факултету политичких наука као стручни сарадник за подршку научноистраживачком раду, најпре изабрана у звање истраживач-приправник да би у марту 2012. године била изабрана у звање истраживач-сарадник. У асистентско звање за ужу научну област Социјална политика изабрана је од стране Наставно-научног већа Факултета политичких наука јуна 2014. године.

Упоредо са формалним образовањем кандидаткиња је учествовала у раду значајног броја научних скупова и едукативних семинара како у земљи тако и у иностранству. Као одличан студент била је једини представник Србије на Европској летњој школи социјалног рада 2010. године у организацији Европског института за социјални рад у Берлину (*Institute for Social Work, University of Applied Science Alice - Solomon Hochschule*). Важан део њеног стручног усавршавања било је ангажовање на програмима бројних међународних и националних хуманитарних организација (*UNICEF, Save the Children, Стални форум о несталим лицима, Наша Србија, Аутономни женски центар*).

Учествовала је у више научних и стручних пројеката, конференција и обука. Као истраживач учествовала је на пројекту „*Унапређење социјалне заштите за осетљиве групе деце и њихове породице*“, финансираном од старане УНИЦЕФ-а и делегације Европске комисије у Србији, на пројекту Министарство науке и технолошког развоја Републике Србије „*Политички идентитет Србије у регионалном и глобалном контексту*“ (2011-2014), као и на ТЕМПУС пројекту „*Strengthening Higher Education for Social Policy making and Social Services delivery*“, који је резултата сарадње Универзитета у Београду, Нишу, Новом Саду, Универзитета Зиланд (Данска), Универзитета у Катањи (Италија) и Института за образовање Универзитета у Лондону. Од 2013. године је тренер акредитованог програма обуке „*Примена скале за процену функционалне способности корисника и одређивање потребног степена подршке*“ (Републички завод за социјалну заштиту), који је до сада похађао велики број стручних радника из система социјалне заштите. Такође, Марина Пантелић је децембра 2014. године именована за члана Радне групе за израду Нацрта закона о изменама и допунама Закона о социјалној заштити.

Марина Пантелић течно говори енглески и служи се француским језиком и до сада је објавила значајан број радова у домаћин и међународним научним и стручним публикацијама и часописима.